

riNGENELEK (ROMLARV)

Kskenleri Hint dili topluluklardan olan bu grup Iran'da (ok say,da degigik ada

sa-

hiptin

l-Eniik FsRistan: *Kort Modrb iMri.lon, Fiyuc. Koleylani. Dervi., Gavbaz. G^fma., Gorbei. B^avan Carbalbond IM, Zengan. Qaqane. vs. (fogu FarlasraijM.)* ^{uar}Daiband,

ii-EoikLorestan:

Ltai, Tujmal. Ktivdi, Dumt, Guram \s.

ui-BnikBelutestan:

Lori. Luli, Lango. Pehlivan, Nelugoi, Garbalbent.vs.

. jy-EUikMazenderan:

Gavdari, Cugi (Ho\$ne\$in) v.s.

v-Emik Azeibaycaa:

Karafi, Abdal (Azerilejraijler) vs.

vj-EinikKfirdisian:

Sumani (KQrilesmiller) vs.

viii-Etnik Gilan:

Kovdi vs.

Tarihsel Bilti: 1.0.750-1000 yıllarda Hindistan^n Kuzeyinde yerleşen Pencab ve Sind'den; Roman ve Sind kabileleri Iran'a gelmişlerdir. Irani Sasani Krai Behram Gur (420438) bu 12.000 kişilik Hinti kdkenli Luri, Lulileri kendisini eglendirmek için pgirmiştir. Bu siyah tenli ve iyi flit ?alan gruba ayrıca Cat (Zut), Mutrib 'de denmiştir. Luli kelime olarak iffetsiz, şen, tatlı, hafif meşreb ve galgici kadrn anlanındadır. Lu-ri'nin etimolojisinde ise Sind-Hindu Racalarınm eski başkenti olan Aror'un (Alor) adı ileri surulmuştür.

Irani krai Behram Gur'un bu Lulileri ^ali^maya ikna edemediği i?in, daha sonra on- laniilkeden kovdugu sdylenmiştir. Kovulan Romlar bdylice iki koldan, Anadolu-Suriye ve Hazar denizi iizerinden batıya doğru ilerlemiştir.⁵⁰⁷

Nbfus-Daihhm ■ Sykes, Etnik Azerbaycan'da Romlann sayısını 5.000 aile, biitiin Iran'da ise 100.000 kişi olarak bildirmiştir. Fakat hızla diğer İran halklarında asimile ol- duklarından dolayı hala kendi dil ve diğer grup dzelliklerini koruyabilmiş olan Romlann say*si hakkında herhangi bir güvenilir veri mevcut değildir. Özellikle yerleşik halklar ar3smda yaşayan Romlar hızla yerleşik hayata ge^mekie ve bu halklarda erimektedirler. 1977'de yapılan sayımda Etnik Azerbaycan'da Roma (Karafi'ya) rastlanmadığı bildiril- miftir.-

Bütün İran'a dağılmış Romalardan, gdgebe ve yan gdgebelerin hala asimile olma- yanlan vardır, bunlara tamamiyle yerleşik hayata geymeyen halklar arasında, (dr. Lor, ^{Belu?>} Kurt v.s.) rastlamr: Ornegin, Etnik Lorestan'da: Lutiler (Lalkeh, Bisavend, Ko- nar, ^{Ha}ydar, Şemeh, Yadgari, Marasal, Şamart, Omid, Ruzban) ve Kowliler (Dumi, Gu- ran; i.Heyherv.s.) * ,

Uk Romlann tarihsel dili, Hinti dilleri ailesine raensub Sindhi dilidir. Dillenm koni- g<j?ebe Romlann diline genelde komşu halklann dilinden 90k sayıda sdzciik gir- ^•Yerleşik hayata ge^mi? Romlar ise, komşu halklarda asimile olurken, o halklann argo veya gizli diller ortaya gikanmşlardır.

³⁰⁷ A>nc>bfa.K|is.103

Metieni Durum: Romlar Iran'da bir marjinal grup olarak aralarında yaşadıkları veya komşu oldukları halklar tarafından horlanmış ve dışlanmışlardır. Kendi dil ve özelliklerini bir derece koruyabilmiş görebilen Romların hepsi okur yazarlardı.

Uğraştıkları meslekler, geçim miizisyenlik (Bu meslek Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra tamamıyla yok olmuştur.), demircilik, berberlik, tornacılık, devecilik, dökçülük vs. dir. Etnik Azerbaycan'daki tamamıyla Azerileşmiş Romlar halıcıkla uğraşır. Etnik Lorestan'daki Lutiler şiiir sdyler. sayıca Önemliler. Aşiretlerin en düşük kesmini oluşturan ve topraksız olan Lutiler hayvancılıkla uğraşmaz, diğgin, sinnet ve dilencilikle uğraşırlar. Aşiretin diğer üyeleri olan necis (Dinsel a?ıdan pis) sayar, evlerine gilmez ve yemeklerinden yemezler. Etnik Belufestan'daki gezici miizisyenler de toplum- ; dan dışlanmış ve aşılanmış durumdadır.

Hala Etnik kimliklerini koruyabilen ve asimile olmayan Romlar, kendi aralarında evlenirler.⁵¹⁵ Kadımlanmış Özel giysilerinin olduğu ve falcılık yaptıkları bildirilmiştir. Haklarında hirsizlik, yankesicilik ve çocuk ka?ırma sdyleneleri yaygındır.

İrksal Etdlesim: Romlar, bitmiş İran halklarını, onlarda eriyerek etkilemişlerdir. Bu elki Özellikle güney İran halkları, Belu\$, Fars, Lar, Lor ve Araplar'da daha belirgindir. Bu etkileşim ve kanşımı, fiziksel, dilsel ve yaşam tarzlarındaki mevcut benzerlikler daha da kolaylaştırmıştır.

Romların kökeninin Hinti dilli halklardan olduğu kesindir. Hindistan hiikiimden şangal'm İran'a gönderdiği 12.000 Hindu galgiciya al-Zutt (Cat) denmiştir. Catlarla Romların yakınlığı gÖsteren başka bir veri, her iki halkın da Hinti dillerinden Sindhi dilinin (Seraykaca) kullanmasıdır.

Etnik Belugestan'm, Belu^'ların buraya gelmesinden daha önce Cat'larm elinde bulunduğu söylenmektedir. Bugün bile Etnik Belugestan'da Luri, Lali denen topluluklara rastlamak olasıdır.

Senendec'de Kiirt kabileleri arasında Herrat (tornacı), Luri Kolahger (Kiilahp) adında, kökenleri belirsiz kabileler vardır. Ayrıca artık Kiirtge konuşan Suzmanilerin de Rom kökenli oldukları söylenmektedir. Dummi de adlandırılan bu grubun adı Du-man=Zom'dan gelmiş olabilir. Bu ise, Hindistan'da aşağı sımftan bir kastın adı ve Rom sifiziciliğinin kökenidir. Irak Kiirdistan'mda, Bohtanın doğusunda Sindi adında t?ir Kiirt kabilesi vardır. Bunlara ek olarak Kiirt-Rom evlenmeleri de tarihen bilinen bir olaydır. Şerefname'de Zraki kabilesinden Kurdikan adlı aşiret reisinin bir Rom kadımla evlendiği olayı ge^mektedir. 833'den Zatlann (Catlann) Irak Kiirdistan'mda Hanegeyn'de yer- leftikleri bilinmektedir. : ■

Etnik Lorestan'da, Bayranvend topluluğuna dahil Daşenan boyunda bir Luri grubu vardır. Ayrıca 7.y.yda Lore Bozorg bdlgesinde Catlann (Zatlann) İslamıktan ayrılması ile bdlge Lorlannın onlara katıldığı bilinmektedir.

Fare Ostamnda Arap kabileri arasmda bir Lur kabilesi vardır. Etnik Arabistan'da Zut (Cat) topluluklanmn bulunduğu Heccac zamanmdan beri bilinmektedir. Bdlgede Ram-hormoz-Arracan arasmda yerleşen Harmat-at zut ve Hindiyân'ın adlan onlardan kalmıştır. Ayrıca Sind Şehrinden başka Al-Rur adında Etnik Arabistan'm Ehvaz kenti yakınığında da bir bdlge vardır.

Etnik Mazcenderan'da Gavdari ve Cugi topluluğun Rom kfi kenli olduğu ileri sürülmüştür.

Romlar İran'm doğu ve güney halklarından özellikle gd^ebe ve kdiyilerinden ayrı edilemezler. Etnik Farsistan'da bu Faxslaşmış Romlar a Gereşmal (Horasan Ostamnda), Kowli (Fare Ostamnda) ve Luri-Luli (Kirman Ostamnda) denmektedir.

Romlar Azeri halkının etnik yapısında da iz bırakmışlardır. Etnik Azerbaycan'da Azerileşmiş Romlara Karagi, Abdal denmektedir. Alevi (Şii Galiler) olan Azeri Kizilbaş Safevi devleti ddneminde Etnik Azerbaycan'a gd^en Abdal'lann Tiirki veya Rom kOkenli oldukları tartışma konusudur.

Din: Romlar pek inan^li olmasalarda, İran'da Miisliiman olarak gdiiriyorlar. Etnik Azerbaycan'da, Azeri Kizilbaş Safevi ddneminde Romların Kizilbaş (Gali şii) oldukları ve Azeriler gibi kırmızı kaftan giydikleri belirtilmiştir. Anadolu'da Gali şii'lerden (Alevi) olan Abdal'lann büyük bir bdlimini Azeri Kizilbaş Safevi devletine sigdikları, bun* lann ayrıca Tiirkiye'de sık sık Romlar'la kanjtkları ve Orta Asya'da gizli bir Argo dili olan Abdal dilinin varlığı dikkate değer noktalar. Bugün Etnik Azerbaycan'da yaşayan Kara^ıllan hiçbir din veya mezhebe inanmadıkları söylenmektedir.⁵¹⁶

DUnvada DaahmUm: Avrupa'ya girebilmiş tek Hinti dil, Romların dili Romany'dir. Avrupa'da 7-12.000.000 arasında Rom yaşamaktadır. Balkan- Orta Avrupada'kiler Kan-deraş, İberyanması, Güney Fransa-Kuzey Afrikadakilere Jitan (Gitonos), Fransa- Alsace-Almanya' dakilere Manuş denmiştir. Ayrıca 50k sayıda bdlgesel adları da vardır. Romanya'da Roman, İspanya'da Flamenko, İngilizce'de Gypsy, Almanya'da Romai, Tiirkiye'de ise bir sıra go^ebe, marjinal veya Alevi (Gali şii'lerden) grubun Romlarla bağlantılı olması olasıdır. Or. Abdal, Kipti, Karafi, Poşa, Güyende, Mitnb, Qgan, Oingene, Roman, Romni, Mango, Pirpir, Karaoglan v.s.⁵¹⁷ Ayrıca Danimarka, İsve^tc Tartar, Hollanda'da Hydens (Kafiri, Putperest), Arapalarda Harami (hireiz), Nur adlıları da birer Rom grubudur.⁵¹⁸ Bizanslıların dokunulmaz anlamında Romlara verdiği isim Atsigani (İgitan) dir. Zengi, siyah tenli oldukları; Qengi harp galdıkları için Romlara verilen adlardır. Gypsy ve Kipti ise onlara, Mısır kdenli samlıkları için verilen adlardır.

2Diinya Savajmda Alman Nazileri tarafından soy kinma uğrayan Romların Çekoslovakya'da kısırlaştırılmışlardır. Avrupada genellikle Romlar marjinal, dışlanmış

516- Kowli va ZeadeğSniye U. S35

517- Ttoldyebe etnik grupl*. SZ65 276

511- Kowli va Zeadetftniye U. SJ-4

ve horlanmış bir grupturlar. Eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Romların Kiril alfabesine dayalı yazı ve edebiyatı oluşturulmuştur. 1931'de Moskova'da dünyanın ilk Rom tiyatrosu kurulmuştur. 1955'den beri Fransa Rom Araştırmaları adında aylık bir dergi yayınlanmaktadır. CİT'nin (Comité Internationale Tzigane) merkezi Paris'tedir. Macaristan'da 1958'den Macar Romları Kültür Derneği, 1986'dan Rom Kurulu ve Kültür Federasyonu vardır. Polonya'da 1963'den beri Rom Kültür ve Eğitim Derneği, ^{F.dri} Çekoslovakya'da 1968'den beri Romlar Kültürel Birliği, Rom Partisi ve Romany Forum adında kuruluşlar vardır. Makedonya televizyonunda Rom Yayın Merkezi (Romca) ve 1981'den beri Rom Radyosu ve Partisi vardır. Ayrıca Romlar mecliste iki milletvekili- line sahiptirler. 1992'den Bulgaristan'da ilk Rom gazetesi, iki haftada bir yayınlanmaktadır. Ayrıca Rom Partisi kurulmuştur. Dünya Romlar Kongresi ve Avrupa Rom Parlamentosu da kurulmuştur. 1997'de Romanya'da Ordusu ve saurian bulunmayan simgesel Roman (Qngene) devlet kurulmuştur

Afganistan'da Kabil ve Celalabad kentleri fevresinde 50k sayıda Rom'un yaşadığı bildirilmidir. Kowli veya Kaoboli admin kabini buradan gelmiş olabilir.

Orta Asya'da yaşayan Romlar ve hayat tarzı a?isimden onlara benzeyen Luli, Cugi, Mezengi ve Kavalulann göçünü Tacik'e (bazisi Özbekcede biliyor) konuşur. Bunlar kendilerine Mugat derler.⁵¹⁹

I

^{31*} AM. S.465. - Kowli va Zeadeğlniye U. ZaU, yafayi. - HooadiAye Zimyc keyw. Tehrla, 1337

5.2.2-BRAHOILER;

Dravid dillerinden Brahoice konuşan ve tarimcilik-hayvancilikla ugraŝan gOpebe-yan gd'ebe halktir. isimleriain Be Ruhi, dag iistii sdzciigiindcn liiredigi samlmaktadır. Brahoiler kendilerine Kurdi derler. Las Bcla'da kendi dillerini Kurdegali adlandirirlar. Narui Beluflan, Brahoilere Kej adini vermijlerdir.

Nilfus-Datilim: Brahoiler esasen Etnik Sistan 'da yajarlar. Lutek'te 800 aile, Tasuki, Huseynabad, Sekuhe kdyleri ve Hace dagtnin eteklerine ycrleŝmiŝlerdir.

Etnik Belugestan'da az sayida Brahoi Haŝ, Zahedan, Mircave, iranŝehr ve Seravan'm etraf kdylerinde yaşamaktadır. Toplam sayılan 30.000 kişi civanndadir. Iran Brahoileri sayisi hakkında şu tahminler yapilmiiŝtir:

Tablo-520 IRAN BRAHOILERI:

111	2m	£mili
193S	800 aDe	DrMenry Field
1965	10.000 kifi	DQnya Haitian Allas
1969	3.000 kifi	Iran konui bskiolij^
1985	500 aile	(GOfebe), Iran sayim meikezi
1987	30.000 Idfi	DrMSeccadiye

Dil: Brahoice Dravid dillerinin kuzeybati koluna dahildir. Bu dillerin kdkeni bati Iran'da Zagros daglandir. (Etnik Azerbaycan, Kiirdistan, Lekestan ve Lorestan). Altay dillerine benzerlik gosterirler. M.O.300'lerde bugiinkU Etnik Arabistan'da kurulmuş Elam kralligi dilinin de Dravid dilleri ailesinden oldugu ileri suiiilmiiŝtir. Altay dillerinde hatta Fince'de Dravid dillerinden sdzctiklere rastlanmiiŝtir. Bu dilin Farsça, Belufca, Kiirtce ve daha az dlfiide Tiirki dillerle baglan vardır. Aynca ?ok sayida Farsça, Belu^ca ve Sind^e ddiinf sdzcilge sahiptir.

Brahoi dili 50k sayida lehse ve agiza sahiptir.

Brahoi olarak kabul edilen gok sayida kabile giiniimiizde artik bu dili kullanmaz ve sadece Belu^ca konujur.⁵²⁰ Brahoilerin fogu artik Beluglaŝmiiŝtir. Fakat Zahedan, Mirca-ve'nin yakinligmda ve Etnik Sistan'daki bazi kdylerde hala kendi dillerini koruyabil- mişlerdir.

Brahoice'de Arap yazist ile bir kaç ktilliyat ve bir 50k hikaye şiir yayınlanmijysada, ran'da yazi dilleri yoktur.

Medeni Durum: Dravidler Hindistan'm Hint-Iranilerin geliŝinden dnce, en kalabalik plmujlardir. Hint-Iranilerin (Arilerin) gelişi ile Hindistan'm gtineyine inen Brahoi-
lijr kısmi hala Etnik Belu^estan'da (Iran, Afganistan, Pakistan'da) yajamaktadır.

Send deresi uygarlığın ilk yaratıcılarından olan Brahoilerin tran'da gd^ebe ve yan gd^ebe hayat tarzları vardır. Bunlar tarım ve hayvancılıkla uğraşır.

Bugünkü Brohoi ve Belu?lar arasında kesin ayıncı bir ?izgi yoktur. Brahoi olarak bilinen bazı aşiretler Beluga, Belu? sayılan bazı aşiretler ise Brahoice konuşmaktadır. Brahoifler tamamıyla Belu?larda erimek üzereler.

Tarihxtl Bilei: Brahoilerin eski gaglarda, Ari toplulukların saldirisinden ka^arak,

Zagros dağları eteklerinden, bugünkü Etnik Beluistan'a yerleştikleri söylenmiştir. Bazı arjiiraacılar Brahoileri tarihi kavim Kevetflerle birleştirir.

Brahoiler 90k eski ddnemden Azeri Kacar siilalesinin sonuna kadar, Etnik Sistan ve Belu^estan'ın en giiflii aşiretlerinden olmuşlardır. 11. y.y. da Tiiirki krai Mesut Gazaneli- nin saldinsmda Etnik Farsistan'm Kerman'mdan kagan Beluglar, Etnik Belugestan'a yetijiklerinde Brahoilerin engeli ile karşılaşmışlardır. Brahoilerin giil^leri Azeri Afjar krai Nadirjah ddneminde zirveye ulaşmıştır. Onun zamanmda Brahoi aşiret konfederasyonu, Belugestan ve Sistan'ini biiyik bir kisnuni ele ge^irmijtir. Bu ddnem Brohoilerini Abdullah Han (ve ddiirilmesi sonra, oğlu Ibrahim Han) ydnetiyordu. Azeri Afşar krali Nadirjah'in dliimiinden sonra. iktidan Ibrahim Han't ddiirerek ele ge^iren Nasir Han, Kalot'ta bağımsız devlet ilan etmiştir.

1871'de Etnik Belugestan ve Sistanui tran'la Pakistan arasında bdliliştirilmesi sonra, Brahoi ajiretinin giicii yavaş yavaş azaldı ve bazı Brahoiler Etnik Sistan'a gd\$ ede- rek Serabendi aşireti ile dostluk anlaşması yaptılar. (Serabendiler, Brahoilerin en giil^lii ajiretlerinden Sayılırlar).

Son yıllarda Brahoilerin lideri, Serdar Cuma Han Brahoi, daha sonra oğlu Serdar Rehman Han ve dliimiinden sonra kardeşi Serdar Pesend Han'dir. (Etnik Sistan ve Sefida- be'de).

Irksal Etkilesim: Brahoiler; Hint, İrani, Sami ve Tiiirki dilli halklarla kaşmışlardır. Diş ddrinum ağısmadan Belug ve Patan' (Puju) lara benzemektedirler. Negroid- Australoid (siyah) ırkkan, Brahoilerin etnik yapısında etkili olmuşlardır. Brahoiler, Be- lu?lar gdre 90k daha esmer ve kısa boylular.

Brahoiler kendilerini Arap soyundan sayarlar. Genel olarak, Brahoilerin temelini Dravid, Hint-Cat, Afgan (Puştu) ve Belu9lar oluşturmaktadır. (Giiney Belu9estan'm adı Mekran bile eski bir Dravid boyunun isminden gelmektedir.).

Pw; MUslimanlan Hanefi Siinnidir. Hint kdkenli topliimsal gelenekler, dinsel ina9ların dniine ge9mektedir. Aile reisi dliimiinden dneer Tigr admda ve yer yiiziinden yiksekte bir siirri mezar hazırlar. Bu gelenek Elamlar ve Zerdiiştilerde de gdriilmiiştir. Beluglar gibi Sehi Mesrur ve Lai şahbaz'ın mezarlarını ziyaret eder ve onlara saygt dsterirler. Diğer ziyaret yerleri Sehi Sultan ve Melek Siyah mezarlıkkandır. Dini jirleri 90k sevdikleri bildirilmiştir.

AsirtiUri: Brahoilere bagli fakat gergck Brahoi olmayan iki aŞiret vardir. Serabendi ve Şehreki (Şahroi). Serabendiler bati tran'dan bdlgeyc clmişlerdir. Serabendiler 10.0 kiŞi ve Şehrekiler 3.000 ailcden oluŞmaktadır. Oncmli Brahoi aŞiretleri junlardır. Musa Zehi, (Englizayi) tsa Zeyhi, Mestanzchi, Şahizchi, Yagizehi, Zirkari, Muradzayi, Salarzayi, Pimzzayi, Şehmirzayi, Durazayi, Belughanzayi, Piruzfer, Mcngil, Muhammed Hasani, icbari, Brahoi, Kanber vs.

DDnvada Dafiltmlan: Biitiin diinya Brahoilerinini sayisi 500.000-700.000 kiŞi ci-vanndadir. (1980, Prof, Andronov). Bunlardan 213.000'u Pakistan'in Belu^esian ve Send eyaletlerinde yaŞar. Bir bdiimii ise Afganistan ve Tiirkmenistan'da yaŞamaktadır.⁵²¹ Af-ganistan'dakiler Beluflarla kanŞik halde Kandehar, Helمند, Ferah ve Zabol vilayetle-rinde yaŞiyor. Onlar kendilerini Beluf ajiretlerinin Brahoi kolu olarak tammlarlar.

Ran imnli Urdu Sahsiyetleri: Abdullah Han (1700-1739) Azeri AfŞar Krali Nadir Şah'tn yamnda Hindistan savajma kaulmiŞ. Naserhan: (1757'de bagunsizlik ilan ctti fakat Ahmed Han Abdali'ye yenildi.) Şirdelhan (1863-?), (1863'de Hodadad Hanm yerine ge^ti. Bir Afgan tarafından blduriildi.)

I
I

Esasen Hindistan'ın kuzey balısında yaşayan ve kfilkenleri tam olarak belli olmayan btr halktır.

Avrupa dillerinde Lat, Djatt, Nutt denen Cat sflzctigii Belufcada deve ?obani deraek- tir. Cat, Sind ve Pakistan Belu^estan'ında Islam dinine mensup, fakat MUsliman kabilele- rine dahil olmayan ve hayvan yetiştirmekle uğraşan Hindulara denir. Cat'lara Zat veya Zut'da denmijtir.

Nilfus-Dafihm: Etnik Belu^estan'da bir Hinti (Cat ?) grabunun yaşadigi sfilyenmektedir. (Ana Britanica) Catlann eskiden Etnik Arabistan'm Hendican, Cerrahi, Ramhormoz ili ve Cazyan kdyiinde yajadiklan soylenebilir. Tahran (Berg caddesi), Zahidan ve diger bazi kentlerde Sih dinine inanan bazi Hindi (Cat ?) tacirlerin yaşadiklan bilinir.

DU: Cat^a Sindcenin bir bifimidir. Etnik Bel^estan'da, Laslar bu dili konujurlar. Cat^aya Cadgali veya Galku'da denir. Belu9estan Cadannm dili kesinlikle Belu9 dilinden ayndır.⁵²²

Din: DONya Cadannm % 48'i Hindu, %32'si Miisliiman, %20'si Sih'dir. Etnik Belu9estan'm başkenti Zahedan'da Sihlerin kendilerine ait bir tapmaklan vardır. Her sabah tapınma i9in oraya giderler. Aynca aym kentte kendilerine ait bir kiz-erkek okulları vardır. (Iran'da kanşik okulları yasaktır.)

Irksal EtkUesim: Cadann irksal yapısı kanşikUr. Ka9cadalrı Belu9lar, Catlarla kanşmişlardır. Cat kbkenli Belu9 aşiretleri Bizanca, Mengal, Sacdi ve Zehrilerdir.

Cadar Hintliler ve Puştularla birlikte Brahoi halkmm oluşumunda etkili olmuşlardır. Gingenelerin kdkeninini Cadardan geldiği iddia edilmijtir. Ĕingenece (Romca) ve Catca ikisi de Hinti dillerinden olan Sindi^enin leh9eleri saydır. Hindistan hiikiimdan şangal' Irani Sasani krai Behram Gur'un (420-438) istegi iizere 12.000 Hindu 9algiciyi Iran'a gdndermijtir. Hamze (961) bunlara al-Zutt (Cat) der. Yakut Hamavi al-Rur (Luli sflzciğiin kOkeni=Ĕingene) admda iki yeri zikretmektedir. Bunlar Sind kenti ve Etnik Arabistan'm merkezi Ehvaz kenti yakınlığmda bir bđlgeden ibarettir. Etnik Arabistan'da Zutt (Cat) topluluklanm bulunduğu, Haccac devrinden beri bilinmektedir. Arracan ile Ramhormoz arasındaki Havmat-at-Zutt kentinin adı (şimdiki adı Hindican=Hintliler) Zutt'dan (Cat) gelmij olabilir. Abbasi Halife Mutasun'm Etnik Arabistan'a yakm olan GUney Irak'm Basra-Vasit kentleri arasmda, Batayah'de yerleşen Zudann (Cat) ayaklan- masmi bastirdigi bildirilmijtir.⁵²³

Cadar ve Lorlann ilişkisine gelince, Belazuri'ye gOre I. asnn ortalannda Zutlar (Cat- lar) Miisliimanlik'tan aynlmca, sonralar Lor-e Bazorg'un başkenti olan Melamir Lori an

522- Btlufesian, yđgire Munide Qarn. (Aynca aym eserde Kerimvalieria Catfa konujuldan bildirilir.) S.28 523- Qiyiroe Zaagiyio.S.36

onlara katılmış ve bundan dolayı Abd Allah İbn-i Amir tzac Etnik Lorestan'a bir cezalandırma seferinde bulunmuştur.

Catların ilk Arab Abbasi halifeleri döneminde Etnik Farsistan'da Kirmana saldırdıkları, fakat halife Mutasım tarafından bastırıldıkları bilinmektedir.

Etnik Kırdistan'ın Bhotan'da Sindi-Sindiyan adında bir aşiret vardır. Ayrıca 835 yılında bir kısım Cat'ın Etnik Kırdistan'da (Irak'ta) Hankiye'ye yerleştirildiği Tebericce bildirilmiştir.

Diinvada Da&hmlan: Toplam sayılan 1988'de 7-10.000.000 kişi civarındaydı. Föngunlugu Pencab'da yaşıyor. Bunlar uzun boylu ve bol saçlılardır.

Bunların 50k eski gâglarda gâfimen Orta Asya'li akıncı kavimler olduğu düşünülmektedir. Cat'lar XVIII y.y.da ilk defa siyasi bağımsızlıklarına kavuşmuş ve daha sonra Uttar Pradeş'te Marsau, Racestan'da Brahatpur ve Pencab'ta Ptiala askeri krallıkları kurmuşlardır. Racput aristokrasisiyle yakın ilişkileri bulunan Catlar bunlarla kaynaşmışlardır.

Genelde tarunlarla uğraşan Catlar, Pencab nüfusunun beşte birini, Beludistan (Pakistan'da), Racestan ve Dehli nüfusunun onda birini (1960'da) Sind, kuzeybatı sinin ve Uttarpradeş'te nüfusun %2-%5 ini oluşturlar. Pakistan'da yaşayan 4.000.000 Cat, Belu'larla Patanların buyruğu altında yaşar, ancak aşiret sistemine sahip olup ve devçilikle iftilik yaparlar. Hindistan'da yaşayan 6.000.000 Cat'ın yarısı Sih, yarısı Hindu dindedir. Aralarında klan sistemi ge'lidir.

İran'da Catların aşiret sisteminde yaşadıkları bildirilmiştir.⁵²⁴

5.2.4 HINTLİLER (INDIAN):

Ntifus-Dafihm: Hintlilerin Etnik Belufestan'da yaşadığı bildirilmidir. Yerleşim merkezleri ile sayıları hakkında bir bilgi yok. Zehaden kentinde Hintliler semti vardır. Ayrıca Quatr'da da Hintlilerin yaşadığı belirtilmiştir.⁵²³

Tarihsel Bilei: Etnik Belugestan'da Bahbahar'dan 10 km uzaklıktaki Tis limanı, özellikle Hindistan ve Körfez Arap ülkeleriyle ticaret merkezlerinden biridir. Yapılan pamuk, şeker kamışı, tahıl ticareti ve Hindistan'a götürülen akik, kumaş, kadife ve baharat, Hintlilerin bölgeye gelişine neden olmuştur. Bu dönemde Hintlilere egemen Portelriz ve İngilizler'in rekabeti daha da hızlandırmıştı.

Azeri Kacar kralı D.Şah Abbas döneminde Etnik Farsistan'da İsfahan kenti Hintlilerin'den haksız paralar alındığı bildirilmidir.

Mahmut Afgan'ın İsfahani işgalinden sonra buranın Hintlilerine (Multanilerine) ceza bağlanmış, bu grupların göçü yapılan baskılar sonucu dağıtılmış veya intihar etmiş denmektedir.

Fars Pehlevi kralı Rıza Han'ın döneminde Bahbahar kenti ticareti Hintlilerin kontrolündeydi. Onun döneminde Hintliler, İran vatandaşlığına kabul etme veya Hindistan'a dönmek arasında seçim yapmaya zorlandılar. (Her yıl 90k sayıda Hindi akrabalara ziyaret etmek amacıyla İran-Hindistan arasında sefer yapar.)

İrksal etkUesim: Hintliler en fazla Belufların etnogeneziinde etkili olmuşlardır. Beluflar Mekran ve Sind sınırlarında oldukları zaman Hintlilerle karışmışlardır. Mekran'daki bazı düşük sosyal sınıfa sahip kabileler, Medler ve Las Bela'daki Lasiler bunlardandır. Hint kültürü, müzik, giyim vs. alanlarında Belgalardan derinden etkilenmiştir.

Brahoniler Hindiler'le karışmışlardır. Bunların Puştunlar, Beluf ve Hindi karışımı oldukları inanılmaktadır.

Hintliler İran Araplarının etnogeneziini etkilenmişlerdir. Hindiler geçirdiği zamanlarda Etnik Arabistan'da yerleşmişler. Hindistan'ın adı İranlıları yendiklerinin bir kanıtıdır. Etnik Arabistan'da Hindistan, Medyan bağlandıktan Bage Hinduvan, Ebleh ve Basra arasında Fereh-iil-Hind, Endimeşk, Endican ve Endika'da Hintlilerden kalma coğrafi adlardır.^{525 526}

525- Bahicatin yıldıgı matrude Qn. S34

526- SV.

5-2-5IJRDULAR:

Etnik Belu^estan'in Rask kasabasinda Urdu konu\$anlann oldugu bildirilmijtir. Nilfusu 7600 ki\$ i olan Rask ahalisinin ^ogunlugu Bclug'dur.

Aynca Giincy Belu^ca konujulan Seravan kenli dilinin Urduca oldugu iddia edilmi\$tir.(?) Niifusu 122.830 ki\$ i olan Seravan ahalisinin gogunlugu Urduca da bilmekte- dir.

Medeni Durum: Fars Pehlevi rejiminde (1962), Zahedan'dan Urduca radyo yaymlan vardi. Halen Islam Cumhuriyeti Radyosunun yurtdi\$ma ydnelik Urduca yaymlan vardi.

Zahedan kentinde bir Pakistanli semtinin oldugu bildirilmijtir. Burada Pakistan konsoloslugu bulunmaktadir. Kentin milli kutiiphanesinde Urduca kitaplar bulunmak- tadir.⁵²⁷

27

53-mfiEE <HIN^rn AVRUPALILAR;

1- Ermeniler

2- Ruslar

53.1 KRMENiLER:

Enncilər Hint-Avrupa dilleriöden Ermenice konuşan, tarihen Hristiyan bir halktırlar.

M.O. IV y.y.da Avrupa'mn Trakya bblgesinden Anadolu'ya ge?en bir kitle, Frig- yalılar ve buradaki Hayasazi halkı ve daha sonralar Hititlerle karişmiştir. Yeni oluşura Urartu devletinin zayıflaması ile Kapadokya bdlgesinden dogu Anadolu'da Urartu toprak- lanna ydnelmiş ve Van (Ararat) devletini yıkmiştir.⁵²⁸ O ddnem Urartu'nun yerli halkı olan Haldilerle yeni gelen toplulugun kanjımından olujan halk Ermeni halkidir. Klasik Ennenice'de bu halka Hayk, modern Ermenice'de Hayer, Ermenistan'a Hayestan ve dille- rine Hayeren denmektedir. (Yunanca'da Ararat, ıbranice'de Alorodii).

Ermenilerin yayıldığı alan Bati (Kiifilk) ve Dogu (Biyytik) Ermenistan olarak ikiye aynlırdı. Bunlann ikisi de Irani Akameniş devletine haras vermijlerdi. n. Tigran Medzn (M.O.96-M.O.56) bu iki bblgeyi birleştirebilmiştir.⁵²⁹

. Turkmen Selguklular dOneminden Once Ermeniler sUrekli olarak Etnik Azerbaycan'm Hoy bdlgesinesaldirmiflar. 11.y.yda Ermenistan bagimsizligrai kaybetmiş ve tiimii veya bir bdltilimil her zaman komşu devletlerin egemenligi altrnda bulunmuştur.

1818'de TURkmengay anlaşması geregince Dogu Ermenistan  ar Rusyasına veril- mijtir.

I. Dvinya savajında 2. yillik bagimsiz bir Ermenistan devleti kurulmuştur. I. Dtinya savaji sirasında 1917'de Osmanlı topraklarında vuku bulan Osmanh-Ermeni fatijmalandan sonra 90k sayida Ermeni tran'a siginip Etnik Azerbaycan'a yerleşmiştir. 1918'de Kafkasya'da Azerbaycan Musavat Cumhuriyeti kurulunca 20.000 dolayında Ermeni BakU'den Etnik Gilan'm Enzeli kentine gO? etmijtir. 1920'de Boljeviklerin Kafkas- ya^a egemen olduklanndan sonra 13XXX) Ermeni, Cumhurbaşkanı, bakanlar ve 90k sayida bilira ad ami dahil Etnik Azerbaycan'a kagarak Tebriz'in Leylava semtine yer- lejmijlerdir.

1946'da Etnik Azerbaycan'da kurulan Federal Azerbaycan Milli HUKiimetinin yikilişından sonra 90k sayida Ermeni buradan Sovyet Ermenistan'ma gesmijtir. ^{52*}

52S- SV.S.875

S». Asiyfıye markazl  m Qtfqiz S.103-109. Ttlikiye'de etnik *rupUr.S5*9

Niifus-Datihm: tran'da 200.000 civannda Ermcni, (ddnya Ermenilcrinin %0.4'fl) yaşamaktadır.

Ermeniler tran'in 5c\$itli bdlgclerine dagtlmişlardır.⁵³⁰ Etnik Azerbaycan'da Heme- dan, Urmiye, Tebriz, Erak ve Kazvin'de; Etnik Gilan'da Enzcli ve Reşt'te, Etnik Farsis- tan'da Tehran, şazend, Isfahan, Culfa, Feriden, Kalemamaka ve Etnik Arabistan'da Aba- dan'da yaşamaktadırlar.

DU: Ermeni dili Hint-Avrupa dil ailesinin bağımsız bir kolunu oluşturur. Eski Erme- ni dili Krabar (yazi dili) ve yeni Ermeni dili Aşharabar (halk dili) olarak bilinir. Bu iki dil arasında kesin farklar vardır. Yeni Ermeni dilinin Dogu ve Bati olmak üzere iki varyanti vardır. Dogu varyant Avelahayeren ve bau varyant Arevmidahayeren adlandırılır.

406 yılında Masrap Maştos (362-440) tarafından eski Yunan-Bizans ve kuzey Arami yazılan esasında 38 harfli Ermeni yazısı oluşturulmuştur.

En eski Ermenice yapiti 9-10.y.y.Jordan kalma bir incil ^evirisidir. Ermenice (Aşharabar), Ermenistan Cumhuriyetinin resmi dilidir. Ermeni leksigi Tiirkfe- Azerice'den etkilenmiştir. Etnik Azerbaycan'da Tebriz Ermenileri lehcelerinin en an Ermeni leh9esi olduguna inanır.

lanhsel Bilei; Gezenfon Cyropaedia adlı kitabında Ermenistan kralmm oğlu Tigran ve irani Akameniş krali Kuroj (Cyrus) arasındaki arkadaşhga değinir. Irani Sasani krali II. Hosrov'un Ermeni eşi şirin veya şira ile sevişme hikayeleri 90k iinliidir. Kendini Hnstiyan egilimli gdsterenbu kralin o giinkii iran'in dogu smirlanm koruma gdrevini Ermeni soylulara (Naharara) biraktigi bilinmektedir. 633 ydmda iran'in Sasani devleti ordu- lan ile Araplar arasında ger?ekleşen Kadessiyye savaşında Ermeni soylulan Iran ordulan saflannda Araplara karşi savaş mişlardır.

Erraenilerin M.0.6.y.y.da Iran'a yerleştikleri ileri suriilmiiştir. Etpik Azerbaycan'in Kazvin kenti kuzeyinde bir eski Ermeni mezarhgi ve Maku kentinde 1200 yıllık bir Ermeni manastin bulunmuştur.

Ermeniler Azeri Safevi devleti ddneminde de Iran'a *gtig* etmişlerdir. Azeri Safevi krali şah Abbas, 16.y.y.da bir sira Ermeni'yi Emik Farsistan'm Isfahan kenti ve Etnik Gi- lan'a yerleştirmişdir.⁵³¹ Azeri krali şah Abbas Osmanli Sinan Paşa ile savaşta, Osmanli ordusunu yiyecekten mahrum bırakmak amacı ile bu ordu yolu üzerinde bulunan bitifln Ermeni kdy ve kentlerin yiktinlmasına emretmiş ve bu bdlge Ermeni'lerinden 60.000 ai- le'yi-iran iflerine, Gilan, Isfahan'a *gdg* ettirmijtir.⁵³² iran'da Ermeniler'in gti9 kazanması

17. y.y. başlannda, Azeri krali şah Abbas'in iktidan ddnemine rastlar. O Azeri Kızılbaş soylulan devlet ve ordudaki etki ve yetkilerini yok etmek amacıyla, ^ogunlugu dusliimanlaşmiş Ermeni, Gtircii ve ^erkez'den oluşmuş 100.000 kijilik Kullar Ordusunu * *

0- JI.S.65

- SV.S516

• SV.Sai-82

kurdu. Bu projeyi aslen Gilrcistan Ermenilerinden olan ve 1625-1643 yılları arası İran or- dusu bajkanlığım yapan Allahvcrdi Han ger9ekleştirdi.

Azeri Safevi devlcti Avrupa devletleri ile olan ticari ve siyasi ilişkilerinde genelde ' Hrisliyanları vedzelde Ermcniler'i kullanırdı. Orn. iran'm ipek ticareti Ermeni tıccarların elinde idi. Azeri krai şah Abbas Etnik Azerbaycan'ın Culfa kentinden 90k sayıda Erme- ni'yi kendi bajkenti isfahan'a getirtti. Bu fakir Ermeniler arasından sonraki yıllarda 90k zengin bir Ermeni tıccar simfi oluştu. iran'm diş ticareti ve bağlantıları Hindistan'dan Po- lonya'ya dek Ermeni tıccar, diplomat ve 9evirmenlerin elinde olmuftur. Bu durum Azeri Kacar siilalesi dOneminde de devam etmiştir. Or. Azeri Nasireddin şah döneminde iran'm Berlin seflri (sonralar Londra ve Tokyo sefiri) Ermeni Avanes Han Masyan'dı.

Azerbaycan'ın ikiye bOliinmesinden sonra 11 Haziran 1828'de Etnik Azerbaycan'ın Tebriz, Maraga, Kazvin, Salmas, Urmiye, Hoy ve Dilman kentlerinden 8249 ev (41245) ldşi Ermeni, 100 Asuri ailesi ile birlikte Rusya topraklarına Nahcivan, Karabag'a g09 et- miştir.

Yakut Tarih: Ozellikle Azeri Kacar siilalesi döneminde sOmiirgeci Avrupa devletleri (Rusya, ingiltere, Fransa v.s.) İran Hristiyanları ve en bajta Ermenilerle yogun bir jekilde ilgilenmeye başlamışlardır. Dini misyonerlikleri aracılığıyla agtikları onlarca okulda (Bkz.Asurilere) Ermenileri eğitmiş, Avrupa uygarlığı ile bağlarını pekiştirmeye 9ab}mişlar. ^{533 534 535} Bel9ikalı Camil Molitor İran posta genel miidiirliğine getirildikten sonra, Fars9a'yi bile iyi bilmeyen Petros Abkar adlı bir Erraeni'yi bu idarede bir list diizey konumuna atamıftır. Petros Abkar daha sonra 16. mecliste giiney Ermenilerinin milletve- Idli olmuftur. Bu dOnemde bazı İran Ermenileri (Or. isfahan Ermenilerinden Abdulkirim takma adlı birisi) İngiliz sOmiirgecilik bakanlığı ajani olarak tanınmışlardır. Fakat Kacar dOnemi İran'mda en iinli İngiliz yanlısı Ermenilerden biri Melkum Han olmuftur. O, aym zamanda İran'da Mason Locasmm ilk kuruculanındır.³³⁴

Meşrutiyet Harekatında, İran Ermenileri aktif olarak iştirak etmişlerdir. Bu dOnemin en iinli Ermeni isimlerinden Yeprem Han Davudiyani'dir. O, Gilan Sovyet Cumhuriyeti olaylarına katılmış, Ermeni silahh birliklerine Onderlik etmiştir. Tahran'm Meşrutiyet9ilerce fethinden sonra da Daşnak Partisi iyesi olan Yeprem Han, Tahran po- lis miidiirliğine getirilmiştir. .0, Azeriler ve Lorlarla birlikte Mejratiyeti kormaya 9alışmış ve Meşrutiyet karşiti Tiirkmenler ve Kiirtler (ve Azeri şahsevenler)'le sa- vaşmıştır.³³³ Yeprem Han Rusya'mn 191 l'de İran'a verdiği ultimatomu desteklemiş, Azeri Miicahit lideri Settar Han ve silahtaşlanm silahsızlandırmış, Azeri lider Hiyaba- ni'nin Ultimatomu karşi 9ikması iizerine, onu yakalamakla gOrevlendiri 1 miştir.

533- ND.S.88

534- tna'da Injiliere istihbarat tejkilatian ile bafcları bulunan en QnIQ En»ni Masonlardan: Mmtiros Ser*is, Mira Yakub Ermeni. Serbs Martin Tmskanyan, Emir Han Boldi, Mira Yusuf Miraiyan vj.(f»rftrau)xfU* va Fiirafisoari dar tr4aS.420.422.427)

535- NDS.gg.89-90

Birinci Diinya Savaşı strasında Avrupa iilkelcri (Fransa, Rusya, ingiltcre, vc Amerika) Hazar Dcnizinden Van gdliine dek uzanan bdlgcdc Biiyiik Ermcnistan'i kurma ideali- ni desteklemişlerdir. Daha dnceleri 1907'de Ermenilcr vc Asurilcr iran'i ikiye bden Rus- ingiltere anlaşmasını desteklemişlerdi. 1909'da Rusya Etnik Azcrbaycan'i ijjal altında tuttuğu ddnemlerde Iran Hristiyanlanni (Emieni-Asurilcri) himayesi altına almişti. Birinci Diinya Savaşı sırasında Ermeniler de Rusya'yi desteklediler. 1914'de Tebriz Ermenileri Rusya yanhsı bir gdsteri diizenlediler.⁵³⁶

Osmanlı-Ermeni fatijmalarından kagan ve iran'a Etnik Azerbaycan'a siginan Ermeniler (Ka^aklar) ve Asuriler (Cilovlar), bdlgede bir sıra yağmalama olaylarına kanşmışlardır. Daha sonra Etnik Azerbaycan ve Etnik Kiirdistan'da bagimsiz bir Hnstiyan (Ermeni-Asur) devleti kurmak amacı ile Rusya-ingiltere-Fransa ve Amerika tarafından egitilen ve silahlandırılan Ermeniler ve Asuriler saldırıya geŞip bdlgenin biiyflk bir bblimiine ele ge?irebilmişlerdir. Bu saldırılar sonucu etnik temizleme dogrultusunda 900.0 Azeri (ve Kurt) (ve 60.000 Ermeni-Asuri) katledilmiştir. Olaylar Osmanlı ordularının bdlgeye geŞişi ile son bul muştur.⁵³⁷

1918 Gilan Sovyet Cumhuriyeti olaylarında Ermeniler İngilizler tarafından silahlandırılarak bu harekete karşı ^ikmişlerdir.

1921 'de İngiltere yaptığı bir askeri darbe ile milliyetçi Fars olan Tatabayı başbakanlığına ve Rıza Han sava\$ bakanlığına getirmiştir. İngiliz ajan olan Tatabayı darbeden önce İngiliz yandaşları ve Daşnak Ermenilerinden oluşan bir komitenin başkanı idi.⁵³⁸ Onun danışmanları arasında olan Daşnak iyesi Kaspar İpekçyan, Tatabayı tarafından Tahran Belediye başkanına atanmıştır. Tatabayı Rıza Han ile arasında fıkân anlaşmazlıkta Ermeni kuvvetlerinin desteğine güvenmemiştir. Fakat 1925'de Rıza Han Peh- 3vi İran'da son Azeri sülalesi Kacar'a son vererek kendini İran Şahi ilan ve Tatabayıyı itafer etmiştir.

n İranist Pehlevi rejimi kurulduktan sonra Ermeniler Farslardan sonra İran'da en Y\ siyasi, kültürel ve dini haklara sahip olan halk konumuna yükselmişlerdir. Bu Ermenilerin Paniranizm ideolojisinin oluşumu ve İran'ın federal sisteme gelmekte önemli rolleri olmuştur.⁵³⁹

ehlevi rejimi ddneminde İran'da Ermeni dğitleri HinŞak, Daşnak ve ASALA faaliyet dğgürlüğüne sahip olmuşlardır. (Hm^ak^ansesi, Genevre, 1887; derasyon, Tiflis, 1890; ASALA Ermeni kurtuluşu işin Ermeni gizli ordusu, tit) Hm?ak Partisinin amacı Türkiye, Rusya ve İran (Etnik Azerbaycan) Er-

Jdahsfllye AzarMyjftn.S.739

ikör Yegikiyan tarafından Rejtle BOyflk İran gazetesi yayımlanmıştır. Bu gazete Ariyan birliğini (Fan. KÉbt, ftu vs.) savunurdu. O daha sonra İrane Kanunî (İran) dergisini (ikardı. Bu derginin araaa Euuk Aarbaycai ilan'da Özerk yerel devletlerin kurulması engelkmektir. Dr. Hoseyn Tortbiyfln, Matbukie trin.(1320-1326). duiD, 1366.S.48

menistan'lanm birleştirmektir. Daşnak Partisinin en organize olduğu (ilkeler arasında ABD, Fransa, Yunanistan ve İran gelmektedir. Pehlevi rejiminin gizli polisi SAVAK ile ASALA arasında bağlantılar olmuştur. Bu ddnem İran mafyası bQyik OlgOde Ermeni mafyası kontrolü altında idi.⁵⁴⁰

Bitiin bunlara ragmen İran komunistleri arasında dnenli Ermeni isimlere rasthyoruz: Ardajes Avanes (İran Tude Partisi kuruculanndan), Arsen Avanesyan, Gakik Avanesyan, Senij Stepanyan, Galost Avanes Zahariyan, Avetis Mikailiyan, Aşot şahbaziyan v.s. Sol eğilimli Ermeniler 1945'de Etnik Azerbaycan'da kurulmuş Azerbay- can Milli Hiikiimetine destek vermişlerdir.⁵⁴¹ Fakat Ermeniler Azeri prens Musaddik'm İngilizlere karşı verdiği İran petrolunu millileştirme savaşımmi desteklememijlerdir.

Fars Pehlevi rejimi ddneminde Ermenice Fars^a'dan sonra İran'ın tek resmi yerli dili idi. Bu dilde Tahran'da ve Tebriz'de birer gazete ?ikiyordu. Ermeniler kendi dillerinde radyo programları, onlarca okul, kiiltir derneği, vakıf, spor kulüpleri, genflik Orgitleri ve milli mecliste milli adlan ile 2 Ermeni milletvekiline sahiplerdi.

Medeni Durum: Bugiin Fars İslam Cumhuriyetinde, İran Ermenilerinin aktif- yariaktiv 200 kilisesi, 29 Özel eğitim merkezleri (ana ilk, orta okul ve lise) Tahran ve İsfahan Üniversitelerinde Ermeni dili ve edebiyatı bdlumleri vardır. Ermeni okullarında tarih, edebiyat ve din dersleri Ermeni dilinde yapılmaktadır.

Pehlevi rejiminde Tebriz'de Ermenice radyo yayımları vardı. Fars İran İslam Cumhuriyeti Radyosundan, yurtdişma ydnelik Ermenice yayınlar vardır. Ayrıca, Tahran ve ; İsfahan radyolarının da yurt i'ine ydnelik Ermenice yayımları (Günde 75 dakika, 1982) vardır. Ülkede Radyo'dan Ermenice programlar yayınlanmaktadır. Televizyondan Ermenice program yayımlama konusu tartişmaktadır.

Bugiin İran'da en az ddrť Ermeni partisinin faaliyet gdsterdiđi bilinmektedir. Hinfak, Dajnak, Ramkavar, ve ASALA. Bunlardan en aktif ve en 50k yandařa sahip olan | Dařnak Partisidir.

Tahran'da Daşnak Partisine bağb Alik (Dalga) adında bir kiiltir derneği vardır.⁵⁴² Derneğin organı Alik (Miidiir Albert Acemiyani) Fars İran İslam Cumhuri- ■ yeti kiiltir bakanlıgımm maddi yardımları ile yayınlanmaktadır. Başka bir dergi Araks dergisidir. Daşnak Partisinin

Tebriz, İsfahan ve Tahran'da şubeleri vardır. Bu parti ASALA ile bağlantılıdır. Terdr ydnetimini benimseyen ASALA 1982'den beri İran'ı kendi işin

540- Emr mafyasının en Onentli isimlerinden Feliks Agayan bunların arasındadır. Onun SAVAK, FBI ve CIA'le gO'IO bafclar\ olmuğur. Feliks Agayanın babası Aleksandr Agayan, Yeprera Hamm silahdajlandı. Pehlevi done mi adliyesinin kılmiisında ve yasaların dQzenlenmesinde Onemli rolQ olmuğur. 5. Mediste Kuzey Ermenileri milletvekili olan Aleksandr. Aren sşlalesi Kacar'a son veren kanunu imzalayanlar arasında olup, Rıza Han'ın yakın arkadajlandı. O Muhammed Rúa Pehlevinin seftiği senatorlerden olmuğur.

Pehlevi dOneminde İran (Ermeni) mafyası ve omin <hg istihbant (fnpltere-ABD.) hagiuntinn i^ia Bkz. Zuhur va suqute' *ahan* e Pahlavi^ 60-64 S.191-194.S.461-464 vs.

541- ND.S91

542- Mabufte İrin.S.172

bir raekez olarak segmiştir.⁵⁴³ ABD vc Kanada'da daha akliv olan ve (-i\$ adamlanndan olu\$an) Ramkavar ve Marksist-Leninist Hingak Iran'da daha az aktivdirler.

Fars tslam Cumhuriyeli dOneminde Erak kentinde (1992) Silahlı Ermeni Direnij Milli Os'll (askeri komutan Gorgin Emiryan, 5 kişilik komutanlık konseyi, 35 milis) ku- rulmuştur. Bazi iranli Ermenilerin, Fars islam Cumhuriyeli islihbharat teşkilatlan ile siki ilijkiler iginde bulunduklan iddia edilmiştir (K\$ır. 143.2 oct. 1996)

Grun Kimlifi: Ermeniler eski gaglardan beri kendi dil, milli birlik ve kiliselerini ko- ruyabilraışlerdir. Hristiyanlık onlarla komjulari Azeriler arasinda bir ara agmijtir. iran'da Ermeni-Azeri kañşik evlilikler pek yaygin degildir. Ermeniler kendi aralannda evlenme- ye fizen gCstermişlerdir. Ermenilerin kendi aralarında yakın ve siki ilijkileri vardır.^{544 545}

Sayılannın az oldugundan dolayi Iran devletlerine sorun yaralmamiş ve dostane, uyumlu ilijkilerde bulunmuşlardır.

Ermenilerin din, kiiltir-dil ve yazılan komşu halklardan farklıdır.³⁴⁵ Kendi milletleri- ne sikica bagli olan Ermeniler kendilerini iranli degil, ba\$ka bir milletin pargasi olarak gbriir ve Onceligi bagimsiz Ermenistan devletine olan bagdiklarna verirler. Azeri veya Fars milletlerinde gtiziilmeleri pek olasi gdriinmemektedir.⁵⁴⁶ Ermeni milliyetgiligi Ozellikle orta smif arasında geniş gapta yayılmıştır. Ermenilerde iran'a baglilik duygusu- na, pek tesadiif edilmez.

Ermeni grup kimliginin bir kag Ozelligi olmuştur.Tarihsel olarak Ermenilerin kendi ^bagimsiz devletleri genelde olmamiş ve gogu zaman Irani, Tiirki devletler ve Ruslann egemenligi altmda yaşımişlardır. Ermeniler komşulari, Azeriler ve Tiirklerle olan ilişkilerinde genelde, batili devletler, Rusya, Fransa, ingiltere, Amerika ve Almanya ile ijbirligi yapmijlardır. Ermeniler tarihsel Biyyik Ermenistan dedikleri vatanlarına kut- saUik derecesinde hasretle bakmijlardır. Bu vatam kurmak ve toprak elde edebilmek igin, bati devletleri ile işbirliği ve silahh-terftr eylemlere girişmekten gekinmemişlerdir.

Diger Iran milletlerine gOre gok daha yiiksek bir milli \$uura ve eğitim diizeyine sahip olan Ermeniler, iran'da Farslar'dan sonra en fazla milli, kiiltirel ve siyasal haklara sahip olan halk sayılırlar. Buna ragmen Fars Islam Cumhuriyetinden daha fazla dini dzgiirluk ve milli killtiirleri ile ilgili Ermenice olarak daha fazla eğitim istemektedirler.

Din: Hristiyanlık, ilk gaglardan beri Ermenistan'a yayılmış? ve 288'de devlet dini hali- ne gelmiştir. 301'de bir Rum misyoneri Grigo'nun aracılığı ile Hristiyanlığı kabul eden ilk halk olduklan sbylenmektedir. Uglrlise veya Agmiyadzin kilisesi diinya da yapılan (303'de) ilk kilise sayılır.

543- Seccad [xor, seyved Mehemoed Kiuera, Hoviyutte Enneni ve mselcye Serzemin, FeilBanjeje rooUelae Asy<yt meikeri ve tefgaz, yiD, d0aem2, tayi6, payiz 1373. S.93-1Q3

544- SVS.877 *78

545- ND5.86-87

546- ND.S.92

İrani Aşkanlılar döneminde tranelerle ortak din ve ahlaki paylaşmaktadırlar. 451'de İrani Sasani devletli Ermenileri İran devletinin resmi dini Mazda dinini kabul etmeye zorladı. Fakat Ermeniler Mamiguniyan Onderliğinde bu zorlamaya karşı başkaldurdular.

Enneniler Grigori mezhebindedir. İran'da Ermenilerin (İ?) patrikhaneleri vardır:

1- *Tahran Patrikhanesi*: 2. Dünya savaşından sonra kurulmuş ve başkanı Dr. Şevon Dıvidyan'dır.

2- *Azerbaycan Patrikhanesi*: Patrik Nijan Topuriyan'dır.

3- *İsfahan (İsfahan) Patrikhanesi*: Patrik Grigor Papiyan'dır.

Günümüzde inanan Ermeniler mezhepsel olarak ayrılırlar: Katolikler, Gri-
goriler (bunlar çoğunluktadırlar.), Şarhadarlar (Bunlar pazar yerine cumartesi günü tatil yapılar, pazar.), Kromelik (Katoliklerin bir grubu olan bunlar, 1625'de Kromeli dağından İran'a göç etmişlerdir.), Protestanlar ve Ortodokslar.⁵⁴⁷

İrksal Etkileşim: Ermeniler genel olarak fiziksel tip açısından komşu halklar Azeriler, Kürtler vs. ile her hangi belirgin bir farklılığa sahip değildirler. Ermeniler genel olarak orta boylu, kara saçlı ve kara gözlüdürler.⁵⁴⁸

Enneniler evlenme ve İslam getirme yolu ile diğer halkların etnik yapısında etkili olmuştur.

Evlenme: Bu yöntem en eski zamanlardan beri rastlanır. İran Sasani kralı II. Hosro'nun Şirin adında bir Ermeni kadınla evliliği ve son dönemlerde Azeri Kacar kralı Fethi-lijah'in evlendiği 15 Ermeni eşi, bunun örnekleridir.⁵⁴⁹

İslam getirme ve getirmeye: Azeri Safevi devleti döneminde 50k sayıda örnek vardır. 18 sene İran ordusu genel komutanlığı yapan Allahverdi Han, Azeri Kacar devleti döneminde İsfahan valisi olan Babi eğilimli despot Menuşer Han ve başarılı diplomat, reformist ve Mason, Melkom Han hep bu İslam getirmiş Ennenilerdendir. (Fakat 90k daha önce, İran Sasani devleti döneminden beri, Hristiyanlara yapılan baskılar sonucu, Ermenilerin din değiştirmesi görülmüştür).

nunwian ftaZiUmlan:⁵⁵⁰ Ermeniler 90k sayıda ilkeye dağılmış durumdalar.

BS

547- SVS.m-113

SO- SVS.176-#77.

5*9- Bualana adlı Ahj, Menekje. Haydnisa, Dilefrui, Zibaozar, Zeyneb, Şirin, İltu, Kehlik, Golsaba, Luti, Melik, Csh«B, Nergis, Ysserain'dir.

SSO- Brsk, S J. Etdemokratik s&zIQk, 1911, Azerbaycan, yıl 38, Sayı 2\$7

T>blo 5-21 DUNYA ERMENJLERj DAftll.IMIr

A)-Baa Avtupa	(220.000; *35)	
i- Yunaoistan	10.000	180.000
ii- fta		
B)-Amerika	(530.000; *9.4)	
i- ABD	500.000	
ii- Kanada	20.0	
iii- Brezilya	10.000	
C>-Eslld SovyeUer	(4.074.00; *72.4)	
i- Erraenistan	2.750.000	
ii- Rusya	365.000	
iii- K.Osetya	13.0	6.400
iv- Adige	15.000	
v- Ce^tn-Inguj	448.0	
vi- GORcistaa	475.000)	
vii- Azert>aycan	27.000	
viii- TQrkmenisutn		
D)-Ajya	(690.000; *12J)	
i- Iran	200.0	
ii- Suriye	180.000	100.000
iii- TQddye	30.000	
iv- Irak	10.0	
v- OrdOn	6.000	4.000
vi- Kuveyt		
vii- kibm	(55500; *!)	

E>-Afrika

Toplam 5.629.400

Tablo 5-21 EKMENiLERiN Ul.KF.I.KRF. GORE DAftlLIMI:

£lk

Ermenistan	*48,4
ABD	*85
Azobaycaa	*8,4
GQRdstan	*8
Rusya	*7,1
Iran	%3£
Fransa	*3 2
Suriye	*3I
Lflbnaa	*25

Bazi Onto Ermeniler. • Melkom Han, Yeprem Han, Feliks Agayan, Andranik, Vigen.

^■2-RUSLAR;

Bazi kaynaklar Etnik Mazenderan'da gd^men Ruslar(la kari\$mi\$ yerliler ?)'in yajadigim sdylemektedir.⁵⁵¹

TaHhsel Bilei: Tarihi Reşid(Iddin Fazlullah, Kabusname'de 11 .y.y. Iran'indaki Rus kdlclerc deginmiştir. 18. 19. 20.y.y.in ^eşitli Rus seyahatnamelerinde Etnik Gilan'da Ozellikle Enzeli limanında Rus kdylti fiftgi ve balik^ilara, ebelik yapan Rus kadmlara deginilmijtir.⁵⁵²

Gc^en yiizyillarda Iran Azerilerinin Rusya ve dogu Avrupali kadmlarla evliliği yaygindi. 2. diinya savaşı ydlarında da 90k sayıda kanşik evlilik (Or. Polonyali kadmlarla) olmuştur.

Fars Pehlevi rejimi ddneminde (1962) Etnik Azerbaycan'in başkenti Tebriz Radyo-sundan Rus\$a yayınlar vardı.

5.4. TURKILER (TURKIC):

1- Azeriler

2- TQrkmenler

3- Hala?lar

4- Kazaklar

5- Q...lar

5.4.1 AZERILER:

Iran'in sayıca en büyük TÜrki ve Farslardan sonra 2. halkı Azerilerdir.⁵⁵³ Tarihte 9c?iUi adlara sahip olmuşlardır.⁵⁵⁴ Talar, Oguz, Turkmen, Azerbaycanlı, iranlı, Acem, Kizilbaş, Tırk ve Azeri. Ayrıca 90k sayıda aşiret adına da sahip olmuşlardır: Kaşkayı, İnallı, Şahseven, Afşar, Kacar v.s. Özellikle Avrupalılar tarafından onlara Perse, Persen, Persan ve Persian ve Osmanlılarca Acem veya iranlı da denmiştir. 1925'e dek Ülkenin Azeriler tarafından yönetildiği ve 1828-13, GÜlistan ve Turkmen^ay anlaşmalarına dek sayıca İranın en büyük halkı olduklarından ve bu dönemde Avmpa'da İran'ın Pers olarak bilindiğinden OtUrU Azerilere Pers ve kurdukları devletlere (dr. Safevi devletine) Pers devletleri denmiştir. Aynı nedenler Azerilerin Osmanlılar tarafından Acem adlandırılmasına neden olmuştur. (Türkçe' de Acem agzi, Doğu Anadolu'da Azeri agzini taklit ederek söylenen ezgilerdir.)

Kizilbaş ilk önce bir mezhep, 12 imamlı Şii'nin Mutasavvıfa kolunun Türkî dalına verilen ad olarak ortaya çıkmış, daha sonra bu mezhebe bağlı aşiretlere denmiştir. Bu Türkî aşiretlerin Azerbaycan'ı da Safevi devletini kurması ve Azerî halkının tamamını non bu mezhebe girişi ile zamanla Azerî halkına Kizilbaş, Azericeye Kizilbaş Türkîsi, Azerbaycan'a Kizilbaş ülkesi ve Azerilerin kurduğu Safevi, Afşar ve Kacar devletlerine ise Kizilbaş devleti denmiştir. Kizilbaş'ı bir dille adi olarak ilk kere kullanan Safevi sarayı İttihatçı Sadığı Afşar olmuştur. Fakat bu terim siyasi ve mezhepsel anlamlar da taşıdığı için İran'da yapılan Kizilbaş kıyımından sonra unutuldu.⁵⁵⁵ Kizilbaş Azerî Kacar sulalesinin hakim olduğu dönemde, 19.y.y.da bile butün resmi anlaşmalarda İran'dan Kizilbaş Ülkesi olarak söz edilir. Irak'ta da Özellikle 12 imamlı Şii (Alevî veya Caferî) Azerilere Kizilbaş denmektedir.⁵⁵⁶ Tarihte de Azericeye, Türkiye Osmanî ve Rumi karşılığında Türkiye Kizilbaş'ı denmiştir.⁵⁵⁷

İran'da kendilerini Türk ve dillerini Türkî adlandıran bu halka biz Azerî demektedir. Azerî, anadili Azerîcenin herhangi bir lehgesi olan kimsedir. Biz Azerbaycanlı'yı sadece Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları ve İran'da Etnik Azerbaycan'da yaşayan insanlar için kullanmaktayız.

553- Dilyada Torih halkları arasında. sayıca en büyük Türkîlerden sonra ve Özbeklerde önce Azerilerdir. (Türk, 52XXX.OOO. Azerî, 30.000.000, Özbek, 17.000.000)

554- AMS.131

555- V«Uq, 1373, Sayı, 92-1 №37 Doğu İran'da günümüzde Özbekistan (Tadıklar), 'nirUce (Azerilere) Kizilbaş derir. (SV S.171-

Ayrıca aya bölgede yaşayan Türkmenler, Türk kökenli olan Azerîler (Azerilere) Kizilbaş denmektedir. Daha doğrudan Afğaniyan'da da Azerî Safevi devletini destekleyerek ve Afğaniyaya yerleştirilen fakat Türkî aşiretleri de olmayarak askerlere Kizilbaş denir. İlgü.y.y.dan Kabil ve başka kentlerde yerleşerek devlet hizmetlerinde veya diğer işlerde çalışarak Azerîler (İran Türkîleri) Kizilbaş'ı vermiştir.

556- Dilyada Torih halkları arasında.S.172

557- TKS396-400

NUfus DaMnu Azeriler veya Tiirki cr, tran'in hcmcn hemen her ycrine serpi- mijlerse dc, daha fazla ii\$ bdlge, Kuzey-bati (Etnik Azerbaycan), Merkezi-gilney Iran vc Kuzey-dogu (Horasan Ostanunn Kuzcyi)'da yogunlaşmışlardır. Bunlar elnik ve dilsel olarak aymdirlar.

Iran niifusunun yaklaşık iigte biri Tiirki halklardan oluşmaktadır. Bu afidan Tiirkiye'den sonra en fazla Tiirki konuujan niifusa sahip olan dike iran'dir.

Tiirki topluluklar 2.y.y Jan iran ve Azerbaycan'a yerleşmeye başlamışlarsa da, Tfırlı gd^lerin en yogunu 11.y.y.da Tiirkmen Sel^uklu devleti ddneminde ger^eklejmijtir. (Bkz.Tiirki Gorier). Tiirki Oguzlar, Selfuklular dijneminde Tiirkmenistan, Iran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Tiirkiye'ye gel mi \$ ve yava\$ yava\$ Turkmen adrni almijlardır. Bunlardan Rumeli, Orta ve Bati Anadolu'da Osmanlı smirlan iğinde toplananlar Os- manlı adu almış; Iran ve Azerbaycan'dakiler daha sonra Tiirk, Irak'takilerse Tiirkmen adlanmışlaidir. Iran, Azerbaycan, Irak ve Dogu Anadolu'daki Oguzlar a giiniimiizde Azeri denmektedir.

iran'da Halag, Tiirkmen ve Kazaklar hari? yerleşik veya gd^ebe biitiin Tiirki topluluklann dili Azerice ve milliyeti Azeri'dir. Bazı Azeri yazarlar. Or. Dr. C. Heyet iran'da Sogunlugu Azerilerin olufturdugunu iddia etmijlerdir.⁵⁵⁸ iran Azerilerinin toplam sayılan hakkında şu tahminler yapılmıjtir:⁵⁵⁹

Tablo 5-23 İRAN AZERİLERİNİN SAYISI:

<i>Ka*m*k</i>	<i>SOL</i>	<i>U</i>	
Mauingoa	2.000000	1929	%15S
SJ-Bnik	4.195.000	1956	%24.8
HXadbo&a	3500000	1956	%20.6
Caferoglu	4.000000	1966	%153
YDOnmez	4023.000	1970	%15.1
DtXXafili	6000.000	1972	9618.8
H_Lazizboflu	16000.000	1980	%42.7
Erdlnun	36.7-21.000.000	1981	%42.8-%53.8
YeniTQfk A>.	15062000	1985	%36.8

Iran Azerilerini oluşturan gruplar i^in \$u tahminler yapılmıftır.^{560 * 539}

558- TZ_S305-S389

5

3

Tablo 5-24 İR AN AZERİLERİNİN ALT GURUPLARI

SijgUIX I™ NarusMaa InnAuiluiat

Azeri	*18.47	*715
Kafkayi	*1.85	*7.15
Avjar	*158	*6.13
Şahseven	*0.95	*3.68
Horasanli	*053	*2.05
Kacar	*0.13	*051
Karapapak	*0.11	*0.41
GOney-Do fu	*1.06	*654
<hr/>		
Toplam	*24.77	

Tnhln 5-25 P.OBERUNO960) ^ERI:

COB	tran Nufama	
Azeri	*16.21	*65.89
Şahseven	*0.19	*0.76
Eresbarnn	*0.14	*058
Kazvin	*3.81	*155
Altar, Sahseven, tnaah(Tehrin)	*0.04	*0.16
Tehrftn	*1.43	*5.81
Horasanli	*136	*7.75
Aga^eri, GONDzIO (Huzistan)	*0.05	*0.19
Kajkayi vj.(Fan)	*238	*9.69
Affar vj^Kennan)	*034	*037
<hr/>		
Toplam	*24.60	

Tablo 5-26 QRANSLEY t!956) TAHMIN [LERI:

Azeri	*21.8*24	*833
Af»*	*1.6*2.1	*6.8
Kacar	• ?	?
§*h*even	*1.1	*4.1
Kajkayi	*11	*5 S
<hr/>		
Toplam	*253 *281	

Bu tahminleri karŞılaştirarak ŐOylc bir tablo ortaya (ikmaktadir:

Table 5-27 İRAN'DA AZERİLERİN BOLGESEL DAĞILIMI;

	Bölge	Oran (%)	Oran (%)
Etnik Azerbaycan	*193	*20.3	*23
Güney-Merkezi İran	*4.6	*4.3	*5
Horasan ve Öst İran	<*0.5	*1.4	*0.3
Toplam	*24.7	*26	*283

1976 yılında İran gazetelerinde yayımlanan ve resmi olmayan istatistiklere göre İran nüfusunun %42'sine yakını Azeri (Türk)lerden oluşmakta idi. Biz bilinen ve Azerilerle ilişkili yerleşim bölgeleri Azeri nüfusunun toplamını toplayarak şöyle bir sonuca vardık:

Tablo 5-28

Bölge	Oran (%)	Oran (%)
Emik Azerbaycan	*22.1	*72.4
Güney-Merkezi İran	*4.1	*13.6
Kuzey-Doğu İran	*3.3	*10.4
İran'da Toplam	*29.5	

İran Azerileri ülkeyi oluşturan 25 Ostan (idari birim)'in hemen hemen hepsine serpişmişlerse de yoğunlaştıkları 05 bölge vardır.⁵⁶¹

1- *Kuzey-Bati Bölgesi veya Etnik Azerbaycan* (Bkz. Etnik Azerbaycan)

2- *kuzey-Doğu Bölgesi veya Horasan Ostan'ının kuzeyi*:⁵⁶¹ Burada yaşayan Azeriler ilke nüfusunun %32'si ve İran Azerilerinin %13.6'sini oluştururlar. Azerice'nin özel bir lehçesi olan Horasanca'yı konuşan bu grubun yerleştiği kentler şunlardır: Serehs, Deşt-e Etek, Merv, Ebiverd, Nesa, Deregez (%60'si); Kelat, Kepekan, Miyab, Destcerd, Derun (Novhendân) Şeh-nabad, (Şapıjlı, Kelekendi, Kilcik, Bejaret, Akdaş, İlançık, Akvaş, Dağdar, Hakverdi, Gendab, Şahut, Derunger, Guzman, Yenikala, Layen, Bağbade, Şeh-dabad, Mehenedabad, Karakoyunlu, Kahu, Tekab, Bozdagi, Karaas, Hezar, Mescit, Azadşehr, Hacilar, Minudejt, Gorgan, Şirvan, Kelategenar, Boznurd (%60'i), Sebzevar (%20'si), Kuran (%60'i), Meşhed (%10), Neyjabur (%10), Esferayen vs.

Bu bölge ajiretleri şöyledir: Geraylı, Enaylı, Mehineyi, Temirlu, Nardin, Godari, ayi, Govarsi, Aliili, Madvanh, Afşar, Karakoyunlu, Bayat, Karagorlu, Eyraurlu, Bu-

kanlu, Cuyanlu, Pehlivanlu, Boranlı, Kulicanlu. Bu bdlge ilc Etnik Azerbaycan arasinda Ewik Farsistan yerleşmektedir. Tarihscl Horasan btittin Afganistan, Turkmenistan, Ozbckistan ve Tacikistan'i igermckte idi. Horasan Azerilcrinin merkezi Dcregez kentidir.

3-GUney-Merkezi Iran: Bu bflge Alborz daglanndan Basra Kflrfezine, Afganis- tan'dan Irak sinirina dek uzanan alam kapsamaktadır. Bu bdlgede yaşayan Azeriler iran niifusunun %4.2'sini, iran Azerilerinin %13.6'smi oluştumrlar. Etnik ve dilsel olarak Azrcilerin bir bdlUmU sayılan bu bOIge Azerilerinin 20.y.y.da en dnemli aşiretleri şunlar olmuştur: Kaşkayi, Hamse (inanlı, Baharlu, Nefer), Afşar, Bigakgi, Agageri, Kacar, Ken- gerlu v5.

i- *Etnik Lekestan'da:* Bicar. Tuyserkan. Melayer.

ii- *Etnik Lorestan'da:* Horremabad, Şehrekord, Buruocrd. Eliguderz, Dogonbedan, Ge?saraa (Ajiretler Lereki, Derejtxi, fqbuhiki. Kejkuli, Farsiroadan, Cehrazi vs.).

iii- *Etnik Lorestan'da:* Mezaycan (Baharlu ajireti).

iy-*Etnik Gil an'da:* Şahrud, Tali}. Gorgaonid, Enzcli, Kucekliyir, Hare dtp, Masule. Reft, Fumen. Lahican, Mencil. Ma-

■İ.

v- *Etnik Mazenderan'da:* Amol, Sari, Şahrud,Novjehr, Gelugah.

vi- *Eaik Turkmestan'da:* Gorgan, Gonbede Kavus. Ramyar (Azeri kenti). Minudeft (Azeri). (Hazar Denizi dogusunda Banyan ve Minudejt ikd tamamlyle Azeri kentidirler.*³

vii- *Etnik Farsis tan'da:*

1- *Semnan ve Merkez:* Germ tar, Gora, Veramin, Eftehard, Asanlı, Demavend, Mehellat, Erak (Şahseven, Bagdadi, Hala< *fireti).

2- *Kirman:* Gogru, Devletabad (Afjar ajireti), Berdsir, Belvard, Qahargonbed, EynOlbege (Bicakp, Sircan, Kami 'apretleri),

Refsencan, Bern, Baft.

3- *Isfahan-Fan:* Semirom, Şirnz, Abade, Gomje (Şehreza), Lar, Firuzabad, Cehrom, Kazemn, Deftestan, Erdekan, Darab. Bean, (Kajkayi. Inallu, Baharlu, Baseri, Nefer afireUeri), Feriden, Feridun şehir, Isfahan.

viii- *Etnik KUrdistan'da:* Songur, Mereder, Hencere, tbrahimabad, Mahabad, Senendec, Şahabad, Kirroanjah, Bicar.

ix- *Etnik Arabistan'da*Super, (Afjar, GfIndQzIQ ajireti), Agacari, Ehvaz, Abadan, EbulFars, Heftgel, Mesdde Suley- maa.Ramhorraoz (Lereki ajireti), Behbehan (Agacari ajireti).

Etnik BOlee: Azerbaycan kuzevbatı tran ve Giiney Kafkasya'da yerleşen ve gogunlugu Azerilerle meskun olan tarihsel iilkedir. Eski bir yerleşik topluluk olan Azeri- lerin topraklan Rus imparatorlugunun Kafkasya'ya genişlemesiyle ikiye b01iinmuştür.

Azerbaycan'in adi bir rivayete gOre *Atelier yurdu* anlamına gelen Azerabadegan'dan alınmıştır. İok sayıda Ateşkede kalmtilanmn Azerbaycan'da mevcut olması, M.0.7.y.y.da bu iilkede Zerdiişti dininin yaygm olduğunu gOstermektedir.⁵⁶⁵

Azerbaycan'in ydnetimi tskender tarafından ona yenik diişmuş iranli Asker Atrope- tes'e bırakılmıştır. iskenderin OlumUnden sonra Atropates, onun siyasi mirasgilan olan Selevkidlerden ulkenin bagimsizhgim- kazanrruj ve tilkeyi Media Atropaten adi ile kontrolilne gegirrrujtür. Romahlarca Albania olarak bilinen Kuzey Azerbaycan, Romali ve Irani Parti llarm şiirekli savaş alanlan olmuştur.⁵⁶⁶ 643'de Azerbaycan Araplar tarafından

*3- SVS.232 *4-

MB 5.431-437

•
56S- SVS.26L - Oti ?al Arap y an alar. Yakut Hemevi ve diger tarihçiler. Azeibaycan'a hafiwmmhw (ateji koruyan) veya Hafize Beyunnar (atej yurdumi koruyan) demijlerdir. - Avrasya etOdleri.Dr.CJfcyct. Azerbaycan'in adi ve simrim tayi 2.yazl994 S54-100 •

*6- MB 559-62

işgal edilmij, 7.y.y. da Musevi Tirkilçrdcn Hazar imparatorlugu toptaklanna katılan Azerbaycan 12.y.y.da Turkmen Selfuklulann clinc ge?miştir. Bura 11-16 yUzyillar arasi siirekli Tirki g^lere sahne olmuştur vc bblgenin Tiirkileşmcsi tamamlanmıştır.⁵⁶⁷

Etnik Azerbaycan 1256'ta Hulakumm kurdugu imparatorlugun merkezi olmuş, son- ra Akkoyunlu' lann eline ge?miştir. 16.y.y.da şah Ismail Safevi larihle en bUyilk Azeri devleti sayılan Safevi devletini burada kurmuş ve Azerbaycan dogu uygarhgmın merkez- lerinden birine ?evrilmiştir. Kizilbaş Safevi devleti Etnik Farsistan, Etnik KUrdistan ve iran'in diger bdlgelerini ele ge^irerek onlan Azerbaycan devletine baglamijtir.

Osmanhlann sUrekli saldın ve işgalleri sonucu Azerbaycan'da biiyik tahribat meydana gel mi ş ve bblgenin gerilemesi başlamıştır. Ğar Rusya'smm Giiney Kafkasya'ya ilerle- mesi ile Azeri prens Abbas Mirza bu iilkeyle savaşa girmiş, savaşlarda yenilmesi ile (1813-1828) Azerbaycan'm kuzey bdlumii Ğar Rusya'si topraklanna ilhak edilmijtir. ikiye bdlUnmuş Azerbaycan'm GUney kesimi ise hala Azeri Kacar devleti kontrolinde bulunmujtur. 1925'te Azeri Kacar devletinin yikilifi ile Iran devleti Azeri Kizilbaş Ka- carlardan imami Fars Pehlevi rejimine el degiştirmiş ve Etnik Azerbaycan artik iran'in bir bdlgesi haline gelmijtir.

Iran'da Etnik Azerbaycan'm ?eşitli bdlgeleri tarihen ^ejitli adlara sahip olmuştur: Ku- zey'i Azerbaycan; Merkez'i Hamse ve Guney'i Irak'i Acem. Tamamiyle Azerilerle mes- kun olan Etnik Azerbaycan Fars Pehlevi diktatOrliigii ve Fars Islam Cumhuriyeti ddnemlerinde D. Azerbaycan (hepsi), Kazvin (hepsi), Zencan (hepsi), Erdebil (hepsi), Hemedan (alanmm 9ogu), Bati Azerbaycan (alanmm yarisi), Gilan, Merkezi ve Tahran (bir kisimlan), Kurdistan (az bir kısmi), Kum (az bir kısmi) Ostanlan arasmda bblufturiilmujtur.⁵⁶⁸ Tahran, Bicar, Erak gibi kentler Etnik Azerbaycan'm smirlan iizerinde yerleşmişlerdir. Tahran niifusunun en az Ugte bin Azeridir.

Azerbaycan verimli topraklan.yeterli yağış ve 50k saytda irmagi ile iran'in en verim- li tanm alanlanna sahiptir. Burasi Ulkenin hayvancilik merkezlerinden sayilir. *iklimi* Orta (yumuşak) ve nemli, yazın sicaklık 20, kişm 10 derece arasmdadir. Yillik yağış 40-100 cm dir. Kişm bdlge 90k kalm bir kar tabakasi ile OrtiliLr. Burada 90k sayida irmak ve su rezervleri bulunmaktadır. iran'da tarım i9in sulamaya ihtiyaci olmayan tek geniş alandır. Hafif sanayiden tekstil, halicilik, ev eejyalan, elektrik Uretimi, kibrit, deri, cam, boya vs. gelijipijtir.

Agir sanayiden traktdr, araba, rafineri v.s .vardir. Yeralti madenlerinden pek azi 9ikanlmakta, petrol rezervlerine ise dokunulmamıştır. Bdlgede bugday, arpa, misir, iirim, pamuk, tiitUn, soya v.s. yetijtirilmektedir. Hayvancilikta ke9i, inek, at vs. dnenli yer tuimaktadır. *Dag lari*; Mişodag, Karadag, Savalan, Salavat dagi, Sehend (G09 gdlfl agi), Kafiantı, v.s.'dir. *Irmaklan*; Aras, Karasu, Kizil Ozen, Akgay, Hiyavfay, Balik9ay, enun9ay, Eher9ay v.s.'den oluşmuştur.³⁶⁹

¹⁷- AMS.132

¹⁸- MBSS5 -

MB^SI-

57

20.y.yxia Etnik Azerbaycan genel sosyo- ekonomik grileme ile birlikte Etnik Farsis- un'a yapılan gdsUn en bUyUk kaynagi 1976'dan sonra ise Etnik Arabistan'dan sonra en 90k gO^men kabul eden bdlge olmuştur. Farslaşma sUrecinin hizlanmasi dzellikle bUyuk kentlerin dr. Hemedan, Erak, Kazvin, Enzeli v.s.nin iki dilli olmasma neden olmuştur. Bdlgeden bUyUk gd^lerin yapılmasına ragmen ntufus yoğunluğu hala iilke ortalamasının Dei katidir. Onemli kentleri:⁵⁷⁰ Tebriz, Hemedan, Urmiye, Erdebil,-Kazvin, Zencan, Hoy, Maraga, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarah, Mijkin (=Hiyov), Astara, Maku, Halhal, Gorve, Mugan (=Germi), Heştrud, Geydar (=Hudabende), Save,⁵⁷¹ Kengaver, v .s.'dir.

20.y.yda Etnik Azerbaycan'm en dnemli boylan şunlardır: ş ah seven, Kacar, Karapapak, Karadagh, Karagdzlu, Karakoyunlu (Baharlu), Hudabendelu, v.s.

• Bazen sadece Etnik Azerbaycan'da yerleşmiş Azeri lere Azerbaycanli denmektedir. Etnik Azerbaycan'm bazi smir kentlerinde Azerilerin oranı şyledir: Tehran %30, Kerec %40, Tecriş %40, Tefreş %50, Melayer %50 , Helper %50.⁵⁷²

■Pr^/,-⁵⁷³ Tiirki dilleri ailesinin giineybatı Oguz grubuna dahil olan Azericeye Tiirki, Torki, Turkmen, Tatar, Selfuklu Tiirk^esi, Oguz Tiirkgesi, Kizilbaş Turkgesi, Azeri TURk^esi, Azebayan Turk^esi, iran TURkgesi veya Azerbaycanca denmiştir. Azerice ile TURkiyenin resmi dili olan Tiirk^e aym dilin iki leh^esi sayılırlar. Azerice, TURkmence ve Gagavuzca ile akraba olup Ozbek, Nogay ve Kumuk dilleri ile de bazi ortak dzelliklere sahiptir.⁵⁷⁴

Tarihte Azerilerin sirasiyla U9 edebi dili olmuştur:

1- *Arapfa*: Arap işgalinden sonraki ddnemde eğitimli Azerilerin yazı dili olmuştur.

2- *Farsga*: 11 .y.y.da Turkmen Sel^uklulann gelişi ile Fars?a ddnemi başlar. Saray ve din adamları bu dili kullanmiflardr. Bu ddnem Fars edebiyatı klasiklerinden milliyet^e Azeri olan Nizami, Katran ve Hakani sayılabilir.

3- *Azerice* ddnemi 13.y.y Jan başlar.

TURki bir dil olarak Azerice M.S2-13.y.y.lan arasmıda oluşmuştur. Bu dilin ohijumunda TURki dillerden (Oguz, Kip?ak, Uygur v.s.) başka Mongol, Tati ve diger yer- li ve komşu dillerin etkisi fazla olmuştur. Bu ve 19.-20 .y.y da Avrupa dillerinden Azericeye 90k sayıda sdzUk girmişse de bu dil TURki karakterini kaybetmemiştir. Azericenin⁵⁷⁵ Od ana leh9esi vardır:

5W 7ZS317-320

571- KOyletin (ofunlufu Azerice kODufmakiadir.SV3.72

572- SV.S.1156 ayca BkzColliyate Joqrifiyfte _S.190-202

573- Bu bOIOMde ywrlandi&miz anakaynaklardan bin TOrkkrin Dili kiubufar. (Aaerfler. Atari* Homanlık)

574- AHS.146

575- Bu Azerice, Ttrta bir dildir ve ban Fars araftirmaalann varsaycfagi Irani Azerice Men faridida. Sanal tiani Azerice, Aiertaycan TOrkiktroenden Once bu bOlgede konu*ulan tejitli Irani dilkte verilen bir pod addu. Tek yaygin Irani Aaenoeiini varbjj knmtlannian>ltr. Bkz. Rnhnemlye keub.yil 19,sayi 1-3, S59

1- *Azərbaycan Lehgesi*: İran, Azərbaycan, Türkiyə, İrak v.s.

2- *Horasan Lehgesi*: Horasan Ostanının kuzeyi ve Türkmənistan Cumhuriyeti.

Azerice Türkmən, Halag, Kazaklar harig biltiin İran Türkilcrinin ana dilidir.⁵⁷⁶ Azerice Azərbaycan ve Horasan ahalisinin gogunlugunun dilidir. Horasan Azericesi Türkmenceye ve Azərbaycan Azericesi Dogu Anadolu Türkgesinc benziyor. Zaten Dogu Anadolu ahalisinin gogu Azerice konuşur.

Azerice'nin iki analehgesi:

i- *Azərbaycan lehgesi* (Azərbaycanca, Türkgeye yakindir)

ii- *Horasan lehgesi* (Horasanca, Türkmenceye yakindir)

Horasan lehgesi Azeri dili oluşumunun ilk safhasım temsil eder. Azeri edebi dili ilk başta bu lehge temelinde ve Horasan'da bigimlenmiştir. Azericenin Horasan şivesinde yazılan ilk yapıtları şyledir.

Mevlanamn şiirleri⁵⁷⁷, Behgetiil Hadaik ('in şiir bldiimleri), Kitap-al Feraiz, tbn-i Muhenna Lugati (ddrt dilli, Pehlevice, Farsga, Arapga ve Azericenin Horasan şivesinde). Bu kitabın İran Azərbaycan'mda ve İlhanlılar zamanında yazdığına inanılır.^{578*}

Horasan Ostanının kuzeyi ve Türkmənistan'ın kiigiik bir alanında konujulan Horasanca'nın eski Türki dillerinin bazı özelliklerini koruduğu söylenmektedir. Horasan Azericesinin üg Kuzey (=Oğuz Özbekgesi), Batı ve Güney agizi vardır.

Oğuzların yoğun olarak Hazar Denizinin batısına gegerek busalarda yerleşmeleri ile Azericenin Azərbaycan lehgesi oluşmaya başlamıştır. Nitekim Azərbaycan Azericesi ve Türkgе edebi dillerinin kurucuları sırayla Hasanoglu ve Hoca Dehhani, her ikisi de Horasanlı olmuştur.⁵⁷⁹

Azericenin Azərbaycan lehgesi İran'ın bitiin bblgelerinde, Kafkasya, Dogu Anadolu ve İrak'ta konuşulmaktadır. Bu geniş alan tarihte çok sayıda kiigiik beylikler, Celayırlar, Mongollar, Timuriler, daha sonra Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi Azeri devletleri topraklarına dahil idi.⁵⁸⁰ Bugün de Azericenin Azərbaycan lehgesinin konuşulduğu bu bölge, Azərbaycan Azericesinin oluşum ve gelişim alanı olmuştur. (Azeri klasiklerinden Nesimi Kafkasya, Azərbaycan Cumhuriyeti; Şah İsmail İran, Etnik Azərbaycan; Fuzuli

i

576- TZ.SM: TZ.S393

577- Ban dilciqr Divanı Kebirfn souoa eklenen TÖrii jiiirletn Mevlaoya ah olraatfcjuu savunmuflar. TZ.S.176 '

1- TZ.S.86, Bu yapıtların tarihte ilk kez Azerice dil özelliklerine değinmiş olduğusu üvünanlar vardır. Or.(TÖrkleria dili S.159-160)

- Oğuz TÖkülerinden önce ilk şiirleri yazanlar, Horasandan Mevlana ve Sultan Veled Aartwycan'd* Hasanof u ve Nesik Bakuyi olmuştur. (Edebiyatınaslık. Dr.C. Heyet. Tehrta 1374) rülrk dflnyas Qzerine incelmeler S 35

Irak ve Erzurumlu Darir ilc Kadi Burhaneddin Anadolu'da dogmuşlardır.⁵⁸¹)

Azərbaycan Azericesi gök sayida agiza sahiptir. Pakat btittin bu agizlar arasmda tam bir karjilikli anlaşılirlık mevcuttur. GÜney-Merkezi agizlari Azeri Kaşkayi, Baharlu, tnanlu, Nefer v.s.'yi i?ermektedir. Bu agizlariin Tiiirkiyedeki Azeri leh?elerine yakinlik gOsterdikleri ileri siiriilmiiştOr. Irak Azcricesine TURkmence denmektedir. Afganistan Azerileri Kizilbaş ve Afşarlardan oluşmaktadır.(Bkz.Taciklere). Kizilbaşlar guniimiizde Tacikle^mij, fakat Afşarlar (Kabil, Herat v.s.) hala Azerice'nin Urmiye agzrında ko- nujmaktadırlar.

Azerice; Tiiirke ve Ozbekge ile birlikte en eski ve en gelişmiş yazili edebiyata sahip 05 Tiiirki dilinden biri sayilir. 13.y.y.dan gelişmeye başlayan Azerice (Azerbaycan leh5esi) gelişimine gunumiize dek devam etmiştir. Bu dilde 13.y.y.dan beri yazili yapitlar eldedir. 13-14.y.y.dan Hasanoglu, Nesir Bakuyi, Hoca Abdulkadir Maragi, şeyh Kasun Envar Tebrizi'nin şiiirleri, "Kissay-i Yusuf, "Sehahul Acem" (Hinduşah Nahcivani), Kadi Burhanettin Sivas'limn, Erzurum'lu Zarir'in, Sultan Ahmed ibn-i Veys'in divani, Dedekorkut kitabi gibi yapitlar guniimiize ulaşmıştır. Azerbaycan'da Kuramn ilk Azerice 5evirisi, 15.y.y. da Uzun Hasan Akkoyunlu emriyle yapılmıştır. (Varliq sayi 102-103, 1375 yili). Tarihte gogu zaman sadece edebi dili olan Azerice iran'da Celayirlilar, tthanlilar, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve dzellikle Safevi'lerin ilk yillannda Kizdbaşlann iktidan dOneminde devlet dili olmuştur.⁵⁸²

St 1- K*h Burhaneddin Azebycan edebiyatında Tasawuf jiiirin kurucusudur. Aynda Tuyugi (Bayadiun Aruz jeklinde yinlmas)

tflrlnfl ilk o yazrajtir.(Edebiyat junashk. Dr.C-Heyet. Tehran 1374) S.1S6 512- Iran'da saray dili olarak TOrki-Azerice:

Iran'da son bin yıl boyunca saray dili TOrki olraujtur. Bu durum 1925'e Fare Pehlevi diktasunn kumlmasına kadar devam etnijlr.

Fare Pehlevi rejiminin kurulujuna dek yani yaklapk 1300 yıl boyunca Farefa he men he men hip bir zaman Iran'da saray ve bdrokrasi dili olraamijur. İlk 2-3 y.yda herkes Arapjayı kullannujur. Daha sonralan saray ve ordu dili olan TOrki-Azerice (veya TURkmence) ise hişbir zaman devletin destegi, tejjviki veya zorunlu Ogretlrae avaniajma sahip olmanusur. 11 .-13.y.yar arasmda Asya'da gO^IO TOrki devlctlerin kurulmasi ile,TOrki dilrki fok bflylk bir Onera ve saygialik kazanrm),yavaj yavaj Farsfamn rakibi haline (evrilmijlerdir. tslara'dan sonra ban Asya'da iki Onemli dilsel slkef vanh. tiki Farefa'mn yerel Irani dilkrin yerini alması digeri ise TOrki-Azericenin Fareşamn yerini alması. bond atom gOnOraOzde bile Iran'da yaygindir.

Cengiz Han'in bastigi paralarda bu TOrki ibare vadr.'Kaan el-Adil fenjiz Hamn yarhg\| tthanlilar ve Celayirlilar dOneminde Tebriz'de basilan sikkelerde ad ve lakaplar Uygur dili ve yaasi ile basil mi |Ur. MogoUardan sonra, Timuriler (GOrkaniler) den Kacar dflnemi sonuna dek, bQtOn buymldar ve sikkelerde Azerice 'sCzOraOz* başligi vardır. Azeri şah İsmail'in Azerbaycan Kizilbaş Safevi devlelini kurmasi ile Azerice sadece gOnlQk yajarada degil, jiiir, bilim, saray, ordu ve diplomalik ilijlirlerde de yaygin bir jekilde kullamraaya baljanujtir. Orta Cag'da ilk kere olarak Arapfa ve Farefa Oraegi gflrOlmerai} bifimde OfllncO bir dil Azerice tarafından sdojunlip gerileroeye zorlanrajtir. Azeri Şah İsmail ayni aada bOyOk bir ozandi ve Azeri edebiyahnda Hatai olarak bilinroloedir. Fransiz gezgin Chardin, Kizilbaşlann boylar halinde OrgOtlendiklerini, kendi bajkanlanmn tam emri altında bulunduklanm, her zaman şahlan, sofu şah İsmail'in yaninda bulunduklanm, onlann hif bir jekilde Irani milli tflrelere ilgi gOstermedikkrini yazmijur. Bu dOnerade yerli 1 render (Tatlar)'in topluraun en dQjflk kesiraini olujturduklann bildirilnujtir. Safevi dOneminde bOflln ijler TOrklerin dinde idi ve Tebriz veya İsfahan'da saray da TOrk^e konujulur, isim ve lakaplar Tflrkge idi. Safe viler TOrkfeyi saray dili ve haoo dinsel dil yajXilar, TOrk?e sOyleyen jairleri deseklediler, Farefayı ise sadece din imamlan agit yazmak i(in kullandilw. Bajkentin Tebriz'den Kazvin'e ve daha sonra İsfahan^ tainmasi ile Azerice devlet destegini kaybetmijtir. Şah Abbas dOneminde Azericeyi zayıflatraak politikasi FarejaVi desteklemelde paralel olarak yOrOtQlmQjflr. Iran'da Azeri Afjar ve Kacar sQlaleleri Fare fa ile birlikte Azericeye de Onera vermijler. Azeri Afjar ve Kacar sflaleleri dOneminde jok sayida TOrki sOzlQkler yazilmijUr. Cagatay TOrkfesinde yazilan sOzlQklerden Orieklen Senglah (Nadirjah dflnemi), Hulaseye Abbasi (Abbas Mirze dOnerai), Htmagye Nasari (Nasireddin Şah dOienii), Behe{etflflugat.

19.y.yda ortndoguyu gezen Avrupak gezginler, baton yalan doguda, Azericenin Avrupa'da Fransi zcarmn sahip oldufu

Azeri edebiyatının ilk Omcklerini yaratanlar arasında adı get;cn Azeri sUlalelcin Şah ve devlet adamlarına (Or. Sultan Ahmed Celayirli, Emir İli dayctullah Akkoyunlu, Cahanşah Karakoyunlu, Şah İsmail Sct'avi v.s.) rastlamak mümkündür.*⁵⁸³ Şah İsmail'in Tebrizi başkent seçmesi ve Azericeyi devletin resmi dili ilan ettikten sonra bu dil saray, ordu ve bürokraside kullanılmaya başlandı.⁵⁸⁴ Bu dönemde 50k sayıda Azerice sflzciik Farsgaya girmiştir. Azeri edebiyatı 90k gelişmiş ve Koşma şiir türü geliştirmiştir. Daha önceleri Kadi Burhanettin ve Kasım Envar'ca kullanılan Koşma tarzı Safevi sarayında parlak bir gelişme göstermiştir. (Koşma daha 90k Kızılbaş-Bektaşilik dinsel-tarikat ieriklidir.) Sofu ve Hurufi olan Şah İsmail'in sanatı, Azerbaycan dışında Anadolu Kızılbaş-Bektaşî şairleri de derinden etkilemiştir. Fakat kuşkusuz Azeri dilinin en büyük ozanı Azeri Bayat boyundan Fuzuli'dir. 12 imamli ve Vahdeti Viicudi olan Fuzuli Türki diinyaswin da en büyük ozanlar arasında gelmekte ve yazdığı nazım ve nesirlerle Azeri edebiyatının şekspiyeri olarak tanımlanmıştır.

İran'da Azerice'nin en geniş alana yayılması ve ilke nüfusu göçlülüğünün dili olması Azeri Safevi Krallığı döneminde rastlar. Azeri kralı Şah Abbas döneminde Azerice'nin İran'da ilerlemesi durur ve ondan sonra gerilemeye başlar.⁵⁸⁵ 17-18-19.y.y .da İran Azeri edebiyatının en parlak isimleri Nebati, Heyran Hamm, Hıdecı, v.s. olmuştur. 20.y.y Ozanlarından kuşkusuz en büyükü Mdcii'dir. Ayrıca Hebib Sahir, Bulud Sehend, Telimhan Savali, Şehriyar ve Mahzun Kaşkayı bu dilin en iyi edebi örneklerini yaratmışlardır.

1889'da İran'da Azerice resmi şekilde eğitim dili olarak Mirze Hesen Riiştiyye'nin girişimleri ile Tebriz ve daha sonra Urmiye ve diğer kentlerde açılan yeni okullarda kullanılmıştır. Azerice (Türkçe) eğitimi kendisinin yazdığı Ana Dili kitabı esasında başlamıştır.⁵⁸⁶

1906 Meşrutiyet Harekati döneminde İngiltere'nin İran yönetimini kendi etkisi altına alıp 1925'de Azeri Kacar sülalesine son vermesi ile İran'da Fars Pehlevi rejimi kurulmuştur. Fars Pehlevi rejiminin kurulması ve ülkede zorunlu Farsî aştırma politikasının uygulanmaya konması ile Azeri dili dramatik bir düşüş ve çöküş sürecine girmiştir.

konuma sahip olduğunu söyler. Kacarların saray ve veliahtının dili de Türkçe-Azerice idi. Bu nedenle Türkçe aristokrasi ve soyluların dili olarak kabul edilirdi ve her zaman halkın özendiği ve binimsediği dil idi. Bu durum Mefrutiyeye dek devam etti. Azeri Kacar kralları Azericeyi yaygınlaştırmaya seropati duymuydu. Dolayısıyla bu dil aristokratlar arasında yaygınlaşmıştır. (Tebriz veliahtının oturduğu kent idi.) Kacar döneminde, saray ve aristokrasi ile ilgili birçok terimoloji Azerice idi. Kacar sarayı Azerice konuşur fakat Farsça yazıyordu. . MB 5.70

583- Vaniq. Sayı 65-4 1366. S.2

584- Azeri Safevi sarayında Tebriz olsun, Kazvin olsun veya tsfahan'da hep Azerice konuşulur ve hatta isimlerle lakablarla (oğru Or.Karda), yoldaj, sirdaj, emioğlu, kapia, ejik agası, if agası, ilham, beylerbeyi, hanlar ham, Kanna bey, kormmazhan, yeyhoglu, vs. hep Azerice idi. Zab'ne FSrsi dar Azarbayjan.S.43-44
Halk en iyi destanlarından biri Şah İsmail'i yaratarak ona olan manevi borcunu Odemiftir. Bu destan bir bemaşi ayk hikayesidir ve halk apklan onu Şah İsmail adına yapımlardır.

85- Zab'ne FSrsi dar &zarb4yj<ln.S.45 6- Azerice eğitime en bayta din adaralan karyt fiknuylardu.

Niraeha va asnSde siySsiye seyved Jaraaladdin asad SbSdi (seyyed Hıdi Xosrovjflhi). S.282

1945-6'da İran Azırcbaycan'ında kurulmu? komunist federal devlet ddneminde Azeri dili ve edebiyati kısa sUrcli canlanma siireci yaşasa da⁵⁸⁷ Merkezi devlet ordusunun bflıgcyi işgal etmesi ile Azırice edebi, resmi ve yazılı dil olarak konumunu kaybetmiş, uygulanan yasaklamalar ve baskılar sonucunda hizla yok olma siirecine girmiştir. 1979 devriminde sonra Ulkede 50k sayida Azeri yaym, Yoldaş, Setterhan Bayragi, Ulduz, İnkılap Yolunda, Koroglu, GUnes, Dede Korkut, Yeni Yol v.s. ortaya ?ikmiş fakat za- manla bunlann hepsi kapanmi* veya kapatılmıştir.⁵⁸⁸ Bugiin ulkede sadece u? veya 4 Azeri dergi yayınlanmaktadır. (Varlık ve devlete bağli islami birlik, Yol.) Son ikisinin yayını artık durdurulmuştur.

Meşrutiyetten sonra Ozellikle son onyıllarda Fars?a ulkede eşi gdriilmemiş bifimde yaygınlaşmış ve diğer etnik dillerle birlikte Azerice'de gerilemeye başlamıştir.⁵⁸⁹

Azerice 17-18-19.y.y.da eriştigi yiiiksek edebi diizeyi ile iran, Kafkasya ve Dogu Anadolu halklan arasmıda Lingua Franca olarak kullanılmıştır.⁵⁹⁰ Bu donemde bati uy- garbgi etkisi altında kalan Azeri dili ve edebiyau Rus etkisi altına girmiştir. ilk Azeri gamete 1832'de ve ilk Azeri basılmış kitap 1820'de Tebriz'de yaymlanmıştır. Azeri halk ede- biyatımn en tinemli bOliimii genellikle ses ve sazla birlikte soylene *destanlardan* olujmaktadır. Bunlar genelde gdgebe ve Kızılbaş Aşik' lann iiriinleridir. Bu folklorik yapıtlardan Dedekorkut, KOroğlu, Kerem ve Ash, Arzu ve Kanber ve Azeri ozanlardan Nesimi, Fuzuli'nin yapıtları Tiirki dunyamın biyyiiik bir boliimunde bilinmekte ve sevil- mektedir.⁵⁹¹ İslam ve Tiirki camiasında ?ogu alanlarda Oncii rolü oynamış Azeriler, Boljevıkerin yardımı ile 1922'de kullandıkları Arap yazısı yerine Latin yazısını benimse- ni]lerdir.⁵⁹² Bugiin iran'da Azericeyi yazmak i?in duzeltılmış Varlık Arap alfabesi kul- * 519

3(7- Azerbaycan Milli HıQflmeti dOoerainde, Tebriz, Erdebil, Zencan, ve Mjyana'da Azerice yayınlar (81 ADF, 2'si Sovyetlere bağli) ortaya fıknıjtir. -

5U TZS2U

519- Faocaaan gelişmesi şu nedenlerden dolayıydın Yeni oloilann ağilij ve buialarda sadece Fars^a eğitira yapılması, - Rjdyo-Televizyonun yaygımlaşması ve yayınlanmı sadece Farsfa oluju. - BQtilin yazdı materyallerin (kitap, gazete, vj.) Faafa oluju. - FarsfaVi yayroak i(in devletio yapıği fok ybnlQ propoganda.

JXy TZ.S.401 - Azertaycan'dalslamıyetindunımıLS.14

Azerice bo(Qn de, yegun olarak konujlduğu bđgelerde yani İnan'ın kuzeydogusunda, (KQrt.Tali?, Tat. Erraeni, Asuri, GQek ve Faralar arasmıda), İnanSn GQaey Merkezi bOlgesi ve kuzeydogusunda fejtilli etnik gruplar arasında lingua Fnaca rolQnO devam etmektedir. Or. İcuzeydogu İnan'da Horasan'da: Arap, Kflrt, TOrkraen, Lor, Fare, Yahudi ve ErmeDer arasında Azerice ortak anlağma dilidir.

Horasan'da Kelimfler (Muhamraed A bad, Lotfabad.NouHandan) ve EnnenDer (Lotfabad, Muhaminedabad) diDerindea bağka Azerice ve Fanpada İmmifudar.

Veramin Araplan, şah Abbdı tarafından Horasan'a sOrtUraQjtlr. BugQn dilleri Azericedir. Farsfada bilirler.(Hepsi Sii) 174Ude Nzdirjah Affartn şeyh Ahmed Madeninin isyamın basbıraasından sonra, Arabistan Arap ajiretlerinden Deregeit sflraQjtlr.

(Kepkan'da Arap kalesine). Bunlann dili Arap<a olmakla birlikte Azeri ve.Fars^ada hairier. Hnrasan TOrtanenleri, Fasp ve Azerice ve TOrioneace komijuruar.

Nadir-fab emri ile horasanlı sQrQlen Lek Zengene ajrrcti Azerioede konuftr.

91- TTrtdQayza Ozerine incelemeler.S.16

392- TbrkDer Arapyazısını kullanmadandnoeOrhun,Uygur,Mani,Brahmıgıbiyazılan kullanmı } Arapyazısın

bcnuraed*ien*o«onundOzeltilmesi ve geUftirilmesi«e taemliml oynam^lardır.Or.Nestelıkyazrs. raiıliyet* Aze

^^^

tckmıle^am^tır. Bunlara ragmen 18351k A*

Bozof MJ. Alamdov Azen dill ifın uygun olmayan Arap yazısımın Lain yazısı ile değiğtirilmesini gereğikliğini sOylemi!}

lanil maktadir.⁵⁹³

Tarihsel Bila: Azərbaycan ilk dəfə M.0.4.y.y.da siyasi olaraq sınırlandırdı. Azərbaycan topraklarında ilk eski devlet Manna olmuşdur. İki y.y. sonra bu devlet Media'nin egemenliyi altına girmişdir. Eski Çağ Azərbaycan'ın əsas bölgələri orada yerləşən bəzi kəndli-devletlərin adı ilə adlandırılmışdır. Or. Kaspian, Mannai, Media, Albania v.s. Bunlardan Manna və Media 90k daha güclü dövlətlər olmuşlardır. M.0.6.y.y. Ax Medlər Pers Akamenidlərə yenilmiş fakat onların uygarlıq və mədəniyyətində dərin izlər bıraktılar. M.0.4.y.y.da Makedoniyalı İskəndər İranlı Akamenid dövlətinə son verdi. Böyük İskəndər katılan Akamenid generalı Atropates İskəndər'in Əliimindən sonra bəgimsiz bir krallığın təməlini atmışdır. Azərbaycan'da qurulan bu dövlət bu əlkeyə fəndiki adu verən Satrap Atropaten'dir.⁵⁹⁴ Atropaten əlkesi daha sonra Selevkidlər, Aşkanilər, Ermenilər, Romalılar və Sasanilərin egemenliyi altına girmiş. Varlıq M.S.II.y.y.a dek sirdurebilmişdir.

Araplar bölgəyi 7.y.y.da ələ gətirə bilməmişlərdir. Azərbaycan Arap istilacılara qarşı şiddətli bir dirəniş gəstərməmişdir. Həlk kitlelərinin Araplara qarşı şiddətli dirənişinə Babək Hurremi Önderlik etməmişdir. (795-838) Arap işğalcilərinə qarşı 22 yd siren bu kəlyli və əsnaf silahlı dirənişi tarixə *Kizileğini'lər hərəkatı (Muhammədiyyə)* adı ilə gəlməmişdir. Kizileğini'lər hərəkatı kəndisindən sonra tarix boyunca bitən Əzəri həlk hərəkatları və dişinsəl əklənlərinə kəndi dəngəsim vurabilmişdir. Babək'in Öldürülməsindən sonra Azərbaycan Arap egemenliyi altına girməmişdir. Bu döndəmədə bölgə həlkimni Müslimənəlməmə siirəci təməmlənmişdir.⁵⁹⁵ 879-93 l'də Azərbaycan'da ilk Türki dövləti saydın və bir Arap emirliyi olan Səgöğullar dövləti qurulmuşdur. 9.y.y.da Əbbasi imparatorluğunun pərgəlməsiylə bölgədə 90k sayda yerel soylulərə bəgli dövlət qurulmuşdur.

Arap döndəməsindən sonra Azərbaycan və İran həmə həmə bitən İslam tarixləri boyunca Türki-Möğöl egemenliyi əltmədə bulunmuşlardır. Bu istilələrin ögönlüğü dəzelliklə 13.y.y.dan sonra Əzərişməş Möğöl (İlhənlər, Cəlayirdar, Qobənilər v.s.) və Akköynlü, Karaköynlü, Səfəvi, Afşar və Kəçərlər birer Əzəri dövləti ölmüşlərdir. Dike I 11.y.y.da Türkmən Səlköçü əklənlərinə məruz kəlməş, 1064'də Əlpərlən Gürcü və Ərməni kralıddan kəndisinə bəghyərək, bitən Azərbaycanlı Səlköçü dövləti topraklarına kətti.⁵⁹⁶ 12.y.y.da Əzəri Afşar boyundan böyük bir qrup Etnik Ərəbistan və Etnik Lərs-tən'a gətirilmişdir. Bunlardan Şümlə Afşar adında birisi (əsd adı Küşdöğən və ya Ay-döğdü) gətirən kəzənərək kirk yil boyunca Etnik Ərəbistan'a həkim olmuşdur.⁵⁹⁷

593- Bkz.TZ.S.204-205 S.226 SZ76-278

594- MB. S.62. - İran əz Zərdöft İllərahşey trlini *Jt. Erfahani*. AM5.132. ■ MB. S.SS-62 Aynca Bkz. KJ. SZ10

595- Yezidilik.S.89anadili, 4snifdərs idtəbi.

596- Türkdəlməyə Özerinc iacələrpəlCT.S-153

597- MB. S.437-439

Şümlə 22 yillik həkəlməti boyunca dəfələrcə Bəgdat həlifəsi və Ətəbək tldəniz ördülən ilə (əbfəufü. 1174'də Əubək həndizlə yapuğı səvəjtə ÖldÖrÖlmÖfÖr. Ögüllən isə 20 yil bölgəyi əllərində tutmuş, daha »öərə Bəg däl həlifəsiə Şümlə həkfəlmətinə son verilməmişdir.

12. ve 13.y.y.da Azərbaycan Önce Türki Atabeklərin sonra Həzrəməşəhlərin istilasına uğramıdır. Səlfəklü dövlət isə zəifləməyə öz tutmuşdur. Bu dönmədə, M.Ö.8.y.y Jan İskit kəbilə birligi tərkibində bəlgəyə gəlmiş başlayan və daha sonra Hun, Sabir, Hazar, Gəktirik vs. gələri ilə davam edən Türkləşmə sürətli böyüklərə ulaşmış və Həzrəməşəhlə, Məgöl, İlanlı, Teymuri, Akkoyunlu, Karakoyunlu və Səfəvilərlə tamamlanmışdır. Səfəvilərin zəifləməsi ilə onların yerinə Amudəriyənin deltasında yaşayan Türki Həzrəməşəhlə gəlmişlərdir. XIII.y.y.da Məngöllərin bəlgəyə egəmligi başladı. Kisa siirən bu hakimiyyət Cəngiz'in dövlətindən sonra Önce Cuci Ölüsu (Altın Ördə, küçüdə) sonra isə İlanlıların (Hulagu Ölüsu, Güneydə) əlinə gətirdi.⁵⁹⁸ İlanlı dönməsində Azərbaycan Orta Asya'da Amudəriyədən Orta Döğüdə Suriyəyə dek uzanan İlanlı İmperatorluğunun mərkəzi oldu. Bu dönmədə Məngöl Hanları Təbriz'də durdurdu. Bu bəyliklə siyasət, ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi.⁵⁹⁹ İlanlılar dönməsində Azərbaycan təməlindən Türkləşdi. İlanlılardan sonra bəlgəyə kisa sürətli Altın Ördə ələ gətirdi; İlanlı dövlətinin fəaliyyəti ilə Azərbaycan'da Cəbənli sülaləsi Ölcəyü'nün bəylikliyi Əmir Əbən oğlu Teymur Taş tərəfindən kuruldu.(1365-1337). Bu dövlətin bəşkənti də Təbriz olmuşdur.⁶⁰⁰ Bəlgə daha sonra Cəlayir və Teymurlər topraklarına katıldı. Azərbaycanlı bu dövlətlər dönməsində Təbriz'də sənət, ədəbiyyat (görsəl sənətlər, mimari, miniatür) və bilim sahələrində böyük inkişaf yaşanmışdır. Məngöllərin Azərbaycanlılaşması və hənədlərinin fəaliyyəti ilə iktidarı bu səfər təməli ilə Azərbaycanlı Türklər təkrar ələ gətirə bildilər. 1925'ə dek siirən bu Türki-Azərbaycan dönməsində İran dövlətləri birer Türki-Azərbaycan dövləti olub İran'ın siyasi tarixi Türki tarixinin bir alt bəylik halinə çevrilmişdir. Hələ Karakoyunlu, Akkoyunlu, Səfəvi, Afşar və Kəçər kimi dövlətlər tamami ilə Azərbaycanlı dövlətlər olmuşlardır. İran'a da hakim olan bu Azərbaycanlı dövlətlər dönməsində yayılmış dövlətin tərsinə Azərbaycan İran'ın egəmligi altında deyil, İran Azərbaycan egəmligi altında bulunmuşdur. Azərbaycanlı Səfəvi dövlətinin ortaya çıxması sıralananda Etnik Azərbaycan bir kəçər Azərbaycanlı dövləti və Hanlıq tərəfindən idarə edilmişdir. (Ör. Akkoyunlu, Şirvanşah dövlətləri, Ərdəbil hökuməti v.s.)

1502'də Azərbaycanlı Şah İsmail, Təbriz'i ələ gətirərək kəndini Şah ilan etdi.(1501- 1524) və bəyliklə Azərbaycanlı Səfəvi krallığı kurulmuş oldu. Şah İsmail Azərbaycanlı tarixinin yətişdirdi ən böyük şəxsiyyət sayılmışdır. Böyük dövlət adamı, komutan, ozan və tarikat lideri Şah İsmail (1487-1524), Azərbaycanlı xalqın yaradıcısı qəbul edilmişdir. Azərbaycanlı Səfəvi dövlətinin qurulması ilə Azərbaycanlı askəri, siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf tarixlərinin ən parlaq dövrlərini yaşamışlardır. Şah İsmail bəyliklə Azərbaycan topraklarını birləşdirmiş, Azərbaycanlı Türkləşməsi rəsmi diplomasi, ədəbi və siyasi dilinə yüksəltmişdir. 14-15 yaşlı Şah İsmail Kızılbaş hərəkatinə liderlik etdiyi zaman, bu hərəkat sadəcə Azərbaycan'da deyil, bəyliklə Yaxın Döğüdə, İran'da, Anadolu'da, İraq'ta yayılmışdır. Buralardakı yüzbinlərcə insan kəçər hərəkatinə dəyərlik və bəyliklə Şah İsmail'i kəndi qurtarılan

598*- AMS.132

599- Azərbaycanlı Dövlətlərinin Tarixi. S.1

MB.S.63

gibi bakmış ve ona ko?muşlardır. Azeri Safevi devleti kısa bir siire i^indc Iran (Farsistan ve diger Etnik bdlgelcri), Irak, Ermcnistan, Dogu Anadolu, Orta Asya ve Afganistani kendi topraklarına katmayı başarmışlardır. Onun sayesinde bu bdlgclerdc yaşayan biiUlñ Azeriler ve toprakları tek bir devlet gatisi altında toplanmıştır. Şah İsmail ekonomik ve sosyal tedbirlerle bdlgeye emniyet ve refah getirmiş, derebcylige son vererek ortarai kültürel ve edebi gelişmeye hazırlamıştır. Şah İsmail ddneminde Azerbaycan'da resira, mimarlık, musiki, felsefe, matematik, sanai vs. alanlarında biiyiik atılımlar ger^eklejmştir.⁶⁰¹ Safevi devleti bir Azeri devleti olarak gelişmiştir. Bu devlette siyasal iktidar ve askeri yetkiler sadece Azeri Kızılbaş soyluları elinde bulunuyordu. Sarayui biitiin yiksek riitbeli gdrevlileri, ordu komutanları, valiler, muhafız alayları hep bunlar- dan se^iliyordu.⁶⁰² Azerilerin bu ddnemden sonra, tarihte siirekli duşuşleri başlamıştır. Osmanlı-Safevi savajları bu tarihsel duşiişinin ilk safhasını oluşturmuştur. Fanatikge Siinni hanifeligi savunan Osmanlılarla aynı bigimde Kızılbaşlığı savunan Safevilerin imin siiren kanlı ve yikjci savajları asil alan Etnik Azerbaycan toprakları olmuştur. Bu sa- vaşlar sonucunda Etnik Azerbaycan bir harabeye gevrilmiş ve ekonomisi hızla gerile- mege yuz tutmuştur.⁶⁰³ Safeviler kendilerinden onckci biitiin Türki devletlerde olduğu gibi Etnik Azerbaycan'da bulunduruldukları başkentlerini (Hemedan, Tebriz, Gazvin, Sulta- niye, Erdebil, Maraga vs.) Osmanlı saldınlardan korumak amacı ile daha da iflere, Gazvin'e ve daha sonra Etnik Farsistan'da İsfahan kentine tadjimaya zorlanmışlardır. Bu, iilkede Azeri etkinliğini dnemli derecede azaltmıştır. Bununla birlikte 90k sayıda siyasal, sanatçı, tacir v.s. Etnik Azerbaycan'daki savaş ortamından uzaklaşmak ifin Etnik Farsistan'da yeni başkente gd? etmiştir, bu ise Etnik Azerbaycan'ın sosyo-kiiltürel olarak daha da gerilemesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlılara karşı destek aramaya başlayan Safeviler, sdmirgeci Avrupa devletleri ile teması girmiş, fakat zamanla onların oyuncu haline ddniişmiişlerdir. Bu, sdmirgeci devletlerin İran'ı kendi etki alanlarına dahil etmelerine zemin yaratmıştır. 1524^6 Şah İsmail'in dliiminden sonra devlet fiilen Kızılbaş soylu- lann eline ge9ti. Bu ddnemde Kızılbaş aşiretleri arasında siirekli 9atışraa ve gekişmeler olmuş, Azeri Safevi imparatorluğunun varlığı tehlikeye girmiydi.⁶⁰⁴ Azeri kralı I. Şah Abbas ddneminde devletteki Fars etki ve yetkisi egemen olmaya başlamış ve Azerice ile Azeriler gerileme siirecine girmişlerdir. Şah Abbas şerli kardeşleri (Sir Anthony, Robert, 1598) tavsiyesi ile Kızılbaşları ordudan tasfiye etti.⁶⁰⁵ O, 1587'de tahta oturması sırasında gerçekleşen Kızılbaş ayaklanması bahane ederek Kızılbaş tasfiyesine başladı. Bu plan 9eşitli aşiretleri karşı karşıya getirme, muhaliflerini acımasızca yok etme ve en dnemlisi geniş gaph askeri yeni diizenlemelerle yapılmıştır. Geleneklere aykırı olarak

601- EltelUt. No:497 May 22.1996. (Şefscpir va İrfita MX-Eİrtqi)

OnlQ İngiliz Ozan Şekspir Venedik tadjri, 12.gece, Ur Şah vj. gibi yapıtlarıda bir 50k kat bu dOocm aofilanaa, İn* AzerDeri, Kızılbaş knl ve soylularına değinmiştir.

602- ZaUne Hrsi dar İzarbiyjınS. 44-45

603- DQayada TOdder. S3S

604- VaAq, 1366 sayı 65-4 S.94-92

605- Tkixc raotoere tr4nS.79, MBS.77-7M3,Tfci«e ejlemii ve liyiuye tiln.Naffi. S .23-24, Sarzamiaie Qt*viaS.461

TOrki Kizilba\$ olmayan askeri birlikler kurdurttu. Kizilba? soylularınm bu askeri birlik- tod- var olan geleneksel komutanlık tekeline kaldirdi. \$ah Abbas'm kendi iktidanni saglamlaştirdikten ve Kizilba? tasfiyelerini tamamladiklan sonra Kizilba\$lar, Azeri Safevilcrin temelini oluşturduklari dzelliklerini kaybetmiş oldular. (Fakat onlar iran'in gele- cek tarihinde dr. Afşar ve Kacar slilalelerini kurmakla yine de dnemli ve belirleyici roller oynadilar.)⁶⁰⁶ Bu ddnemde Azerbaycan krallıktaki merkezi konumunu kaybederek ve lıan'in bir eyaleti haline gelmesine ragmen, bu ddnem iran'imn ekonomik olarak en ge- lijmij bdlgesi yine de Azerbaycan olmuştur. 16.y.y.da Osmanlı-Safevi savaşlarmin pat- lak vermesiyle Azeri Safevi devleti giinden giine zayıllamıştır. Dogu Kafkasya Os- nunlilann kontrolune ge^miştir.(1578-1603) 18.y.y.da Rusya bolgeye glrmi^tir.⁶⁰⁷

18. y.y. ortalarında Azeri Safevi devletinin yıklılışı ile bdlgede 50k sayida ktifiik Azeri Hanlıgi ortaya şikmiştir. Azeri Safevi devletinin £dkiişunden sonra Azeri Afşar boyun- dan (bu boy da Kizilba? boyudur.)⁶⁰⁸ Nadirşah Azeri Afşar devletini kurmuştur. Tah- masbkulu Nadirşah (1688-1747) Osmanlıları yenmiş ve Azeri topraklarını birleştirmiştir. Kısa siirede iran.Afaganistan ve Hive Hanlıgim ele ge^irebilmiftir.⁶⁰⁹ Azeri krai Na- dirjah Afşar Safevi ddnemi idari taksimatı değiştirerek Aras irmagi kuzeyindeki vilayet- kri, Kara Deniz sahilleri ve Kafkasya dağlan kuzeyine kadar uzanan bdlgeyi Azerbaycan Beylerbeyine ekledi ve yeni oluşmuş Azerbaycan Beylerbeyi idaresini kardeşi Ibrahim Hin'a birakti. Onun amacı bdlgeden attıgi Rusya ve Osmanlılara karşi yerel giigleri takvi- ye etmekte. İran Azeri kralları arasında Tiirkilik bilincine⁶¹⁰ sahip ender kişilerden olan Nadirşah İran deniz kuvvetlerini kurması⁶¹¹ ve islami mezhepler arasındaki fatişmalara son venneye ?alışması ile Azeri tarihinde dnemli yer tutmaktadır. O, Osmanlılara 12 Imamlı Muteşerria (Caferi) şiiiligi, islamin beşinci mezhebi olarak kabul ettirmegi başardi. Fakat kendisi de 12 imamlı Mutasavvıfa şii (Kizilbaş) olan Nadirşah, Kizilbaş subaylarının tepkisiyle karşılaştı. Nadirşah'in Kizilbaş subayları tarafından Hebuşan'in Fctbabad'ında dldurulmesiyle⁶¹² iktidar kısa sure İrani Lek'lerden olan Kerim Han Zend (1750-79)'e ge^mi^tir.⁶¹³ Bu ddnemde Azerbaycan'da gok sayida yan bagunsız yerel

5* Abt>> Azen Kinlba? soyluların gQcflaQ tannaya ve Farslan dev let ve ordu lılerine egernen lolraaya falınuj, ba}keiai Kazvinden Etnik Farsistan'in İsfahan kentine lap mi} ve dev let dili olarak Farsfayı kullanmaya agirlik vensefe b*)laıııı}tir. Daha sonra sisteraatik bifimde Kmlbajlan devlet. saray, ordu dan tasfiye etmiştir. "şah Abbas Kmlbajlan sayrını yavaj yavaj azahti....bir kısmim yerlejik hayaia zoriadi onlara toprak verdi ve askeri gOflerini azaltb. Bu, Safirviler ifin bir felaket idi. Kizilbajlan ortadan kaldinlması ile bu devlet dijer gruplar Ozellikle Afganlar ve daha son A^ariar karpımda ditennemeyip lktidan kaybetti. şah Abbas ^in babasi Sultan Mehe turned 987-994 isyanlan dtoeraiode, Sataeven Fennam pkartimj ve jaha bajlı bOflln Turkmen (Azeri)lerin toplanmasim emretrai}. şah Abbas kendisi de, KinlbajLann Murjıd Kuluhan'a karfi isyaam (996) bastirmak ifin şahseven fcrmam pkanm* ve Kmlbas isyamm hasDnniftir.

Vadiq, 1366 sayı 63-4 S54-95

«7- Donyada TtklerS.40

6M- Nadiryahin batlı buluatıfı Affarları Kirdi boyu şah İsmail dOneminde Azerbaycan Sian Horasan'a (65 ettirilmifti. ' W- AM. S.135

610- Tjriie iraa. aer persi sayks («*viri) S371. ZaMne Ffcsi dar Azab4yjtoi5.421-422

611- FaUtmeye motilc&e tkirri iytl sayı 4,1369 S.412-S.413

612 İUt v» taviefe DwejuSAMinuya

613- Tlırix motoere (rfta *579

hanlık kurulmuştur.⁶¹⁴ 1794'de yeni bir Azeri devleti, Kacar devleti kurulmuştur. (1794- 1925) İran'da Azerilerin ikinci önemli dışişleri Rusya ve İngiltere'nin bu ilklerde nilfuz kazanmaları ile olmuştur. İngiltere'nin kişirtmaları ile Car Rusyasıyla yapılan İran- Rusya savaşları İran ordusunun yenilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşlarda İran ordusu baş komutan Azeri prens Abbas Mirze'nin yenilmesiyle (1804-1813, 1826-28 sa- valarında) 1813, 1825 Türkmenistan ve Gulistan anlaşmalarıyla zorla İran'a kabul ettirilmişlerdir. Bu anlaşmalar sonucunda Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri İran'dan ayrılmış ve böylece Azerbaycan ülkesi ikiye bölünmüştür. Azerbaycan topraklarının yaklaşık %65'i İran'da kalmış, %35'i Rusya kontrolüne geçmiştir. Ayrıca sayıca İran nüfusunun %35'ini oluşturan Azeriler (Farslar %32 idi), %33'e düşmüştür. (Farslar %41'e yükselmişlerdir.) Böylece Azeriler İran'da çoğunluk durumundan azınlık durumuna düşmüşlerdir. Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ile Azeriler İran'da kültürel-siyasi-askeri aktivite alanlarındaki ve sayıca sahip oldukları üstünlüklerini kaybettiler. İran-Rusya savaşlarında İran ordusu genel komutan başkanlığı olan ve İran'da yeni-lik ve fagdaşlaşma hareketinin öncülerinden⁶¹⁵ prens Abbas Mirze(1789-1833)'nin Rusya'ya yenilmesi ile İran, bağımsız devletler safından çıkarılarak ikinci sınıf bir ülkeye dönüştürülmüştür. Abbas Mirza Azeri tarihinin en önemli isimlerinden biridir. O, Azerbaycan'ı Rusya ve Osmanlıların askeri saldırılarına karşı savunmuş, İran (O zaman Azeri Kacar) devleti ordusunu yeniden yapılandırmış, Avrupa'ya ilk öğrencileri göndermiş, zorunlu askerliği uygulamaya koymuştur. Bu öğrencilerden Azeri olan Mirza Caferhan Naşiraddole Tebrizi 1858'de İran'da ilk bakanlar kurulunu oluşturdu. Abbas Mirze İran'da ve Azerbaycan'da ilk matbaayı Tebriz kentinde kurdu. Onun döneminde Tebriz İran valilerinin oturduğu kent haline gelerek sosyal, ticari ve ekonomik açıdan son derece gelişti.⁶¹⁶ İran'da gazeteciliğin oluşmasında da etkili rol oynamıştır. Var gücü ile Azerbaycan'ın Rusya tarafından parçalanmasını engellemek için savaşım veren Abbas Mirze'ye büyük din adamları karşı fikmişlerdir. İran-Rusya savaşlarından sonra ekonomik-sosyal açıdan iflas eğiline giren İran'da Kacar sülalesi Car Rusya'nın himayesi altına ve devletin yönetici kadrosu, büyük din adamları, toprak sahipleri ve ajent reisleri büyük ölçüde İngiltere'nin kontrolüne girmişlerdir. Bundan sonra İran Azerbaycan'ı, Azeri Kacar sülalesi yıkılınca dek ciddi bir ekonomik düşüşe uğramıştır.

İran'da sıradan halk ve aydınlar, despot Kacar monarjizmini tilkenin yarı diktatörlüğe statüye düşmesinden sorumlu tutmuş. Azeri Kacar monarşizmi gitgide halkın birini düşman olarak görülmeye başlamıştır. Öte yandan birinci halk düşman ilan edilen Kacarların Azeri olmaları ve üstelik bu azınlık Azerilerin çoğunlukta olan gayri Azerilere egemen olmaları, yeni oluşmakta olan Fars milliyetçiliğinde ilk baktan beri bir feşit Azerilere karşı antipatik düşünceler ve duyguların yerleşmesine sebep olmuştur.

614- 1806'da Car Rusyası Azerbaycan hanlığına dönüştürülmüş bir kdpni oluşturmuştur.

Unniye, Makfil, Nemin, Gerger, Hoy, Sarab, Erdebil, Tebriz vs.

615- Great joyvet encyclopedia. (Abbas Mirza)

1830-1840'da Tebriz'de devlete karşı kısa süreli ayaklanmalar oldu. 1840'da Azeri Kâjıkayı aşireti Lor Memescini aşiretiyle tanışmaya girdi. 1845'de Tebriz'de Azerbaycan adusu komutanı Vezir Neczam'a karşı halk ayaklanması oldu.

! 1847'de Mazenderan eyaletinde Bâdeşt gâliinde Azeri bayan Kurretüleyin ;gâderliğinde Bâbi ayaklanması oldu. 1848'de Azeri ozan, bilgin, bayan Fatime Zerrin Ta^ Kurretüleyin (1816-1852) ve Azeri Molla Mchemmed Ali Zencani Onderliğinde sos- yal adaletsizlik ve imami dini fanatizme karşı Azerbaycanın Zencan kentinde ilk halk si- Uhli ayaklanması patlak verdi. Bu Bâbi halk isyanında 15.000 Azeri Oldiirildi. Bayan Zerrin Ta? ise TehrSn'da bogularak idam edildi. Zerrin Taf iran'da Ortiinmesiz (turban- ^rjafsiz) erkeklerle ilmi tartışma ve siyasi faaliyetlerde iştirak eden ilk kadınlardan biri- dir. Dinsel reformlar adı ile başlayan Bâbi hareketi Zerrin Ta? onderliğinde tamamiyle smıfsal-siyasi demokratik bir harekete gevirdi. Zerrin Ta?m Azerice şiirleri eldedir.* ⁶¹⁷ 1858'de İngiltere iran'ın Herat kentini işgal ettikten sonra Güney iran'ı da işgal etti. Azeri Kâjıkayı aşireti bu işgale karşı iran'da ilk anti ingiliz ayaklanmayı ger?ekleştirdi. Aynı jilda Azeri krai Nasireddin Şah emriyle Iran'da ilk kez bakanlar kurulu kuruldu.

Etnik Azerbaycan'm Esed Abad kentinde doğan ve milliyetge Azeri olan Seyid Cemaleddin Esad Abadi (1838-1897) bir İslam düşünürü olarak İslamda reformları önerdi | TO anti emperyalizm iğekli İslami uyanış, Pan İslamizmin temelini attı. Bu ideali hayata ge^irrok işin Gizli Enciimeni kurdu.⁶¹⁸ 1893'de Tebriz'de M.H. Rtiştiyye tarafından yeni nsulle ilkököl a^tldi. 1895'de Tebriz'de bayan Dehbaşlı Zeyneb Onderliğinde bir halk is- jam oldu. 1896'da Azeri krai Nasireddin Şah milliyetge Azeri olan fanatik Babiler Sadık Tebrizi ve Hacı Kasım Tebrizi tarafından terOr edildi.

1901'de iran'm gumriğiniii ellerine bulunduran Belfikalılara karşı yuriitilen savaşa Etnik Azerbaycan Onderlik etmiştir.⁶¹⁹ 1904'de Kuzey Azerbaycan'da yaratılan Himmet Partisinin 1905-12 yılları arasındaki faaliyetleri sosyalizmin Kafkasya ve iran'daki ge- lişmesinde derin ve kalıcı izler bıraktı, hem Azerbaycan ve hem İran Komünist Partileri bir ka? yıl sonra Himmet'in bağından fıkimjlar. Bakii'de istihdam edilen iranlı Azeri is^iler ifin Himmet tarafından organize edilen Adalet Partisinden daha sonra İran Komu-

07- GM sovyet ancylopedia. Majalleye Nameye tamraddan.Dovreye dowom.Sayı 4 S.173

HI- Milliyett Azeri olan Seyid Ceraaleddin Escadabadi'nin başlangıçta emperyalizm Tenboku hareketine [kanian](#) en Onerall mertezlerinden biri Tebriz (einik Azerbaycan'm başkenti) olrauytur. ND. Hovze, Yadraane sadomin sale Allan*

seyid Jamaladdin Asadayadi.(S59-69 yıl 1372) S.147. - Modern trends in İslam (Chicago-1947) (H-AJt.Gibb - Sayyid jamal addin Alafgani (Berkeley. 1972) (Nikki keddie) - Hay ate yahya (Yahya Dowlatabadi) - Sii ansiklopedisi.(Alrar Jaaali).

MOiWmaa Qkeleribiriyetirerek Qzerlerinde sOradrg kurrauy devletlerin boyundurugundan kurtzraayı isteyen Seyid Cemaleddin, İslami uyamy ve Pan İslamizmin kurucuları arasında yer almaktadır. BQyflk bir filozof, hatip, gazeteci ve politikacı olan Seyid Cemal İran'da Kacar monarizmine ilk darbeyi indiriyordu. 1890-1892'de tftfln tekelinin İngiltereVe wmesiae lory, başlayan halk ayaklanması. Azeri krai Nasireddin JahHn tertrl ve İran'da Meyrutiyet Hareketinin ^amasında oynad.fr rolden dolayı İran'da HQmyet sembolü olarak amlmaktadır. Dofrt halldanmn uyamında Onemli

A**ri** ^ ^ **,**w *->***

H9- NDS.143

nist Partisi doğmuştur.⁶²⁰ 1904'de Bakii'de 7.000, tranli Azeri işgisi vardı. (Baklı işgilerinin %27'si). 1910'da Rusya'da iran Azrcilcrinin sayısı 200.000 civarındaydı (Spektrum). Rusya ve ingiltere'nin Hindisian ve Orta Asya ugrunda girdikleri rekabetten dolayı ilkede artan niifiizlan yiizunden iran siyasi, istikrar, ckonomi ve kiiltirel agılardan hizla bir kaos ve gerileme siirecine girmiştir. Bu ddnemde iran halklan ve On sirada Aze- riler, iran'in sdmurgeci Avrupa devletlerce fiilen iijaline, onlann işbirlikçileri olan despot Azeri Kacar monarşizmine, dinsel gericilik ve sosyal adaletsizlige karşı defalarca kanlı bajkaldinlarda bulunmuşlardır. Bu halk galeyannarı sonunda Meşrutiyet (1905- 1906) ilarnna sonuglanmıştır. Fakat ingiltere iran Meşrute Hareketini rakip Rusya^a karşı kullanmayı başarmış ve onun anti-emperyalist ve demokratik igerigini (laik, parle- menter, federal devlet talepleri) yokederek tamamıyla kendi kontrolü altına alabilmiştir. Biitiin bunlara ragmen Tehran'm demokratik giiglerin elinden almamasından sonra Azer- baycan anti-monarşist anti-emperyalist halk direnişinin sahnesi oldu. Demokratik giigler Setterhan dnderliğinde merkezi devlet giiglerini yenerek Tebriz'i ele gegirdi. Fakat kent onbir ay boyunca kuşatıldı ve sonunda Rusya kuvvetlerince işgal edildi.⁶²¹ Bu halk hareketini Azerbaycan Enciiimleri (Tebriz, Miyana, Zencan, Kazvin vs.) ybnetmi? ve fiilen Azerbaycan'a hiikiimet etmiştir.⁶²² * Bu ddnemde Azeri ler ikiye bOliinmiştir. Demokratik idealleri olan Azeri halk hareketi ve karşıusunda Kacar aristokrasisi (saray), din adamları, toprak ağaları, Farslaşmış Azeriler (Pan iranistler) ve bazı aşiretler. (Or. şahsevenler)⁶²³ İran'da yeni kurulan millet meclisinin'de bagimsizlik ve anti-emperyalist gekirdegi Azer- baycan'm milletvekillerini oluşturmuştur.⁶²⁴ Meşrutiyet Hareketinin başansizhgi ile Rusya iran'in siyasi arenasından saf dışı edilmiş ve iran ingiltere'nin gayn resmi yansdmiirgesine gevrilmiştir. (1906'dan 1953'e dek). Dolayısıyla 1906'dan sonraki gagdaş iran tarihinde dzgürlük ve bagunsizlik savaşı, ingiliz sdmürgeçiliğine karşı ve- rilen mücadeleyle ozdej olmuştur. Bu ise, iran Azerileri için bir talihsizlik daha ol- muştur. Dike halkları ve aydınlanmn acil ve ortak sorunu ingiltere sdmürgeçiliği ve on- dan kurtulmak olduğundan dolayı iran halkları kendi milli demokratik hak ve isteklerini bilimli veya bilimsiz, ikinci siraya itmijlerdir. BOylece İran Azerilerinde milli juurun oluşumuna bir engel daha oluşmuştur. Ayrıca Azeri halk, siyasileri ve aydınları despot Kacar svilalesini yıkmaya kalkışarak iran'da son Azeri devletini kendi elleri ile yok etmişlerdir. 1906'da Zencan ve Hemedan, Azerbaycan eyaletinden gikanıldı. 1907'de milli mecliste eyaletler ve vilayetler, (Ozerk bdlgeler) yasası kabul edildi. 1908'de Turkge (Azerice) Anadili gazetesi yaym hayatına başladı. 1909'da ilk profesyonel tiyatro Settar-

620- Azerbaycan'da islamiyetin durumuS.6-7

621- Settarhan Karacadagli (1864-1914), 1909 - 1911 tie Rusya ordustive5nliknvv«leriieeli»piş*avajibajan Be yOaetmiftir. Azerbaycanın Pukapyevi adlandıulan Settarhan, İngiliz yanlılanca Mcjruiyet Harekatuanı bafjriuzbii ngramasndnn sonra silahlı (ttfımda yzralnnarak ClđQrillmQjtQr.

Tfıexcei dat bfceye nızalmchi va mjallefakye Azatfaiy8n.(S. Santri Niyyt). *NDS5-1*

32- NDS.109

23- NDSJ9

14-

TebriZ'de kuruldu! 1910'da Setlarhan ve 700 silahtaşı Tahran'in Atabek triiDda İngiliz yanli YcpreM Han Ermeni tarafından saldinya ugradi. Aldigi yaradan lii sonra vcfal etti. Saldirida onsekiz silahtaşı katlcedildi. 1910'da Azcrbaycan Sosyal tooknu teŞkilatinin beyni All Mdsyd vcfat clti.** 1911'de İngiltere ve Rusya Iran'i ęıl cttiler. İngilizler Isfahan ve Şiraz kentlerinde askeri kişlalar a.ü. 1913'de Fars Os- UBdi Ismail SdvletUldevle Kaşkayi dnderliginde aşiretler (Azeri Kaşkayi v.s.) ayaklan- usi oldu. Bu anti-empcryalist Azeri Kaşkayi ayaklanmasinm bastinlmasinda ingiliz *Isa* Unlii feodal Qavamiilmilk, Lor Bahliyan boylari ile birlikte Azeri Hamse pretlerini de kullanabilmiştir.⁶²⁶ Bu ayaklanmada Azeri Kaşkayiler iran'm guneyinde Eriemji } ingiltere işgal kuvvetlerini yenebilmişlerdir. 1914'de Kirman'da Huseyih Han cxapur bnderliginde ingilizlere karşı Bi^ak?! Azeri aşireti başkaldirdi. Aym yilda Teb- a'de Azeriler Osmanh-Almanya ve Ermeniler Rusya yanlisi gosteriler yaptılar. 1915'de rrvV Azerbaycan'in Rusya tarafından tekrar işgalinin ardmdan, burada Urmia-Salmas nsuida Rusya, Fransa, ABD'nin girişimleri ile Asuri-Ermeni Hristiyan devleti kurma r^ebbiisu 90.000 Azeri'nin katliami ile sonuflandi. 1916'da Baku'da iran Azerileri ta- tficdan (Qafarzade, Agazade, Yusufzade) Adalet Partisi (sosyalist) kuruldu. Aym yilda xm'da ve daha sonra Kirmanşah'ta Azeri lider SJM. iskenderi tarafından Gdlge Devlet Dowlate irln'e Azad) kuruldu. 1918'de Cilovluk olaylarında Ermeni-Asuri militanlarca OjOOO Azeri katledildi. Salmas'ta etnik temizlcme dogrultusunda 1.500 Azeri bir ahirda aloldi. 1920'de son bagimsiz Azerbaycan Hanligi, Maku hanligi lagv edildi. Bu Soemde iran Azerilerinin kompakt olarak yaşadiklan ikinci bdlgede Horasan jandar- cas bajkam Azeri kolonel M.Taghi Han Pusyan tarafından iilkeyi işgal altmda bulundu- q ingiltere ve Rusya'ya karşı bir Ozgurliik hareketi başlandı. Tiirkilik-Azerilik bilincine ship kolonel, laiklik ve federalizmin ateşli taraftari idi. iran Sosyal Demokrat Partisinin zruculanndan olan kolonel Mehemed Taghi Han Pusyan, birinci diinya savaşı raanda Kirmanşah'ta işgalci gii?lere karşı ve Horasan Ostanmda eşkiya ve yol kesenler- : savaşmiş ve asayişi egemen kilmışti. O, Horasan'da kdklu sosyal reformlara başlamışti. am bu sirada ingiltere ajam Ahmed Kavamulseltene onu işten almiş ve Tahran'a i&nnij. Kolonelse Horasan jandarma yetkilileri ve Horasan halkmin destegi ve tavsiye- be dayanarak merkezin emrine karşı fikmijtir. Riza Han ve Kavam kolonel'in başlattigi srekeU yok etmek ifin Lor Samsamiissaitana Bahtiyariyi Horasan'a gdnderdiler, bazi jut aşiretlerini ayaklandirdilar ve en son Kazak giiflerini oraya gbndererek Kolonel LTBan Pusyani Oldurdiiler.⁶²⁷

Iran'm hi5bir bolgesinde Etnik Azerbaycan'da oldugu kadar Bolşevik devrimine «k bakilmam^tirXgar Rusyasi 1909'dan beri Etnik Azerbaycan'i işgali altmda bulun- 5rmakta ldL) Bu d0nemde Etnik Azerbaycan'da Osmanh-Almanya yanligi o denli

l 1906y***: "****:*» * !n» Aarilcri Wrcu*,

gilflfi idi ki bdlgenin Rusya iŞgali alUnda bulunmasma ragmen, Tebriz'de Osmanli- Almanya yanlisi gbsteriler yapıldı (1914). Birinci Diinya SavaŞı sirasında Tebriz'i ijgal etmiŞ Osmanhlann halka yaptıkları bu Osmanli yanlihgina bneimli darbe indirdi. 1917'de Tebriz halkı Tahran'a gbnderdiği bir telgrafla Rusya yanli valinin azli, millet meclisi se^imlerinin yapılması ve siyasi muhaliflerin iilkeye geri dbniijiine izin verilmesini iste- diler. Tahran'dan cevap gelmeyince Birinci Azerbaycan Demokrat Firkasının kumeusu Hiyabani Tebriz'in kontroUnii ele ge^irdi. Hiyabani 1919 tran-ingiltere anlaıarasım imzalayan merkezi devleti yasal saymıyordu. 0,1920,10 Nisan'da Tahran'la olan biitfln ilijkilerini afıkfa kesti.

Hiyabani'nin Iran Azerbaycan'min Tiirkiye ile birleŞmesine karŞı fiikigi, biitdn ifgalci yabancılan Turk, Rus ve ingilizlerin iilkeden fikmasım istediği ve bvitiin bunlara ragmen Etnik Azerbaycan'in iran'dan ayrılması yolunda Azeri kolonel M.TPusyan'dan 90k daha ileri gittiği sbylenmiştir. Azerbaycan'in admi Azadistan'a (hiirriyetler veya hiirriyet alanlar iilkesi) 9eviren Hiyabani, ingiliz ajani Vusukuddvlenin iktidara gelme- sinden sonra bile merkezi devlete karŞı 9ikti. Merkezi devletinin gbnderdiği askeri birlik- ler Azeri halkmın aktif destegini gormeyen Hiyabani'yi bldiirdiiler.⁶²⁸ Tehran devletini W9 de 9ekici bulmayan ve onu her zaman gericilik ve emperyalistlerin uŞaklığı ile su9layan Hiyabani'nin devletinde Etnik Azerbaycan'in iran'dan ayrılarak tarn bagimsizliğina kavuŞmasını isteyen kesimler de bulunmakta idi.⁶²⁹

Bu dbnemde iran Azerilerinin yetijtirdiği en bneimli isimlerden biri Salmas AfŞar'lanndan Heyder Han Emiogludur (1880-1921). 1900'larda Baku'da kurulmuŞ Sos- yal Demokrat Komitesinin iıyesi, MeŞrutiyet Harekatına aktiv gekilde katıldı. MeŞmtiyetten Once Tehran'da Azerbaycan Enciimenini kurdu. MeŞrutiyet HarekaU doneminde Settar Han'a fikir hocalığı yaptı. Azerbaycan Sosyal Demokrat Paitisinin (Himmet) bir uzantısı olarak iran Sosyal Demokrat Partisini bir ka9 Azeri ile Tebriz'de kurdu. Tebriz'de kapatılan Demokrat Partisini Tahran'da yeniden kurdu. MeŞrutiyet Hare- katının ingiltere'nin eline ge9mesi ile yurtdiŞına siirilen Heyder Han Boljevik devrimin- de Leninle yakından ijbirlığı yapu. MenŞevikler ve Tiirkistan'da Basmacılara karđı sa- vajlara katıldı. Bakii'de yapılan Dogu Halklan Kongresine Iran heyetinin baŞ9ısı olarak katıldı. 1920'de Gilan'da Azeri Adalet Partisi ismini değiŞtirerek Iran Komunist Partisi admi aldı. Bu partinin Gilan'da Mirza Ku9ek Han dnderliğinde kurulmuŞ Gilan Sovyet Cumhuriyeti ile anlaŞmazhgımn ortaya 9ikiŞi ile Iran Komunist Partisi baŞkanlığına geti- rildi. O, baŞanstz MeŞrutiyet Harekatımn devami sayılan Azerbaycan'da Hiyabani ve Ho- rasan'da Pusyan bnderliğindeki ayaklanmalan birlejtirmek istediysede 1921'de Gilan'da dini egilimli militanlarca bldiiruldii. iran ve uluslararası komunizm hareketinin bneimli isimlerinden olan Heyder Emioglu, iran'da devrimin dzii olarak anılmaktadır.⁶³⁰

!8- Tirixe hej dah siley e Azarblyjin (AJCasravi) S.675. - ki sahil, 21 .EylOI.1991 S.4. Baku. - Keyhin hivii.2 nartJ9M S.72-S.15.-ND.S.M7-146

ND5.14S

*feydar Xia Amioqlu. (Email Min).

I. dilnya savaşınm son yıllarında İran'ın giineyi İngilizlerin Giiney İran Polisi (SPR) tarafından iğgal edildi. Bu işğale tepki olarak 1917-18'de başta Azeri Kajokayı aşireti olmak üzere bu bölgede yayılan aşiretler İran tarihinde ger^eklelmij en biyiik anti- emperyalist savaşima giriştiler. İran Azerilerini oluşturan en önemli boylardan olan Kaşkayiler, Azeri tarihinde önemli yer sahiplerdir. 1917-1918 ve daha sonra 1928-1931 ayaklanmalarına liderlik eden ve Rıza-Han tarafından dđirilen Sovletiidddle Kaşkayı, Azeri tarihine bağımsızlık kahramanı olarak ge^mijdir. İran'da son Azeri kralı ve demokr- rasi sembolü Ahmet şah Kacar'a bağılık i?inde olan Sovletiidddle, onunla tamştiktan sonra ifgal kuvvetlerinin bölgeden çekilmesini istemi?, istegi reddedilince İngiltereye sa- vaş ilan etmijdir. Kajokayı silahlı birlikleri SPR'a saldırmış, onlara biyiik zayıat verdikten sonra, şiraz kentine saldırmış, Firuzabad kentini fethetmijdir. Bu hareket sonunda İngilizlerin modern silahlarla donatılmış kuvvetlerince bastırılmijdir.

1923'de Sovletiidddle Tahran'a siirilmii? ve Merkezi devlet Kajokayileri silahsızlandırmaya başlamıştı. Bölge aşiretlerinde huzursuzluklar başlamış, devlet ise Sovletiidddle'yi ayaklanmayı engellemek amacıyla hapise atmıştır. Bunun iizerine Sovletiidddle'nin eşi Hatice Bibi, isyanı başlatırır. Bu isyan'da ge^mijte olduğu gibi Azeri Kaşkayı ve Azeri Hamse aşiretleri birlikte hareket etmiş ve şiraz kentini kuşatmış, Abade, İsfahan yolunu kontrollerine almışlardır. Ayaklanmanın yayılması ile giineyde jandarma birlikleri hıer hıer teslim olup silahsızlandırılmıştır. On binlerce silahlıya sa- hip Azeri Kajokayiler Polhon'da orduya saldırmış, şiraz-Abade yolunu ele ge^irmij, daha sonra şiraz, Lar, Neyriz, Fesa v.s. hıer hıer dđiřmiřtir. Bu isyanda 90k sayıda askeri ara?, cephanesi ve askeri beije Kaşkayilerin eline ge^mij, merkezi devlete ait ufaklar ateşe verilmifdir. Devletin genel af ilan etmesi ve Sovletiidddle'nin serbest bırakılması ile ayaklanma son bulmuştur. Daha sonra Tahran'da hapise atılan Sovletiidddle 1932'de Rıza Han hapisinde öldürülmüştir. Bu dđnemden sonra yiizlerce aşiret reisi siirgiine gönderilmij veya idam edilmiş, aşiretler silahsızlandırılmış, forak topraklarda iskan ettirilmifdir.

İran halkları ve en başta Azerilerin anti-emperyalist ve demokratik hareketleri hız kazanırken, 1917 Rusya Bolşevik devrimi patlak vermij ve İran Azerbaycan'mda 90k sıcak karşılanmıştır. Bu iki olay, Hindistan zenginlikleri ve yeni bulunan Basra Körfezi petrolünü tehlikeye dđřeceğinin habercisi olmuş ve İngiltere'yi İran Azerilerine son darbeleri indirmeye ydnetmijdir. İran Azerilerin yetitirdiği en cesur, en deneyimli ve en uzak gđriřli beyinleri (Settar Han, Kolonel Puyan, Heyder Emioğlu, Hıyabani. v^.)ve Liderlik ettikleri halk hareketleri İngilizler tarafından hep bundan sonraki ktsa donfonte yokedilmiflerdir. Meşrutiyet Hareketini kendi kontroline geirebilen İngiltv, Rvsyn.'dt Boljevik devriminden sonra bu devrimin giineye, petrol illkleri xes^raması engellemek için, İran'ı tamamiyle ele geirmek ve resnti kotoşissic amacıyla İran yetkililerine yiikli rişvetler ddeyerek 1919 VusukifckicWte İran devletine kabul ettirdi.

iran'i İngiltere'nin resmi sdiirgesinc gcvirmcyi amaglayan 1919 vusuktldddvlc an- laşmasına Azeri krai Ahmed şah Kacar bcklenmedik ve olaganttsttl dircniş gdstermiş ve daha sonra ortak diijmana karşı Atatiirk ve Boljeviklere ydnelmiştir. Bu ise, onun sonunu getirmiştir. Bu anlaymaya serl tepki gdsteren vc biitiin baskılara ragmen dircnen Ahmet şah Kacar, İngiltere'nin İran'i kolonisi haline gctirmesine en dnemli mani haline geldi. Halkm destegine sahip ve iran'da demokrasi sembolU olan, sosyal demokrat ve Azeri- Tiirkilik bilincine sahip bu Azeri gen? krai, İngiltere'nin yaptigi bir darbe ile tahttan indi- rildi. 1920'de İngiltere Ahmed şah'a karşı bir askeri darbe yaptı. Bu darbe sonucu okur yazar olmayan ve İngiliz gizli istihbarat servisi ve sdiirgecilik bakanligi tarafından bu- lunup eğitilen Rıza Han iktidara getirildi ve 1925'de Kacar siilalesine son vererek kendini İran şah'ı ilan etti. Pehlevi diktatdrliiğinin kurulması ile İngiltere'nin gayn resmi koloni- si olan İran, bu ilkenin resmi sdiirgesine gevildi.(1925) Bdiylece İran'da Azeri iktidan ddnemi son bularak Fars iktidan ddnemi başlamış oldu.⁶³¹

1930'da Fars^a İran'in tek resmi dili olarak ilan edildi. 1931'de esasen Azeri olan *İran Komünist Partisi* yasaklandı. 1934'de milliyetge Azeri olan Dr.T. Erani İran Komu- nist Partisi başkanlığına getirildi. 1935'de İran devleti, Fars olmayan (Türkşe, Arap^a v.s.) coğrafi ve tarihsel adlan değıştirmege bajladı. 1937'de Azerbaycan eyaletinden geri kalan kısmi ikd bdlime ayrıldı. 1937'de İran Azerileri Sovyetler Birliğinden İran'a dogni simr dişi edildiler. 1941'de İran İngiltere (Gtiney) ve Sovyetler (Kuzey'de) tarafından işgal edildi. 1941'de *İran Tude Partisi (Kitle-komünist)* Sovyetlerle istijare'den sonra Azeri prens Süleyman Mirze İskenderi tarafından kuruldu. Kacar prensi olan bu Azeri politikacı *Demokrat Partisinin* (kurucusu Azeri S.H. Tagizade) iyesi ve lideri, Sosyalist Partinin kurucusu ve İran Kitle (Tude) Partisinin ilk genel sekreteridir.⁶³² 1943'de dliinceye kadar İran Tude Partisinin genel sekreteri olan S.M. İskenderi İran'da komünist hareketin sembolii haline gelmiş, sendikal drğıtlenme ve laikliğin dncilerinden sayılmıjtir. Oliimiinden sonra İran Tude Partisinde Farslar ağırlık kazanmaya başlamışlar.(dnceden bu partinin gdvde ve ydneticilerinin esasi Azerilerden olujurdu.) 1942'de Azeri Kaşkayı ajireti. Lor Boyer Ahmedi aşiretleri ile birlikte Semirrom'un Kale- peri yamndaki askeri komutanlık karargahına saldırdılar.⁶³³ Rıza şahın uyguladığı politi- kalar sonucu Azerbaycan ticari-ekonomik dnemini kaybetti ve buranın en aktif kesimi Tehran'a gd? etti. Bunların gd^ii ile birlikte Azerbaycan siyasi olarak İran'daki dnemini kaybetmij oldu.⁶³⁴ Azerilere karşı uygulanan asimilasyon ve Farsi aşırma politikası, dev- letin Etnik Azerbaycan'da dini eğilim ve eğitimi aşiri derecede yaygınlaştırdığı ve destek- lediği sonucunda, Etnik Azerbaycan ve İran Azerileri sosyo-kiiltiirel olarak da duraklama ve sonra hızla gerilemeye yilz tuttular. Merkezi devletin bilingli olarak Etnik Azerbay-

631 - Zendeg&niye Siydsiye soltln Ahmad ?ih.(Makki-Hoseyn). - TSrixie Ararbfytjin. (Dt. Eshaqi Bay*!). - Şia amltVyediri. (Ahmed şah)

can'a karşı uyguladığı ayrımcı politikalar, zamanla halkta bu devlete karşı denn bir hoşnutsuzluk hissinin yaranmasına nceden oldu. Azeri halkında bizla gelişen bağımsız duygulan ve Etnik Azerbaycan'ın blittin kent ve kdylerinde yaygın şekilde eskiden de varolan gii,Ui komunist harçket, Sovyetlerin dçstegi ile birleşince 1945'de Azerbaycan Milli Htikimeti yaranmış oldu.

Azeri silahlı birlikleri 1945'de Tebriz'de merkezi devlet binalanm i?gal etti. Sovyet Azerbaycan'ı cumhurbaşkam Bağirov iran'ın federal sisteme ge^mesi gerektiğini ilan etti. 1945-46'da Etnik Azerbaycan'da referandum yolu ile kurulan Milli Meclis, Azerbaycan Milli Hiikiimetini se?miş, bu hiikiimet ise Sovyetler yardımı ile Etnik Azerbaycan'ın Ozerkligini ilan etmiştir. Milli Meclisin iran merkezi devleti ve ABD. ingiltere, Sovyetler Birliği, Fransa ve Cin'e yaptığı miiracaatmda şdyle denmektedir: (dzetle, 1945) *Azerbaycan halkı kendi dzgiin milhyet, dil ve geleneklerine sahip bir halk olarak diger halklar gibi, iran'in toprak bUtuunUgu iferisinde kendi kaderini tayin etme hakJana sahiptir. Iran'dan aynlmak istemeyen Azeri milleti, iran'da demokrasi rejiminin kurulmasmi ve Azerbaycan'ın kendi dzerk devletine kavuşmasım talep etmektedir. Azeri milleti if in mill ve ana dili olan TURkfe yajamsal onern taşımaktadır. Bu dil devlet ve eğitimde resmi olarak kullamlmahdır.vj.* 1944'de Seyit Cafer PiŞeveri, M.A. Şebiisteri vs ikinci Azerbaycan Demokrat Firkasım kurarak (Birinci Azerbaycan Demokrat Firkası Ş-M. Hiya a ni tarafından kurulmuştur.) 12 fehriver manifestosunu yayımladı.

21 Aralık'ta Tebriz'de Azerbaycan Milli Meclisi MA Şebiisteri başkanlığında kurul^ du ve ilk oturumda S.C. PiŞeveri Azerbaycan Milli Hiikiimeti başknlığına getirildi. PiJeveri iran Azerileri tarihinde ilk kere olarak afıkfa Azerbaycan in dzgiin tarihsel ve kiiltirel yapıya sahip olduğunu ve Azeri dili (Tiirki)'nin Azeri halkı ifin yaşamsal dneme sahip olduğunu ifade etti ve iran'da demokrasinin egemen olması ifin Azerbaycan a dzerklik verilmesi gerektiğini vurguladı. PiŞeveri devletinin iktidarda bulunduğu bir se nede Etnik Azerbaycan'da yaptığı sosyal, ekonomik ve toprak reformlanm, Riza yirmi yıl iktidan boyunca yapılanlardan kat kat daha fazla odugu sdylanmaktadır. Azerbaycan Milli Hiikumeti iran tarihinde ilk defa olarak Azeri Milleti, halkın kendi ka derini tayin etme hakkı, federalizmin iran'da demokrasi rejiminin kurulması ifin dn koş olduğu, milli dillerin resmi dil seviyesine yiikseltilmesi gerektiği, kadımlara sefime ve se^ilme hakkı tanıma, toprak reformalan, Etnik Azerbaycan da yaşayan KURt, Asun, ve Enneniler'e kiiltirel dzerklik, iŞ alanmda reformlar (sekiz saat falijnra, iş sigortası vs., sosyal reformlar, (Tebriz Universitei, radyosu, filarmonisi, yetimhane, sağlık ^{evlen^} v^taneler, yollar v.s.) gibi kavram ve uygulamalan iran'a getirmiytir. Azerbaycan Hiikiimetine biltiin Azeri halkı dzellikle Azeri milliyetçi, komunist aydınlar, l^ilçer, kdyldler, din adamları, aşiretler ve bdlgede yaşayan Asuri, Ermeni ve Kiirtler destek ver mişlerdir. (Azeri aşiretlerinden Şahsevenler, Ziilfakanlar ve Kajkayılar Fars merkezi re- ^{05 06}

05- MB5.65

06- ND^150-151 ,

Jim lie dzerk Azerbaycan devletini yikmak i?in işbirligi yapmijlardir.) Bu devlet las siirede Milli Azerbaycan Ordusunu (diizcnli Ordu Kizilba\$ ve gerilla bdlilmii Fedai ad lanirdi) kurdu. (Qurtulu\$,s.27, March, 1997.)

Ildnci diinya savaşi bitlikten ve soguk savajin bajlamsindan sonra ABD ve tngiltere Sovyetlerin Iran Azerbaycan'imm bo\$altmasında israr ettiler, Trumen Sovyetleri A ton bombasi kullanmakla tehdit ettikten sonra Sovyetler iran Azerbaycan'ı ve Yunanistands ortaya fikmij hareketlerden destegini gekerek geri ^ekilmeye zorlandı. Sovyetler Birliği ABD. ve Fars merkezi devletle yaptigi anlaşmaların ardından dzerk Azerbaycan devleti- ne verdiği destegi kesti. Azerbaycan Milli Hukiimeti ile imzaladığı anlaşmalarla bu dzert devleti resmen tammiş olduguna ragmen aym yilda Fars Pehlevi devleti ordusu^{6*7} Etnik Azerbaycana saldırmij ve Azerbaycan Milli Hiikiimetine son verdiştir. Merkezi devletia yerel dzerk Azerbaycan devleti ile yaptigi anlaşmaları tek taraflı olarak iptal etmesinde dolayi, bazi iranlı Azeri yurtseverler, 1946 yilmdan beri Tahran devletinin Etnik Azerbaycam işgal altında tutugunu savunurlar.

Merkezi devlet 1946'da Cafer Pişeveri nderliginde kurulan Azerbaycan Midi Htiikiimetini biyyiik bir acimasizlikle bastırmıştır.^{637 638} Bu kısa dmiirlii komunist rejimi des- tekleyen veya ona katlanan herkes, ya asılmış veya kurjuna dizilmijtir.⁶³⁹ (50.000 kiji Sovyetler'e ka^mij, 30.000-50.000 kişi dlduriilmu? 200.000 kişi ise siirgane gdnderilmıştir.) işgalden sonra Azeri basin ve matbaalan yok edildi, Fars^a tekrar resmi dil oldu ve okullarda zorunlu eğitim diline fevrildi. Azerbaycan tekrar ordu ve bilyuk toprak sahipleri kontrolüne gecti ve genel yolsuzluk, cehalet, uyujukluk politikasi meike- zi devletle siirdiirildi.⁶⁴⁰

1945'de giiney afiretleri, Azeri Kaşkayı v.s. ayaklanmı? ve bu ayaklanma butiin giiney iran'a yayilmijtir. Bu ayaklanmanın amacı askeri rejim ve olaganiistii hale son ve- rilmesi, aşiretlerin dzerkliginin tamnması, dzerk aşiret ydnetimi ilhan'ligm tekrardan ku- rulması, zorunlu silahsızlandırılmamn durdumılması, vergilerin azaltılması, aşiretlerde zorunlu askerliğin kaldırılması, zorunlu giysilere tepki ve milli giysilerin dzgiir olarak giyi- nilmesi olmuğu. Merkezi devlet, ufak, zirhli donatımlı orduyla bdlgeye saldırmij. Ajirei liderlerine riişvet vererek ve aralarında anlaşmazlıkları kdriikleyerek, onları bdlmeyi başarmış ve ayaklanma tarn olarak 1945'de bastırılmıştır. Daha sonra ajiretler si- lahsızlandırıldı, askeri ydnetim kuruldu, aşiretlerin yaylak-kişlak gdfii yasaklandı ve zor-

637- Bu anlağraa Tahran'da Azerbaycan Milli HOKlmeti adına Pifeveri ve merkezi devlet adına M.Firuz tarafından irazalanraıdır. (1946 2,23) 1946 Haziran'13 de irazalanau diğer bir anlağraa ile Etnik Azerbaycan, Ozerk kalraa İfojulnyln tekrar Iran'a katılmayı kabul etraıdır. (M. Firuz milliyet^e Azeri idi)

638- S.CJ*1} «veri kujkusuz Azeri hallanio yetijirdiği en bQyflk 0? siyasi jaşsiyetten (Babek, şah İsmail) biridir. Adalet ftnis merkezi koraitesi fyesi, Gilan Sovyeci Cumhuriyetinin i?i}leri bakam, Iran Komunist Partisinin merkezi İmmitesi sekreteri, Iran Kiile Partisinin kurucuınnandan ve D. Azerbaycan Deraokrat Fukasnuakumcusu olan Pijeven Etnik Azerbaycanın ABD subaylan komutasında merkezi devlet ordulan tarafından iğgalinden sonra, gitufi Sovyetler Birliğin'de Stalinln erari ile KGB tarafından 0ldQrflldQ.(1947).

639- DflnyadaTQiklerS.151

640- NDS.154, Fars milli ye t(ilerin Azeri mill! hQkflmetinin kurulraasi ile ilgili yorumlan ifin Bkz. XfındanıM dergisi. Yd 39. S .21,22,23

la yerleştirilmeye ve Farslaştırılmaya tabii tutuldular. 1949'da Iran Tude Partisi yasaklandı.

1950'de milliyetge Azeri Dr. M. Musaddik başbakan oldu. (Ayrıca bkz. Farslara). İran'da hiçbir eyalet Azerbaycan kadar, onun Onderlik ettiği anti emperyalist harekete ve İran petrolünün millileştirme politikasına destek vermemiştir.⁶⁴¹ 1951 seçimlerinde Azerbaycan'ın en ucra ve ufak kentlerinde bile Dr. Musaddik'in Cepheye Mellisine oy verildi. Onun kurduğu Ulusal Cephe İran'da tam bir deraokrazi ve federalizm rejimi dngOriiyordu. 1952'lerde İran'da İngiltere emperyalizminin temelini oluşturan İran- İngiltere Petrol Şirketi demokratik gtiğlerin hedefine gevrildi. Anti emperyalizm İran pet- rolinii millileştirme hareketinin dnderi Dr.M. Musaddik 25 yıl başbakan olarak görev yaptı. İran tarihinde bitiin İran'liann saygisim kazanmış bu Azeri lider, 1953'de ABD- İngiltere'nin yaptığı ortak bir darbe ile iktidardan uzaklaştırıldı. Ulkeden kagmif Fars diktats Mehemed Rıza şah tekrar İran'a getirildi, Musaddik siirgiine gnderildi ve İran ABD'nin yan sbmiirgesine ?evrildi. Dr. Musaddik İran Azerilerinin yetiştirdiği ve Azerbaycan, İran, bblge ve hatta diinya siyaset sahnesinde dnmli yere sahip olan son jahsiyettir. (Son brnekler Seyid Cemaleddin Esed Abadi, Heyderhan Emioglu, Seyid Ca- fer Pijeveri v.s.)⁶⁴² Azeri aşiretlerinden Kaşkayiler 1953'de Azeri bajbakaninin anti emperyalist i?erikli İran petroliinu millileştirme hareketine destek vermişlerdir.⁶⁴³ 1953'de Azeri Dr. Musaddik'in 1949'da kurduğu Cepheye Melli (Ulusal Cephe) yasaklandı. 1959'da Azerbaycan Demokrat Firkasi (ADF) bajkanligina Stalinist Gil. Danejiyan getirildi. 1960'da Azerbaycan Demokrat Firkasi ile İran Tude Partisi birleşti. 1962'de Giiney İran Azeri aşiretlerinden Kajakayiler merkezi devlete karşı bajkaldirdilar. Bu bajkaldinyi 1966 başkaldirisi takip etti.

1965'de iki Azeri gen? M. Hanif Nejat ve Sait Mohsen tarafından Halkın Miicahitleri Orgiitii kuruldu. (Bkz.Farslara) 1970'de Gilan eyaletinde Siyahkel ormanlarında Marksist silahlı ayaklanma ger?ekletşti. Cogunlugu Azerilerden oluşan ii? Marksist Orgiitiin bir- leşmesi ile Halkın Fedailerii brgiitu kuruldu. (Orgiitiin liderlerinden Behruz Dehqam.He- mid EŞref, Behruz Armagani, EŞref Dehgani, Ali Rıza Nabdel v.s. Azeri ve Bijen Cezeni Azeri kiikenlidir.) BOylece Fars Pehlevi diktatbrliigune karşı halkın silahlı savaşı başlamış oldu.(BkzParlara) 1975'de şah, bitiin siyasi partileri (sadece kendisine bağlı olanlar serbestti) yasakliyerek tek partili sisteme gegiji ilan etti.

1979'da Etnik Azerbaycan'm bajkenti Tebriz'de Fars Pehlevi rejiminin ydolmasına zemin hazırlayan ilk halk ayaklanması patlak verdi. Yetmişii? banka, ddrdt hotel, yirmi iki supermarket, sekiz sinema ve 90k sayıda devlet kururau tahrib edildi. Yerli Azerilerden olu^an polis kuvvetleri halka ateş agmaktan boyun kagirdi. Devlet ayaklanmayı bastırmak için ordu, tank ve helikopter kullandı.⁶⁴⁴ Bu ayaklanmadan bir sene sonra Fars

MI- NDS.1S4

642- Tehrlc Motawtr derpjiS.9Ş. Adiiie deriüüü.

643- NDS.67

644- NDS.442

Pehlevi rejimi bitinin İran halklarının katıldığı bir ihlilalle tarihten silindi. 1979'da Şah İran'dan kaçtı. Aynı yılda İran'da İslam Cumhuriyeti ilan edildi.

1980'de Tebriz'de Fars İslam Cumhuriyetine karşı ayaklanma oldu. Yeni rejim milli azınlıklara karşı Fars Pehlevi rejiminin ydntem ve uygulamalarını takip etmeye başladı.

Medeni Durum: Tarihte İran halklarından Gilckler, Teberiler, Farslar, Kiltler ve Araplar dOnem ddnem bblgesel devlcler kurabilmişlerse de sadece Tiirkilerin (Turkmen ve Azeri) kurduğu devletler bitinin ulkeyi hatta batı Asya'nın Onemli bdlimiini kapsayacak kadar geniş ve uzun dmurlu olmuştur.⁶⁴⁵ Azeriler 1925'e kadar İran ve İran halkları arasında hiikiim siirmüşlerdir. Azeriler ender bir iki Örnek dışında, kavimsel ve klansal tutulann hemen hemen kaybolduğu sabit tür alanı yerleşmiş eski bir millettir. Yine de Azeri milleti hala tamamen birleştirilip bütünleşilememişdir. İran Azerilerinden bazı gruplar hala aşiret adlarını (Kaşkay, Şahseven, Karapapak v.s. kullandılar.) Etnik Azeriler; Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye ile komşulugundan dolayı İran'ın Avrupa'ya açılan kapısıdır. Burası son 1000 yılda 20.y.y.a dek İran'ın siyasal, ekonomik ve kültürel merkezi konumunda olmuştur. Bu dönemde hemen hemen her zaman başkentler Etnik Azerbaycan kentlerinde olmuştur: Saciler (Maraga, Erdebil), Rewadi (Tebriz), Ahmedyeliyan (Maraga), Atabek Kizilarslan (Tebriz), Hulaku (Maraga), Abakan (Tebriz), Ulcaytu (Tebriz), Sultan Mehmed (Sultaniye), Şah İsmail (Tebriz), Şah Tahmasb (Kazvin) v.s. Azeri kralı Cahanşah Karakoyunlu döneminde Tebriz, Anadolu'dan Basra Körfezi ve Afganistan'a uzanan bir imparatorluğun backend olmuştur.⁶⁴⁶ Bu dönemlerde Azerbaycan İran'a değil, İran'ın Azerbaycan'a bağlı olduğu söylenebilir. Tebriz ilhanlıları, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve en son Safeviler devrinde bu Azeri imparatorlukları tahtta kend olmuştur.⁶⁴⁷ Sultan Selim Yavuz'un Tebriz'e saldırması ile Osmanlı tehdidinden kurtulmak için başkent Kazvin, daha sonra Etnik Azerbaycan'ın dışında İsfahan ve en son Tehran'a taşınmıştır. Buna rağmen özellikle Azeri prens Abbas Mirze'nin teşebbisleri ile Tebriz eski konumuna kavuşmuş, Azeri Kacar veliahtları geleneksel olarak kral oluncaya kadar Tebriz'de oturur ve ülkenin dört eyaletinden birini oluşturan Azerbaycan valiliğini yaparlardı. (1794-1925 arası)

İran'ın en önemli ekonomik ve kültürel merkezi Tebriz, 19.y.y. boyunca ülkenin başlıca ticaret merkezi olmuştur. Kuzey'de Tiflis'ten bahda Trabzon'dan gelen yolların kavşagında olan Tebriz, Kuzey İran'ın Avrupa ile ticaretinin deposu olmuştur. Bu refah döneminde Tebriz İran'ın en kozmopolitan kent idi. Hızla gelişen bir orta sınıf ile bilyik bir yabancı tüccar kolonisine sahip idi. İran'dan Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler Azeri idi. 1906-1911 ihlalden önceki yizyıl boyunca İran'ın yurt dışındaki him diplomadki

645- MBS.19-20

646- Ceyhundan Misr'a dek uzanan bir İmparatorluğun başkenti olduğu (Mogol) dönemde, bu geniş alanda Tebru'nin *gQin&f*: altın paraları ile tartışmaları kullanılmaktaydı. Thrix Tabriz, Prof. V. Minorsky S. 23,1337, Tehran.

647- Azeri Safevi döneminde devletin merkezi olan Azerbaycan kentlerinin lakapları olmuştur: Erdebil: DarulOvle, Hoy; Darill Seta, Tebriz: Darul Sal tana, Kazvin: Darul saltana, Zencan: Darul Saade, Hemedan: Daiul Teyyibe, Urmiya: Dvid Nijat, Tehran: Darul Hilafe. Tebriz için Bkz:JCJ.

temsilcileri de Azerlerdi. Mcşrutiyet Harekati sırasında kent Azeri Kacar despotu Me- hemmed Ali Şahin baskıcı rejimine (1907-9) muhalefet merkezi olmuştur. İran'da halıcılık atdlyeleri ilk olarak Azerbaycan'da afillmiş daha sonra Farsistan'a (MeŞhet, Kir- man, Kaşan v.s.) yayılmıştır. Tebriz (Azerbaycan) şimdi de İran'ın en önemli halıcılık merkezlerindedir. İran'da ilk kibrit fabrikaları Tebriz'de (1879-1882) kurulmuştur.⁶⁴⁸ Bdlge İran'ın en büyük orla sınıfına sahip olan etnik bdlgesidir.⁶⁴⁹ 1925'e kadar İran'ın bitiş devlet kademeleri kral'dan yüksek ritbeli memurlar, saray ve ordu yetkililerine dek Azerilerden olmuştur. 19-20.y.yda İran'ın en soylu, en eğitilmiş, en kültürlü ve en zevkli insanları Azeri Kacar prensleri arasında buluyoruz.⁶⁵⁰ 1. Dönüş savaşı'ndan sonra Sov- yetler Birliği ile ticaretin azalması ve İran'ın dış dünya ile ticareti için Basra Körfezini kullanmaya başlaması Tebriz'in gerilemesine neden olmuştur. 1925'de Fars Pehlevi dik- tatorluğu kurulunca Etnik Azerbaycan'ın bitiş alanlarda gerilemesi ve konumu Etnik Farsistan'a bıraktığı gözlenmektedir. Tahran'ı batılaşma programının vitrinini yapmak isteyen Rıza Şah Pehlevi (1925-1941) Tebriz'i ihmal etmiştir. Onun iktidar sırasında Tebriz'in en başarılı tüccarlarından çoğu Tahran'a göç etmiştir. 2. Dünya Savaşında Sov- yetlerin Azerbaycan'ı işgal ve orada kurulan korucu devleti desteklemeleri ile Tebriz'den Etnik Farsistan'a doğru yeni bir orta sınıfın oluşması olmuştur. Bu süreçten sonra da devam etmiştir. Başkent 500 büyük modern bir metropol ve sanayi merkezine dönüşmesi üzerine bu dönüşün akışına, işleyen Azerbaycanlılar da eklenmiştir.⁶⁵¹ 20.y.yda Etnik Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal gerilemesi ile birlikte Fars bdlgesine büyük siyasi, ekonomik ve dalgın gerçekleştirmiştir. Siyasi baskı, işkence ve idamlar- dan kurtulabilen aydın kesim sürekli olarak Azerbaycan'ı batı ülkelerine doğru terk etmiş, tüccarlar ise Farsistan'a göç etmişlerdir. Bu süreçler Azerbaycan'da orta sınıfın küçülmesi ve dönüşün daha da gerilemesine neden olmuştur. Etnik Farsistan'ın büyük yatırımlar yapılarak bir sanayi merkezi haline gelmesi ile bu sefer Azerbaycan'dan büyük bir kent- lileşmiş işçi sınıfı başlamıştır. Bu süreçte Etnik Azerbaycan'da Azerilerin yoğunluğunun azalmasına sebep olmuştur. Dönüşmenler gittikleri kentlerde genelde bir kuşak sonra Fars- laşmaktadır. Bitiş bunlara rağmen hala Etnik Azerbaycan'ın, İran'ın en büyük orta sınıfına sahip olan bdlgesi olduğu söylenmektedir.

Tablo-529- TEBRİZ VE TAHRAN'IN YILLARA GÖRE

KARŞILASHKMAH WBMi

Xik	m	im ■	1211	1930	1922
Tebriz	40.000	150000	200.000	200.000	200.000
Tahraa	50.000	70.000	280000	500.000	4300.000

64«- MBS.73.MBS.74

64»- NDS.142

650- Or. Rıza Kulu Mina Zelli (fvkia), lice Mine (Şair), HOROV Han Kacar (re*sam) ve MocyerIII Menalik.

651- Mqmueye maqaiitt raardom fen&i.

1979'da Fars İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Etnik Azerbaycan ekonomik ve sosyal alanlarda dramatik bir düşüşe tam olup, ilkinin en geri kalmış bölgeleri arasına girmiştir. İslam Cumhuriyetinde bölgedeki yapılan eğitim ve askeri kurumlar ve merkezi devlet daireleri, bölgeye her geçen artan ve Azeri olmayan Fars bir göçün kaynağı olmuştur. Bu da bölgedeki Azerilerin yüzdesini azaltmıştır.

Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra yurtdışına doğru yeni ve yoğun bir Azeri göçü başlamıştır. Bunun yüzbinlerce olduğu iddia edilmektedir, (sadece Amerika'da 400.000 İranlı Azeri vardır). Devlete uygulanan Farslaştırma politikası ve Azerilerin yurt ve bölge dışına olan sürekli göçü, İran'da Azerilerin genel nüfustaki yüzdesini hızla azaltmaktadır. Bir zamanlar İran'ın başkenti olan Tebriz, günümüzde İran'ın dördüncü kenti olmuştur.

Orta Çağ İslam dünyasında Musikinin en büyük teorisyenleri arasında iki Azeri, Safi-yeddin Urmevi ve Abdülkadir Maraghi gelmektedir. Azeri müziği, Orta Asya halkları müzicilerinden daha ziyade komşu Kafkas ve İranlı halkların müziğine benzerlik göstermektedir. Klasik *Mugam ile Afk müziği*. Azeri geleneksel müziğinin iki temelini oluşturmaktadır. Mugam müziğinde Yunan ve İranlı (Sasani) etkisi, Aşık müziğinde ise Kafkasya ve Orta Asya etkisi görülmektedir.

Kadınların Durumu: İran'ın her yerine olduğu gibi Azeri kadınlar diğer İranlı milletlere mensup kadınlara göre 50k daha yüksek bir sosyal statüye sahiptirler. Bunun nedenleri Etnik Azerbaycan'ın Avrupa ve Hristiyan dünyasına olan coğrafi yakınlığı, Azeri halkının kadın-erkek eşitliğinin geniş çapta bulunduğu Türki halklara mensubiyeti ve mezhepsel-inafsal olarak Azerilerin tarihen ortodoks İslami değil, onun daha demokratik yorumlarını (Gulati Şiayı) benimsemeleridir. Dolayısıyla İran'ın siyasal, sosyal ve dil tarihindeki önemli kadınların hepsine yakınlık Türki Azerilerden olması şartıdır.⁵²

Meşrutiyet Harekati döneminde Azeri kadınların siyasal ve silahlı eylemlerde aktif rol aldıkları ve kadın silahlı birliklerinin varlığı bilinmektedir.⁵³ 1896'da Erdebil kentinde bayan Begüm Paşa Onderliğinde bir halk isyanı başlamıştır.⁵⁴

Azeri folklorunda 50k sayıya kadın halk kahramanı, halk Aşığı rastlanır. (Dede⁵²

52- Or. Mehesti Gencevi (fair), Torkan Hatun (Suhan Mehmed Harezrah'ın annesi, ordu komutanı), Ahq Hatun (1264-1287 arası Sağır kraliçesi), Kudu Hatun (1257-1282) ve Safveteddin Padifah Hatun (Kara Kitay kraliçesi) (1293-1295); Arayef Begüm, Şahsaray Begüm, Begüm Hatun (bu üçü Azeri kraliçeleri Cahanşah Karakoyunlu'nun Oğullarıdır) Qıskıda egemenlik kavgaına girerlerdir.), Asiye Hamm (Abbas Mirzeten annesi, Askari yetkili. Savaşlara da katılır. Bu bayan alien kördür. Tadi Hatun (Jah Ismail'in eşi), Mahmudzade (Hunttiligin kızı) Pazlullahtı km. 1427'de Tebriz'de bolyok bir halk ayaklanmasını yönettiikten sonra 500 arkadaşıyla idam edildi.), Mehde Olga (Nasreddin Hahtı annesi. 1848'de Mehmed Sahtı Oğullarından sonra İran'ın yönetimine el koydu.), Krrretuleyn (1852, İran'da ilk silahlı antimonarşist-demokratik halk isyanının lideri, bu isyana (ok sayıya Azeri kadın katıldığı bilinmektedir.) Zeyneb Paşa (1895'te Tebriz'de bir halk ayaklanmasına Önderlik eder.) Pervin Etesami (fair). Efrat fğani ve Merziye Uskuyi (İran'da Marksist gerilla hareketinin Önemli isimlerinden.)

abriz. S.43-45. (Arayef, Begüm, Şahsaray Begüm, Begüm Hatun) Şia ansiklopedisi (Asiye baaun)

oisere İrin. S.132, Enqelibe Mafniy*, Madcaze Qeybiye Tabriz, Samad Sardiriniyi.

* gozargihe tirix.

I Koricut hikayclcri, Ash-Kerem, Koroglu-Nigar, Nebi-Hecer \s.) tran'da Pchlevi rejimin- , de OrtUnmcisz (tUrban-?arşafsiz) topluma ?ikan ilk kadinlar da Azeri kadwlardi. (Mehem- med Riza şahin anncsi milliyet9e Azeridir.)

Iran Azerilerinde dzellikle aşiretlerde(Kaşkayi) birden 90k fazla kadinla evlenmek nadir bir olaydir. Bu aşiretlerde cinsler arasında eşitlik vardır, kararlar erkeklerle ortak- lija verilir ve kadinlar aktif olarak ekonomik ve siyasal roller oynarlar. (Bu genel Turki lailtiir ve Kizilbaşlığın etkilerinden olabilir.) Ayrıca İran Azeri ajiretleri Ozellikle Kajkayi'ler İslam tdrelerini yerine getirmekte olduk9a gevjek davranmaktadırlar.

1909'da Tebriz'de Azerice basılan Sohbet dergisi kadinlann Grtilmesine karşı 9iktigi ve kadin hakları ile ilgili yazılanndan dolayı dkdten dincilerin saldinsma ugramıştir.

Etnik Azerbaycan'da kadımlara sık sık islami cezalar (turban-9arşafa diren9ten do- ■ layi) ve Recm (taşlama ile Gldirme-Zinadan dolayı) uygulanmaktadır. Yurt dışında ku- \ nilmuj Azerbaycan Kadımlar Cemiyeli, İran'da yasaktır.

\ • *Gruo Kirnliei*: Azerbaycanlılar, İrani halklardan farklı- kultiirlere sahip ve komjulannın etkisiyle bu a9ıdan irani halklardan farklıdırlar.

Oil, hayat larzi ve coğrafi yakınlık Azerileri diğer komju İrani halklardan (Kiirtler, Lorlar, Farslar v.s.) ziyade, Kafkasya ve Anadolu ahalisine yakımlajlinnaktadır.

Fars Pehlevi diktatOrlugii dOneminde (1929-1979) okullarda ve yayımlarda Azeri diU- nin yasaklanmasına karşı, Azerilerin Fare9a konujtukları ve Farslaşmayı kabul ettikleri (akdirde onlara karşı ticaret, silahlı kuvveUer ve devlet memurluklarında aynmcilik gbzetilmemijtir.⁶⁵⁶

Azerbaycan tran'in tahıl deposu sayılır. Sanayileşme a9ısmadan hala İranın en ge lişmiş bölgelerindedir. Coğrafi konumu ile İran'm Avrupa'ya a9ılan kapisidn\ Rıza Han'm iktidara gelmesinden Önce bile Etnik Azerbaycan sayı ve yüzde olarak İran da en fazla orta smifa sahip bOlgesi idi.⁶⁵⁷ Bu Ozelliginden dolayı İran da anti empeyalist, de mokrasi, laisizm, sosyalizm v.sjiin merkezi olmuştur. Hatta Fare milliyet9iligi bile İran Azerilerinin bir iiriniı sayılabilir.

Günümüzde İran Azerileri, 20.y.y.da uygulannuş başanlı Farsiajtırma politikası sonucunu, hızla iki dillileşme ve Farsiaşma siirecine girmişlerdir. Ge9en y.y.da niifusunun hepsi veya biiyiik bir bOliirmi Azeri olan veya Azerice konuşan Irak, Kazvm, Hemedan, Enzeli, Save gibi bOlgeleer artık Önemli d^iide Farslafrmjlardır.⁶⁵⁸ Azerilenn Etnik Azer-

655- BÖtOn GÖndÖzlÖler, kentli veya kfilyÖ, TÖrk(eyi unutup Jutteri leh^esinde konujalar. J^Uaöel. lea ve tflwe olarak hi? bir jekilde Huzistanlılara benztraerkr...(C>hd MaqSle, Kasravi) Su^terli kadinlar yOderini Örtm^V*
Öien tÖjterirler fakai GQndQzlıQ kadinlar, hattt keatıBerı ttttbaa, iarjaf ve kapanmayı bUmei, ve *ertekia* topı olaylarda aym se viyedeler.

Dflnyada TÖrkler.S. 156, S152-153
656- ND^143

657- DÖnya TÖrkleti.S.152-153

658- Zabinc Flni dar AzartSyjin. S213

baycan dijina ve Azeri olmayanlann Etnik Azərbaycan'a yaptıkları gblər, Pars dilinin zorunlu eğitim ve ilkenin tek resmi dili olarak toplumun bütün katmanlarına yayılması, Azerilerin Farsi aşması 90k daha hızlandırmaktadır. (devletin resmi politikası olan Farslaştırma siyaseti için Bkz. Fars Şovenizmi)

İran Azerilerinin milli gelişimi sınırlı kalmıştır. Fakat bireysel ve kişisel haklardan diğer İranlılarla eşit şekilde yararlanırlar. Azeri burjuvazisi devlet aygıtıyla geniş oranda bütünleşmiştir. Hatta Fars Şovenizmi ve Paniranizm'in kurucuları arasında Tagizade, Kesrevi, Erani, Dr.Af'ar, E.Reza, Şenriatmedari, Emimi, Hamneyi vs. gibi Azerilere rastlamak olasıdır. Fars Pehlevi döneminde İran Azerilerinin ezici çoğunluğu İran devleti ile dzejle'miştir.⁶⁵⁹ İran'da etnik gelişim dümü biiyik oranda, İran'ın toplam nüfusunun u?te birinden fazlasını oluşturan ve en biiyik azınlık olan Azerilerin alacağı tavıra bağlıdır.

İran Azerilerinin, millet olarak geleneksel kültürlerini korumalarına rağmen milli bir topluluk olarak hakları resmen tanınmamıştır. Azerice edebiyat dili olarak kullanılmaz. İran'da gayri Farsiye karşı farklı davranılmakta ve Azeriler kendi kültür ve tarihlerinden tamamiyle uzaklaştırılmışlardır. İran Azerileri'nin hemen hemen hepsi en biiyik milli eserleri Dedekorkut, Nesimi, Şah İsmail, Fuzuli ve MÖciiz'i bilmezler. Azerilerin siyasal gelişmelerine kesinlikle izin verilmemiştir. Fars bdlgeye gdenlerin biiyik bdiimii hızla Farslaşmaktadır. Farslaşmış Azeriler, genelde yalnız devletin gdenlerine hizmet eder, kendi halklarına karşı gaddar davranırlar. Azeriler devlet hizmetlerine Farslara hıyasla dezavantajlı durumdadırlar. Azeriler İran ekonomisine biiyik katkıda bulunmaktadırlar. Giiiniimide Azeriler devletle olan ilişkilerinde Azeri kimliklerini dzellikle aksanlanmı saklamak ihtiyacı duymaktadırlar.

1979 Anti monarşist devrimde hem Pehlevi rejimini destekleyenler ve hem ona karşı İnkııanlar arasında 90k sayıda Azeri vardı. Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Etnik Azerbaycan'da 1980'de seymenlerin %80'i bu devletin anayasası referandumunu boykot etmiştir. İran Azerilerinin en etkin dini lideri ve Fars Pehlevi rejimi yanlısı Aye-tollah Şeriatmadari, teokratik devletin kurulmasına muhalefet edince gdzhapsine alınmıştır. (1980).⁶⁶⁰

İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra (1st bürokratik makamlarda hatta bakanlık düzeyinde, bir kaç Azeri yer almıştır. Fakat bunlar etnik Azeri kimliklerini inkar veya ona karşı İnkıımak koşulu ile yüksek Azeriler'dir. Bunların en önemli Hamneyi'dir. Öte yandan Fars İslam Cumhuriyeti döneminde bu rejimin kurulması ve ilk yıllarında önemli rol oynamış Farslaşmış Azerilerin, sürekli olarak ydnetimden tasfiye trendi gdenmektedir. Ydnetimden tasfiye edilmif bu Azeriler arasında Mehdi Bazergan, Aye-tollah Şeriatmedari, Rahmetullah Meragi, Hasan Nezih, Ayetollah Halhali, Ayetollah Erdebili, Behzad Nebevi, Mir Hiiseyin Musevi, Ebolhasan Benisedr v.s. vardır.

659- Danya Tttkkri.S.152

660- İrtafeafai dar uıupi vaiapanS314-315

Pars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra giney İran Azeri Kajkayı Hanlan bdlgescl Ozcrklik isteminde bulunmuş, devrim muhafızlarımn bdlgelenne yer- leştirilmesine karŞi ^ikmiş, karŞiligında aralannda Hosrov Han in da bulunduğu pe 9° Kajkayı lideri Oldirilmiğj ve diğerleri iŞkence gdriip hapse atılmıştır.

1989'da SovyeUerin dagılmasım takiben Azerbaycan Cumhuriyetimn bağımsızlığm kazanmasmdan sonra İran Azerilerinde, yurt ifinde ve diŞında ulusal bilinglenmemn yiikseliŞi bariz Şekilde hissedilmektedir. Ulkenin ŞeŞitli kentlerinde kurulmuş dgrencl ve kiilttir dernekleri, yetkililerden Anayasınm ve yerel dillerde egitime izin yeren ilgili desinin uygulanmasını istemiŞlerdir. 1996'da İslami Meclste Azen milletvekillen siirpriz bir kararla "Azeri Fraksiyonu"nun kurulduğunu ilan ettiler. 1995 te Azerbaycanın bazı kentlerinde, İran Radyo Televizyonunun Azerileri horlayıcı iğerikli anketden dagıtmasımı protesto etmek i?in gdsteriler yapılmışdır.

Ozellikle 1995'ten bu yana butiın Etnik Azerbaycan'da (Urmiye, Tebriz, Merend, Culfa, Zencan v.s.)'de casusluk, Pantirkizm ve milliyet^ilik suflarından yiizlerce tu ma, adam kagırma (yazar Tahmasbpur, Tevessoli), idam (avukat Ziilfekan), yurtdiŞin a Azeri siyasi ve aydınlann terOrii (Azadifer) gibi olaylann ger?ekleŞtirildđi bildirilmekte- dir. Cezalandınlan Azeriler arasında din adamları, yazar, gazeteci, siyasi, avukat, b^ir, hekimlere ek olarak yerel yetkililer (Or. Belediye baŞkam), asker ve hafızlarına bile rastlanmaktadır. (Kar: Sayı: 134,137,142, 153, 154 v.s. Anadi . ay<- 139, 144, 145, 148, 150, 153 v.j. QurtuluŞ: inarch 1997.)1996'da Urmiyede a ye gdsteren Şiir ve Edebiyat Demegi, hi? bir resmi afıklama yapılmadan devlet an kapatılmıdır. (Varlıq, sayı 102-103,1375.)

Temmuz 1996'da Tebriz'de milletvekili adayı Prof. Dr. Cchrcg^{ammin} adaygunn istihbarat ve giivenlik gu?leri tarafından zorla kald.nld.gini bildinnesi iizere halk galeyana gelmiş, kısa siirede geniŞ bir halk ayaklanması patlak venniŞtir. Qıkan ar yiizlerce Azerinin tutuklandığı, bir ka^inin idam edildiği bildinlmijdir.

Bugiın İran'da Azerilerin yasal birka? kiiltiirel-edebi demegi bulunmaktadır. Bunl dan hi? birisinin adında Azerbaycan, Tiirk, Azeri veya Milli sdzciigiine rast anmaz. YurtdiŞına gd^etmij veya kafmij Azeriler tarafından, Amerika ve Avrupa ii e enn Azerbaycan adı ile 90k sayıda dernek-merkez kurulmuŞtur. Bugiın faaliyet ®

dnemli Azeri siyasi teŞkilatlar Azerbaycan Demokrat Firk asi (ADR* Vsdu Azerbaycan Cephesi (VMAC), Azerbaycan Kuitulu* Cephesi (AQC), İran Azen mo - ratik Hareketi (iADH)'dir. Moskva yanlısı Marksist-Leninist İran Tude Partisun - baycan eyaleti komitesi olan ADF, guniimiizde İran Azerbaycam ye Azerilen arasm herhangi bir etkinlige sahip değildir. VMAC, İran Azerbaycam'mn İran'dan ayrđması ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleŞmesini amağlamaktadır. IADH, m yem n eŞi haklı, federal, laik ve parlamenter 11 devlet esasmda yapılandırılması, Merkezi devletin buna karŞi 9ikmaya devam etmesi takdirde İran Azerbaycan'mın bu iilkeden ayrınlması ge- rektigini savunmaktadır. AQC mevcut Fars ydnetim ve Fars opozisyonun hi9 bir zaman

federal, laik ve demokratik tramn ger^ekle^mesine izin vcrmiyecğine inanmakla ve bu yiizden Gilney Azerbaycamn kendi egemen laik ve demokratik devletine kavuşması igin Iran'dan ayrılması gerektiğine inanmaktadır. Bu tejkilatların ddrdii de Iran İslam Cumhuryetinde yasadişidirlar.

Sovyetlerin sdkiijii ile birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti ve Iran Azerileri arasmda in-sani, kiiltiirel ve ekonomik ilişkiler artmıştir. Azerbaycan Cumhuriyetinde sinirli tarihi saf Azeri kimligi giineyli Azerilerle akrabalık ve dayanışma duygusu 1917 ihtilalinden Önce 50k az gelişmişti. 1908-11 Tebriz ihtilalinin Rusya Azerbaycan'ında uyardığı giineyli kardeşlere ilgi duygusu milli olmaktan 50k sosyal mahiyette idi. Azerbaycan'ui 1920'de Sovyetleştirilmesinden bu yana Sovyet Azerilerinin kaybedilmij toprakları geri isteme konusunda bir hak ileri sürdükleri gdriilmemiştir. Gtiniimiizde Kuzey Azerilerinin giiney Azerbaycan'a duydukları ilgi biiyik bir ihtimalle gercek olmaktan 90k laf olsun cinsindedir.⁶⁶¹ Azerbaycan ydnetiminde iki Azerbaycan (kuzey ve giiney) arasmdaki bağları deginilse de bu gogunlukla medya ara^lannda yapılmakta ve bilimsel arajtirma merkezlerinde yapılmaktadır.⁶⁶² Ruslar Özgür Azerbaycan .meselesini Iran ve Tiirkije'nin dogu bblgeleri ile uzun vadeli stratejiler gereğince ayakta tutmuşlardı.

Iran İslam Cumhuriyeti radyosundan yurt dişına ybnelik Azerice yayımlar vardır. Pehlevi rejiminde (1962) Tebriz ve Urmiye radyolarında Azerice program Tahran, Tebriz, Urmiye, Reş, Meşhed, Gorgan radyolarında Azeri miizik programları vardı. İsfahan'da Azeri aşiret lehçelerinde Azeri T.V. programlarının yayımlandığı sdylenebilir. Tebriz Üniversitesinde Tiirk dili ve edebiyatı dersleri vardır.

Din: i.S.l.y.y'rla Azerbaycan'da en yaygın dini Zerdiiştilik olujturuyordu. M.S.2.y.y.dan itibaren Hristiyanlık kuzeyden giineye doğru yayılmaya başlamıştır. 4.y.y'.da Kuzey'da Alban kralıhgmin temel dini Hristiyanlık olmuştur. Hidayfa İbn-el Yamdu onderliğinde Araplar Giineyi fethetmekle 639-693 tarihinde İslamiyeti Azerbaycan'a sokmuşlardır. Bu ddnemde hakin ^ogunluğu Hristiyanlığın Ermeni Gregoryan mez-'ebinden olmasına rağmen Ortodoks Hristiyan, Zerdiişti ve Maniheizm mezheplerine ağı olanlar da vardı. Arapların kuzeye doğru ilerleyişini ancak Musevi soyluların Snettigi HazarTiirkikabileleri durdurabilmiştir.

/can halkının Miisliimanlaştınması pek kolay olmamıştır. Halkın kdyli ve)dc lid

Hilafetin temelini sarsıtmıştır. 9-10.y.y.da Azerbaycan tamamı ile .tınlmıştır.

icmi Urmiye gdlii civarında Haricilerin yerleştiğini sdylemektedir.⁶⁶³ rkmeler Sselfuklular ddneminde dini konularda Gayn Miislîmlere eşine az rastlam

itiaycm'da İslamiyetia durumu. S.24

lyada TQrkla. S. 152

S.19

bir hojgfrilr uygulanmig vc hilkiilman Scl«uk sistcni. tabiyeline girmif olan Gayn Milslim idarccilerc yaşama hakki tanimi?tir.

Azerile\$mi\$ Mongol Celayirliiler, şii eçilimUlerdi.(1335-1432) Adlanm ?ogu Imamlar ve onların gocuklarımın adı idi. şeyh Hasan Bozorg ve oğlu Kasım z. i zan yanında defn edilmijtir. Celayirliiler Kerbela ve Necefte şii kutsal *met ez* e onarunma dzen gdstermişlerdir. Ehli Hak fırkasının Tebrizin Surhab ve ^eren a sem lerinde ortaya 5ikişi, Cahanşah doneminde olabilir.⁶⁶⁴

1500'de şah İsmail Azeri Kizilba? fanatiklerinin (GulaU şia) yardımı ilekuzey Azerbaycan'da şirvan şah siilalesine son verdi. O dogrudan Azerbaycan da oluşmuşveya tan^ hi geli?imlerinin Onemli aşamalanm burada ge^irmi? olan Hurremilik, H derilik, Ahilik, Vahdeti Viicud, I?rak felsefesi vs. gibi du?unce-man9

Kizilbaşlik adı altında sentezleyip Tvirkilik siizgecinden ge^irerek siyasi 1 gGtiirebilmiştir. Ve Oniki imamli Mutasawifa şiiligi (Kizilbaş-Bektaşilik veya ^{el}devletin resmi mezhebi ilan etmiştir. şah Abbas Kizilbaşligi (Mutasawifa ^

şiiligi) yasaklayarak, İran'ın bugiinkii resmi mezhebi Muteşema Oniki ma (ixnami-Caferiligi) resmi yapmijtir.⁶⁶⁵ Butiin bunlara ragmen Safeviler ve a Afşar ve Kacar Azeri devletleri hirer Kizilbas devleti olmuşlardir. İran da u Azerilerin %20'si Kizilbaş (Ehli hak v.s.) inancına baghdır.

Azeri Afşar hanedam şii'idi. Nadirşah Hz.Ali'nin mezarını onarmijtir. Na ' Miiteşenia şii din adamlarına 90k kdtii davranmiş, vakıf mallarına e.... Sedriilulema makamını kalduma, yargı işlerini şeriatın ayırma, řf an şey u ddUriilmesine giri?miştir. Azerilerin Napoleon'u olarak bilinen Nadir? unmlaşmazhgwa son vermeye 9alı?miş, fakat Kizilba? generalleri tarafından dldurulmu? .

Azeri Kacar kralı Mehemed şah şii Mercelere (Ayetollahlar a) inanmazdı ^{ve} Mirze Agası'nı şeriat ve tarikat gbgtiniin kutbu adlandırdı. Başbakan acı sofuluk ve Batinilik yolunu Mehemed şah'a gdsterdi. Onlar iki dervi? 0 ar ^u Mirze Agasının sofulara olan aşın ilgisi imami din adamlarının artan ye ve e kaynaklanabilir. İmami Din adaralan Abbas Mirze'nin yenilik9i har ^e ř Mehmed ř ah'ın gayn resmi mezhebe (Kizilbaşliga) eğilimini tehhkeli gdrmu? er . luk Agası elinde imami din adamlarına karşi bir silah olumu?tu.

664- Cahajah'inZendikolraahaktandaMflneccerabay jfilyledcr 'CahanjahfasU,Mlin' ^ejihM-&niUjie' Serial loirallam hi'e sayar, geccecler sabaha dek ifki işer ve gOnOl ejlendirirdi. GtodQzlen ue jOkffdi.

TSnxc Tabriz. S.43

665- Bunun ix geJecektir İranchalklan ve OrdlikJeİran Azerilerinde dinnel fantfizraim miUi fuurun olujmmasında bQyflkpayı olmuştur. BOyclece cski koklenn inana KmıbaşliJa saldin, Azaileri kiinseside|tirerek Fmlajma karpanda daha da ⁶⁶⁷

, . . . ■ _ i naHirrTMM? vc

!?'Tⁿitr/i-hhks'ind Azeri '

mmwı, bu^naitor.

667- Haa Mirze Agası Mine MOslira olhi, Maku'ron Baysu boyundandı. 17*3te dogdu.

dOndQ. Dcrvij oldu. Sonra Tebriz'e gefti. Orada Kaemraakara'in ofelu

ojdn#uBda onun bajbakam oldu.

gıtii. Tekrar Tebriz'e dOndQglnde Mehemoed Mine veliaht'ın OJrcrtmeni oldu. şah u|w>

Sahin OldmQnden sonra Kerbelaya gidip onda Oldtt.

Tlri« Mofisere trtn. S.75-76 >

Nadirjah'm yolunu Seyid Cemaluddin dcvam ettirdi.

Azeri edebiyati klasiklerinin biyyvfk fogunlugu Mutasavvifa şii inancında ol-
mujlardır.^{66*} Aynca Dedekorkul,^{668 669} Koroglu⁶⁷⁰, Molla Nasreddin, Behliil Danende gibi
Azeri halk destanlarında Kizilbaşlık (jgelerine rastlanmaktadır. Azerice şah Ismaile Mu-
tasawifa Oniki iramli şiiiligin (Kizilbaşlığın) dinsel dili haline dbniişmtiştir.^{671 672}

Azerilerle Tiirklerin arasındakd başlıca farklardan biri dinsel inanğtir. Bu ise Azeri le- ri
Farslara yaklaştıran yndiidir. Osmanlı Tiirkler Siinni'idiler. Fakat Azeriler (daha Once Gulat,
sonralar Muteşerria) şii'idiler. Orta Şagda Osmanlı, Sunni islamin merkezi olduğu gibi Azeri
Safevi (ve Afşar, Kacar) ler de şii islamin merkezi idiler.

Biitiin Tiirki diinyasmin en biyyiik vi? Şairinden Fuzuli ve Nesimi Azeri ve inan^a
şii'dir.(UŞuncusu Ozbek Emir Ali Şir Nevai'dir.)⁵⁷²

Anadolu'da da Oniki imamli şiiiligin Mutasavvifa kolunun (Aleviligi) biyyiik isimleri
fogunlukla iran Tiirkleri (Azeri) kOkenLidir: OrJiaci Bekta\$ Veli (NeyŞaburlu), Pir Sultan
Abdal (Hoy kOkenli), Şems Tebrizi, Ahi Evren (Hoy kehtinden)< Hiisamettin felebi (Ur-
miye),

Azeri *apk edebiyati* umumen Kizilba? (Alevi) ve Mersiye edebiyati umumen Caferi
mezhebi kaynaklı olmuşlardır. iran'da Azeri dili ve edebiyatunun giiniimiize dek
yaşatılabilmesinde bu iki Azeri mezhebsel edebiyatin belirleyici rolü olmuştur.⁶⁷³ iran'da şii
dinsel tOrenler Azeri Safevilerle başlamıştir. Iran Azerilerin'de Mersiye edebiyab (Kerbela
agitlari) Azericeyi halk dili olarak gunumiize dek yaşatan birieik ara? olmuştur.

668- Fuzuli'nin 12 imamli şii olraaa kesin ise de, Mutejema (Caferi) veya Mutasavvifa (Alevi) mezfaepieriaia haagsine bafi
oldugu kesinililt İraranmamiffir

Fuzuli: *BesdirMene La ilahe illellahim, Yar olsaMehemmed Resulillahim, Vallah ildsi daAma yeunei, billjh, LOtf
eylemese Ali veliallatnm.*

(Varbq, 1374,sayı 96-1.) S32. (Fakat oğlu Fazli'nin Kizilbajıye mezhebinde olmadıgı kesindir. - Dtoeymandtae
Azar3yj8n.)S.299

Nizami (Ahi SQnni, Vahdeti VQcudi), Hidayetullah Akknyunlu(şii) Mevlevi(vahdeti vOcudi), Nesimi (Humfi),

Kadi. Burhanettin (Tasawuf), Şeyh Kasim (Sofu). Habibi (Hurufi, şii), Fuzuli (Şii), yah Ismail (Kizilbaj),Safiytdin Manji
(şii sofu), Apk Kurbanı (Kizilbaj), Nebati (Vahdeti vtlaidi, Ali Allahı), vs.

669- Dedekofkut'un Bay at boyuodan olduğu, Dedekoricut kitabında anlatılmaktadır. Iran Azerilerin etnogeneziödr. finesali ml
oynami} Bayatlar, Halep (Şam) Bayatları bir koludur. Bunlar Akkoyunlu devrinde İran' gelraiyler. Ve Ami Safcvi
devletinin loirulmasında Onerali rol oynaraiylar. Onfl Azeri jair Fuzuli (Oniki Imamli şii Vahdedi VOcudidir.)
Akbatatlarıdır. Onun bir raQddet İran'da yayadığı da iddia edilmiştir.

Safevi devletinin kiuluyuy ve geliyemesinde, Aaadolu TOiklerinin rolQ:(Faruk SQroer) S36 67.0- Tarikatlar Ansildopedisi
S.88 (Ahmed GOngOr-1991.- Uyur idik uyandırıldı.)S.191. Kfrolunun Teke ayiretine bath olduğu iddia edilmiştir. Azerice
koouyan Tekelilerin, Kmlbay mezhebinde oldukları samlmakimle. Teke boyu İsmail'in iktidara gelmesinde Onemli rol oynamıy,
onun ordusunun temelini oluyurrauytur. (Varbq.1372. S'n 89-2) S33

671- Zabtn Ffcsi dar Azarbayjan. S.415. Nesimi ve Fuzuli ile şiiilik (12 tmamli Mutasavvifa) Kizilbaj boylan raanda
yaypnlik kazanarak yeni Kmlbay TQrkisi (Azerice)... Azeibaycan ve Aras'ın kuzeyinde Kinbaj TORid edebiyatm
yaratn. Bu edebiyat Şii mezhebi (Mutasavvifa dali) ve Ehlibeyt mQsibetleri ile siki bağlantılı idi. Şiir ve ddz yan
ol*ak yarahları Azerbaycan'daki Kizilbaj TORid dili, Osmanlı ve Gagatay TORk^eleri yamnda Azeri TOik(e)e'de
bagimm bir edebi vadik bagıyladı.

672- TorkdOnyan Ozerine incekmelerS.16

673- Apknaab ve Tarikat iliykisi ifin Bkz.Varbq sayı 96-1 1374 S .61-74

dchmcktedir. Mersiyə və Novhələr Ehlİbcylın acılarını dile getirməkdir. En Onflı Mersiyə jairlerini Nizaməddin Tufarğanlı, Seyid Fəttah Məragi (İfrak), Hacı HÜdaverdi Hoyi (Təcb), Neşə Tebrizi, Elf i Nami (Murataza Kuluhan) v.s.dir.⁶⁷⁴ Novhələr və Mersiyələnn

Əmclİ Şii inanflan və Kerbelə olay. ilə Ehlİbcyt isə də, Osmanlı saldırılan, Şu-Siinn ənlajmazlığı və eski Türki gələnlər (Yugi, Agi v.s.j) oluşması etkilərmjür. Dehil Məragi'nin Kerbelə olayını anlatan yedi-ciltlik kitabı Tebrizdə defalarca basılmışdır.

Azərbaycan'daki kutsal yerlərin (İmamzadələrin) cəmiyyə (Məscidlərə) gədrə daha 3 yillik prestijə sahib olduqları kəsindir. Seyidlər (Hz. Hüseynin soyundan gələnlər) h loplumda bəllİ bir dzel konuma sahibdirlər. Dindarlıq səviyyəsinin kənlərdə, giiyyəyə doğru və yerləşik Azərilər'də köylərə, kuzeyə doğru və gədrəbe Azərilərə gdrə daha yillik o duğu lahmin edilir. Birinci qrup din adamları Şii'nin Mütəşərrriə yorumuna, İldnci qrup sa Gulab Şii'ya (Mutasavvifə yorumuna) daha yəkindir. Fəkat Şiiğiligin hangi yorumuna bağlı olursa olsun, dini tənrlər dzelliklə Aşura (Hz. Hüseynin öldürülməsi günü). Ehyə . Gccəsi (Hz. Ali'nin öldürülməsi gecəsi) və Onikinci İmam Məhdinin dogura günü kut a- malan Azərilər arasında 90k popiilərdir. Bugün Azərbaycan'da (Erdebil vs.) yəpillən din sel *Şahsey* tənrlinin əshnda Şah İsmail zamanı Kizilbaş lərinin əskəri tənrlənmənin kalintisi olduğu iləri sumlmışdır.⁶⁷⁵ Bu tənrlər Novmz. bayrahu gibi dini anlamdan daha 90k, milli bir iğrik təşunaktadır. (Əlevi-Şiiilik Azəri hətəkimn oluşumundakı iki tərə dzellikdən biridir, digəri Azəri dilidir).

Əskidən Təhran'da ən biiyik Şam-i Gariban tənri Şeyh Əbdil Hüseynin cəmi (Türklər Tekyəsi)'ndə yəpillirdi. Kəntin dəgijik sənrlərindən gələn Azəri və ya Fars qrup- lar biiğilən Novhələrini Azərəcə okurlardı.

Neçəftə İmam Şii din adamları gənlliklə Fars və Azərilərdən olujur. Azərilər sayıca Farslardan daha az olsalar da tutku və konum olaraq Farslardan daha iğstiiin iir er. (Hayşə Yahya: cilt 1, s. 25.)

Kəzvin'də Hristiyan'lara kərşi hərhangi bir təşup yəktur.

İran'da laiklik əkimi tərtişməsiz Azərilərlə bu iilləyə girmişdir. İrantfa laiklığı savu nən biiyik Şahsiyyətlərin ən dənəmli tərhi isimləri Azəri'dir.⁶⁷⁶

Məşrutiyət dənəmində din adamlarının yəni Anayasa'nın İslam ilklərinə gdrə diğzənənmesi iğin yəpillərləri gəriğimlə kərji, Tebriz'də hək ayaklanması olmuş, "biz Məşrutiyət isuyoruz, serial dəgil", sloganlənla bir kər din adanını kəntən kəv- , müşur. 1

İrksal Etkiləsim: Azərilər orta-uzun boylu və bəyaz tənldir. Onlən həkklər Huri, Lulubi, Guti, Manna, Asur, Mitani, Sakalar oluşturur. Azənlər əski Atropa-^{574 575 576}

574- H?1 Narai, 1971'de İstanbul'da İran-in sərtri olınj ve orada On kəzənmiş. Nədirə ooa Nazirələr ynznu(Or.

575- Anlabil dər gozrgəhe TSrih. 2 cilt. Baba safəri, Təhrta, 1353 S.126-127

576- Mirzə Fəthəli Əhundzadə (Həmmə kƏkənli), Talibov və MQstəjaroddovlə Tebrizli, Həydərhən Ənuojlu (S SQJcyraan Mirzə linden (K**r pənri). Kəsev., Ərə* (Təbozli). Hiy*>ani. Puiya. (TəbriHi). P^ven (Hall»lb). Dr.Musəddik (Kəcar pənri) buniardan bir kəpdir.

tena ve Albania illkeleri ahalisinin bdlgeye gelip yerlçjen Irani ve Ttirki dilli topluluklar- la kanşimdan oluşmuştur.

Ttirkiler (Kimmerler, Skitler, Hunlar, Bulgarian Hazarlar, Oguz ve Pc^enek'ler) bu- , raya ilk M.O. birinci binyillikle M.S. birinci y.y.da gelmişler. Fakat Azeri halkinm (am anlamda oluşması 1 l-13.y.y.da yeni bir Ttirki g6ş dalgasi, dzellikle Sel9uklularla tamam- lanmıştır.

M.O. Azerbaycan'da Media (Med) ajiretleri Bus, Partak, Slohat, Arizant, Budi, Mag ve Azerbaycan'm kuzey bdlimunde Alban veya Agvan topraklannda 26 ?eşitli dili ko- nuşan boylarla birlikte Kas, Kasid, Hazar, Sak, Sakif (Skit) adli aşiretler yaşamişlar. MS. ki devrin başlannda bu topraklara Hun, Sabir-Suvar, Oguz, Kipjak gibi Ttirki kabileler gelip yerleşmişler.

M.O.rV-VI.y.y.da bir 90k Ttirki dilli boyun Derbent ge9itinden Azerbaycan'a yaptiklan baskilan şiddetlenmiştir. 395-396 yıllarda, Hunların ordu birlikleri, yogun ola- rak Azerbaycan'a akıp gelmişler. Onların arasında Kuzey Kafkasya'da ve Volga'nin aşagi kesimlerinde yerleşen Hazarlar da var idi. Hun, Kuşan ve Sabirlerin baskini '486. ydda baş vermijti. Ttirki dilli gdgebe Oguz, ve Pe9enek boyların kitleler halinde dogudan batiya dogru hareketi VIII. asirda daha da siklaşmıştır.

Soy olarak Azeri halki bblgenin en eski yerli halklan ile buraya daha sonralar yer- leşen Kafkasyali, Irani ve Ttirki toplulukların karijunundan oluşmuştur. Yiizyillar boyu siiren savaş ve gd9lerden sonra bdlgeye gelip yerleşen Oguz; Uygur, Kipgak, Karlık \s. boylanndan oluşan Ttirki'ler, yerli halkları kendilerinde eriterek Azeri halkinj oluşturmüşlardır. Ttirkilerin gelişiminden dnce bdlge niifusu esasen Hint-Avrupa (Irani) ve Kafkasyali dilli topluluklardan oluşmakta idi. iran'a gd9en bitiin Ttirki-Mongol grup- lar zaman i9inde birbiri ile ve yerli topluluklarla karişip kaynajakarak Azeri halkuu oluşturmüşlardır. (Ttirki-Mogol etkisini i^in Bkz.Ttirki gityler).

Biz burada sadece Arap ve Irani etkiye kısaca degineceğiz.

Arap ijgali sirasinda Azerbaycan halki 9ogunlukla irani dilli topluluklardan olujmakta idi. Kuzeye dogru ilerledikge halk, iranilerle birlikte yaşayan Giiney Kafkas- yalılarm kanjimindan oluşuyordu.

639-693 yıllan arasında Azerbaycan'ı işgal eden Araplardan Tebriz, Merend ve Ur- miye gdlii dolaylarında yerleşenler zamanla yerli halk i9inde eridiler.^{677 678} Azerbaycan'm ifgalinden sonra

Araplar Kufe, Basra, şam v.sxlén kitleler halinde buraya yer- leşmişlerdir. Arap gd9menleri bitiin Azerbaycan'a dagılmışlardır. 8.y.y. sonlannda 50k - sayida Arap Azerbaycan'a Or.

Basra'dan Tebriz ve Karacadag'a gelip yerle^mijUr.⁶⁷¹ Arap işgal ve gd9ii sonrasında bdlgede siyasi iktidar Arap soylulan elinde bulunmujtur. Bunların en dnemlilerinden biri *Rewadi sUlalesi* olmuştur. Bu ddnemde Arap soylu ol-

677- Zabftae F9rai dar
678- KJS.193 •

mak ve seydilik 50k olumlu bir ayrıcalık olarak kabul edilmi jti. Rewadilerin Tebriz'de egemen oldukları ddnemde Azerbaycan'ın diğer bdlgelerinde de bir kaf Arap hanlığı. Or. Merend, Urumiye, Maraga vs. vardı. (Bkz. Araplara)⁶⁷⁹

Elnik Azerbaycan'da 90k sayıda Arap ekli coğrafi veya aşiret ismi (Araplu, Arapgiri, Araplar v.s.), biitiin Azerbaycan'da dağılmış durumda bulunan Azeri Seyidler ve Azeri- ce'deki 90k sayıda Arap9a sdzciik, gd9men Arap'lardan giiniimiize kalan kalıntılardır.

Bugün İran'ın batı ve güneybatısında irani dillerinde konuşan bazı aşiretlerin Azeri kökenli olduğu ileri sürülmüştür.(bkz. Lor, KOrt, Lek vs.) Bunların en iyi örneği Azeri Karapapak boyudur. Batı Azerbaycan ostanında KarapapakJarm bir kısmının Kiirtlejtigi - ileri sürülmektedir. Sunni leşen KarapapakJarm Kiirtler gibi giyindikleri ve Azericeyle kanşmış bir Kiirt9e konuştukları iddia edilmiştir.⁶⁸⁰

Azeri Karapapak aşireli boyları Kazak boyu dzel bir konuma sahiptir. Bu boyun aslen Azeri olmadığı ve Kazak olduğu ileri sürülmüştür. Günümüzde lamamiyle Azeri-leşen Kazak boyu, Oniki imamlı şiidir. Bunların son dönemlere dek Hanefj Siinni oldukları sdyleneştir. Bugün halk biitiin Sulduz (Nagede) Azerilerine Karapapak demektedir. Hepsinin Oniki imamlı şii olduğu Karapapak boylan jdyledin Saral, Tiirkkavun, şemseddinli, fakirh, Canehedlu, Kazak, Avlasti, Araplu. Sayılan toplam 2100 evdir. (1956)

Ote yandan Azeri aşiretlerden Donboliler, ^elebiler, Mehmed Hanlar, Hasi Aliler, Hasan Beyler ve Arasbaran Kara9orlulanm Azerileşmiş Kiirtler olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁸¹ (Azerilerin Fars Etnik yapısındaki etkisi Bkz. Farslar)

679- KJS.194

680- DQnyadaTQrkler.S.239, veTZ. S.338

KarapapakJarm P^neklerden kflken aldrklan w K«ka]pakh^ Ue b^UnoU oldrkUn .ddi.edflnu^. Bu« * 0
olarl a kanjtn] maktadiriar.

681- DQnyada Tfirkler S.1S1

Tablo 5JO AZERILERIN PUNYADA DAFTILMALAR:

<i>Dtii+QWulmWm</i>	<i>Sta</i>	<i>Yaklatih YBrJ*</i>
- <i>trait</i>	17.7 milyon	*655
Etnik Azerbaijan	1326 milyon	*49.4
GOney Metkezi Iran	252 milyon ,	*9.4
Kuay-Doğu Iran	152 milyon	*7.2
- <i>Aarbaycan Cmthuriyyti</i>	6.70 milyon	*25
- <i>Ktjkasya</i>	635.000	*2.4
Gflrcistan	256-500.000	*1.4
Ennuis tan	160-200.000	*0.67
Da&stan	55-100.000	*0.29
• <i>TBrUyt</i>	150-1500.000	*3.1 7
- <i>Ink</i>	200-1.100.000	*2.4?
- <i>Orta Asya</i>	130-200500	*0.61
Kazakisian	58.000	
Ozbekistan	39.000	
Turkmenistan	17.000	
Kirgizistan	13.000	
Tacikistan	2.000	
- <i>Avntpa</i>	480.000	*1.8
Rusya(Dagistan harif)	42.000	
Ukiayna	11.000	
Beyaz Rusya	2.000	
Almanya	200.000	
Fransa	70.000	
Iagiltere	60.000	
Iskandinav Olkcleri	60.000	
Ispanya	20.000	
Avustnrnya	15.000	
-ADD .(California 100.000)	150-400.000	*1.0
-Asya	525500	*02
Af gams tan	10-50500	
Avustaralya-Japon	20500	
HinriiOfn.Palri<dnn	2500	
Toplam	26547500	

Tablo 5-31. lir.KEI.KRK GORE AZERif.FJRIN DACILIML

Hlkt	VH.A-	A»ilrnde>
Iru		%66 *25
Aorttycao		*3.1 (7)
TUrtayt		*2.4 (?)
Irak		*1.4 *1
GOrastta		*0.7 *2.5
ABD*		
Alrauya		
Dijcr		

*20.y.yjn ba\$larından ve Gzellikle Fars Islam Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra 90k sayıda İran Azerisi Avrupa ve Amerika iilkelerine g6q etmiş veya siginmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti: Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti ilk 1920'de kurulmuştur. Sovyet Azerbaycan'ı petrol kaynaklarına bağlı olarak 19.y.yjn sonlanndan bu yana flnemli sinai gelişmelere sahne olmuş, bunun sonucunda Azeriler kent proleter- yasimn gelişmesini erken yaşamışlar. Rusya imparatorluğu i^indeki Tiirki halkların en, okumuş ve en kiiltirliisii olarak tamnmiflar.⁶⁸²

Fars İran Islam Cumhuriyeti bagimsiz, laik ve demokratik Azerbaycan devletinin varlığını kendine karşı bir tehlike olarak gdrmekte ve bu dogrultuda Rusya, Ermenistan ve Tiirkmenistanla stratejik ittifak olujturmaktadır. Ayrıca Azerbaycan ifinde Şeriatfı (Islam Partisi) ve aynlikfi (Talış vs.) hareketleri desteklemektedir.

Tiirkiye Azerileri: Azerice ile Tiirk^e ipcedir. XIV.y.y.dan Sultan Veled ve Yunus Emre'nin dilinde Azericenin bzellikleri vardır. Bu ddnemlerde Azerice'nin Anadolu'da ulaşmış en batıdaki sin in Sivas'tır. Azeri klasiklerinden Kadi Burhaneddin Sivaslı olmuştur. Tiirkler ve Azeriler arasında kesin simrlan 9izmek olaknaksizdir. Tiirkiye'de Tiirklerden Azerilere ge^ij ara agamasim oluşturan ve Azerbaijanoid (Azerimsi) de- digimiz ara topluluklar vardır. Bunlar dilleri Azericeye yakın olanlar ve inanf olarak biltUn şii Tiirkler (Alevi veya imami-Caferi) den oluşurlar.

A) -Azerice veya ona yakm lehgelerin konujldugu alanm Turk^e'den ayndigi sınır Artvin, Erzurum, Bingdl, Diyarbalar ve Urfa illerinin batı simrlanni birlejtiren hattır. Tiirkiye'de Azericenin konuşulduğu alan, Artvin, Kars, Erzurum, Agn, Bingdl, Mu\$, Bit-, lis. Van, Diyarbakir, Siirt, Urfa, Mardin ve Hakkari illerini (buranın yerli Tiirki halkrni) kapsamaktadır.⁶⁸³ Bunların Azerilerle dil ve soy bağlan vardır.

B) - ikinci bir Azerimsi grup, Azeri halkimn olujumunda belirleyici rol oynamış Ana- dolu Kizilbaş-Bektaşî Tiirkleridir. Bu grup Tiirkiye'de Tılrkmen, Tahtaci, Nalci, Sıra9»

6*2- DOnyada TQrUer SZ39

683- TOrkdQnywi Qzerine incelemekr. S.116-117.TZ. S301

El'i, Cepni, Kizildeli, Talibi, Arapkirli, Dcmirci, Gcygclli, Abdal, Yflrlik ve hatta ban Cingeneleri i^emiectedir.⁶⁸⁴ Tiirkiye Kizilbaş-Bcktaşilcinin bu dike niifusundaki payi % 10-25 civanndadir.⁶⁸⁵ Bu gruplann Azerilerle soy ve inau? baglan vardır.

Aynca Balkanlardaki Ybriiklerin dili Karamanli ve Tuzluklarla karşılaştındıgında Azerice'ye 50k yakındır. Adakale lehgesinin Azericeye benzerlik gdsterdigi sbylenmektedir.⁶⁸⁶

Q- Bu iki Azerimsi kesimden başka, Turkiye'de yaşayan Oz Azeriler de vardır. Bun- lar yerli Azeriler Karapapak, Terekeme ve kendilerini Azeri adlandiranlarla bu iilkeye 19- 20.y.y.da Kafkasya ve iran'dan gdg eden Azeriler dir.⁶⁸⁷ Turkiye'de Azeri bdlgesinin merkezi kenti Erzurum'dur. Tiirkiye Oz Azerilerinin sayisi 150.000-1.500.000 kişi arasmıda tahmin edilmektedir. 1979'da Fars Islam Cumhuriyeli kurulduktan sonra Tiirkiye'ye yerlejen ve sayılan 1.000.000 iddia edilen iran'hlarm %90 civan Azeridir. Dişişleri Bakanhgi Uluslararası Siyasi Kurulujlar Genel Miidurligi, Turkiye'de yasal olarak 1 milyondan fazla Iranlinm yaşadıgımi, bu rakamin siirekli olarak arttıgımi, ya- sadişi yollardan gelen kijilerin sayisinmda 5000 civannda oldugunu a^iklamıjtir.

Turkiye'de Azeriler ifin, Azerice olarak basılan herhangi bir dergi veya gazete yoktur. Turkiye'de Azerbaycan adma faaliyet yapan başlica dernek Azerbaycan Tiirk KilltUr Der- negidir. Bu dernek umumiyetle Tiirkiye devleiinin fizgisini izlemekte ve belirgin anti ko- munist egilime sahiptir. Azerilerin Tiirklerde eriliilmesi gerektiğini benimsemij bu dernek, esasen Iran Azerileri ve giiney Azerbaycan'la ilgilenmemektedir.

Afganistan Azerileri: Afganistan'daki Afşarlar ve Kizilbaşlar XVin.y.y.Ja Azeri Afşar krai Nadirşah tarafından iran'dan Afganistan'a siirilmii^ler. Azeri Afjarlar Kabil ve Kandehar kentleri elrafmda, Kizilbaşlarsa Kendehar ve Herat kentinde yaşarlar.

Kizilbaşlar kendi Azeri dillerini kaybederek sadece Tacik-Derice konujurlar. (Bkz.Taciklere) Azeri Afşarlar, bugiin Afganistan'da tek Azeri azmligi oluşturur ve Deri dili ile birlikte ana dilleri Azerice'nin Urmiye agzini kullamlar.⁶⁸⁸

Irak Azerileri: ⁶⁸⁹ Kendilerini Tiirkmen adlandiran bu grup Azericenin bir şivesini kullamlar. Esasen Kerkiik vilayetinde yaşayan bu grup Orta şagda Azerbaycan'dan gri^erek Irak'a yerleşmiştir. Onlann yaşadıkları topraklar defalarca Azerbaycan'la aynı

684- TQrkiye'deeinikgruplar.S.59,60,72,81,85,89,96(Alevi,YOrQk,TQrknKn.Tahtaci,Abda)vs.)

685- Titrldye'de etnik gruplar kitabında bunlann yOzdesi 30-40 arasmıda gOsterilir. (S33) Anadolu Alevi kitabı (Anton Jozef Died) bu sayıyı %25 gOsterir. Giriş.

686- TZ.S302

687- TOrtdye'de etnik gruplar. S.96-103 (Azeri Karapapak) DOnyada TQrkler S.300.1905-8 dOnemi Azeri siyasi hayatram liderlerinden Ali Hşiseyin zade, Ahmet Agayev (Agaoglu), Caferoglu vs. gibi kijilerin Osroan'h'ya gOş ettikten sonra. TQrk railliyetfiliginin olujuraunda rol oynarrujlardir. (Azerbaycan da Isalmiyetin dururau. S13) TQrliye'de TOrit ulusal dO{Cnecin olujuraunda, buraya glf eden Ahmet Agaoglu, ali HQseyin Zade, Mehmt emin Resulzade. Almas Yildmn gibi Rusya Azerileri Onemli rol oynamıjlar. (DOnyada TQrkler, S.298)

688- DOnyada TOrkler. S30, Iran ve Afganistan cografiyasi.

689- DOnyada TQrkler (IrakSn TQrk halklan) S.159-175, TQrk dOnyasi Qzedne incelemeler S.1 11 -124. Azerbaycan »v« ensiklopediyaa., TZ. S.305, S.332-334

devletterkibinde bulunmuştur. Dogu Anadolu, Azerbaycan Q Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran'da Elnik Azerbaycan) ve Irak'm aym devcltlere tabii olduklan ddnemlerden; Selguklular, Mogollar, Timuriler, Celayirli, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi ddnemleridir.

Daha Islamin ilk yilzyillarında (9.y.y.) Azeri-Türki topluluklar İran Azerbaycan'ın Tebriz, Zencan, Sultaniye bdlgelerinden go^iip Kerkiik ydresine yerleşmişlerdir. Arap Abbasi ddneminde Irak'ta irani askerlerin yerini Tiirki askerler aldı. Tiirki olan Halife Mutasun zamanında Tiirkilerin sayisi ve etkinlikleri gittikfe artmış, bunlar ifin yer yer Ordu kentleri kurulmuştur. 11 .y.y.bajlarında Tiirkmen Selfuklu devleti, (1095) kuzey Irak'i ijgal etmiş ve ilk Sel^uklu valisi Gunboga bblgeyi kısa zaraanda kontrolU altına almıştır. Turkmen Selguklular zamanında Tiirkmen'lere bagli bUyuk kitleler Irak'a ge^miş, dnce imare sancagma yerleşmişlerdir. Bunların ifinde buyuk yer tutan Bayatların devami bugiin daha 90k Kerkiik ve ydresinde yaşar.

j Mogollar ve daha sonra Timuriler, Akkoyunlu ve Karakoyunlular dtneminde biyuk gruplar kitleler halinde Irak'a yetleşmiştir. Timur, buyuk bir Tiirkmen boyu olan Sanlulan Irak'a siirmüştür. Musul, Erbil, Kerkiik, Hanekin, Mendeli'de oturan Azeriler bunların devamidir. Bu bOlgede Mogol ve-Tiirki Kip^akların izleri de vardır. Eski Kara- koyunluların torunlarına bugiin de Musul ve ydresinde rastlamak miimkindir. Akkoyunlu ve Safeviler döneminde Azerbaycan'dan Irak'a 50k sayıda insan gdf etmiştir. Anado- lu'da Azeri krai şah Ismail yanli şah Kulu isyam yayıldığında, n.Sultan Beyazid kuvvete I ba\$urarak Kizilbaşlan ezmeye başlamış, bunlardan kafip canlanm kurtarabilenler Irak a sığınmıştır. Bunun ardından faldiran seferinde Yavuz Sultan Selime yenilen Kizilbaşların da biyuk gruplar halinde Irak'a ka^tiklan bilinmektedir. Bunların ifinde yi- ne Azeri Akkoyunlu ve Karakoyunlu'lar jogunlugu teşkil etmişlerdir.

Irak'm Azeri Safevi devletinden Tiirk Osmanli devletinin kontroline ge^mesi ve XVI.y.y.m ilkyansında Kanuni Sultan Selim'in Bagdat'i ele ge^irmesinden sonra, koruyucu kuvvet olarak bir kisim Tiirk askeri Bagdat ve ydresine birakılmıştır. Bu giicii ayakta tutabilmek i9in sonradan Tiirki Yeni^eri kuvvetleri sirekli olarak Irak'a gOnderilmiştir.

Bugiin Irak Tiirkmenleri (Azeri'leri)'nin yaşadıkları bdlgeler junlardır. Telafer, Yunus Peygamber, Erbil, Kuştepe, Altın Kdprii, Kerkiik, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Dakuk,

Kifri, Karatepe, Karahan (Kizilrabat = Sadiye), şahraban v.s.

Irak Turkmenlerinin siyasi teşkilatlanından Irak Milli Tiirkmen Partisi, Tiirkmeneli Partisi, Turkmen Kardeşlik Ocagi ve Tiirkmen Bagimsizlar Hareketi Tiirkmen Cephesi fatisi altında birleşmişlerdir.

Irakta Enformasyon ve Turizm Bakanhgma bagli "Turkmen Medeniyeti Şubesi", Irak Yazarlar birliğine Nagli "Turkmen Birimi", Bagdat'da resmi Yurt gazetesi (1970 den) ve Kardaşlık dergisi, Bagdat radyosu ve Kerkiik Televizyonundan Turkmen

(Azerice) yayımlar vardır.

Azerilerin bir pargasi olan ve kendilerini Tirkmen adlandiran bu grup, Azerice konuşmalanna ragmen, yazi dillerinde Tirkce'yi kullanma eğilimine girmijlerdir. Erbil kentinde Tirkge egitimli Doguş ilkokulu a^ilmijtir.

Irak Azerilerinin sayisi 200.000-1.100.000 kijidir.

Azeri edebiyatinin Őekspiri ve Azeri halkinin yaratıcisi adlandiran Fuzuli Irak Azerilerindedir.

Azeri (Turk) asiretleri i^in aynda Bkz.KolliySte Joqrafiy2ye S 96-98

iranhan Ban Unlii Azfriler: Fazlullah Naimi Tebrizi (Hurufiligin kurucusu, 1339- 1394), Pir Sultan Abdal (kdkeni Hoy kentinden⁶⁹¹, 1210-1271), Haci Bektaş Veli (Neyşabur kentinden), Şems Tebrizi, Ahi Evren⁶⁹² (1169-1261, Hoy kentinden, Anadolu Ahi drgtitii kurucusu.), Şah Ismail Safevi (1487-1524), Nadirşah Afşar - Őahabettin Siihreverdi (Işrak felsefesi kurucusu), Omer Siihreverdi (Siihreverdiye tarikati kurucusu), Őelebi Hiisamettin (Urmiyeli), Seyid Cemaleddin Esed Abadi (Afgani), Hiyabani (şeyh Mehemed), Hamenei (Ali), Pişeveri (Seyid Cafer), Pusyan (M. Tagi), Settari Han, SovletiiildOvle, Suleyman Mizre, Safiyeddin Urmevi, Ahmed şah Kacar, Erani (Tagi), Abdulkadir Meragi, Eynulguzat Hemedani, Henifnejad (Mehemmed), Heyder Emioglu, Abbas Mirze Kacar, Kesrevi Ahmed, şah Abbas Safevi, Musaddik Mehammed, Mdciz (şebiisteri), Pervin E'tesami, Eşref Dehgani, Kurretuleyn, Behrengi Samed,

¹ Osmanlilarda Alevi «yaUaaroalan.(Bald Ox) S.190

Tvikatlar Ansiklopedisi (Ahmet GflngOr) S.13

54.2. TURKMENI, F.R •

tan in kuzey dogusunda, Tdrki dillerinin Oguz grubuna dahil Tiirkmence konugan halktirlar.

Bazi Tarihfiler 10-11 y.yAa batiya dogru g&g eden ve Islam getiren Oguzlann hepsi- ne Tiirkmen demiglerdir.⁶⁹³ Daha sonralan biitiin Oguzlann Islam getirmesi ile Oguz ve Turkmen kelimeleri eganlamhlik kazanmigdir. Bu anlamda Or. Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Afgar ve Kacar gibi Azeri siilalelere Turkmen yani Miisliiman Oguz, gOfebe Oguz denmigdir. Fakat zamania Miisliiman Oguzlann bdlinmesi ile Tiirkmen, Azeri ve Tiirk halklan ortaya fikmigdir. Giiniimiizde sadece ana dilleri Tiirkmence olan Oguzlara Tiirkmen denmektedir.⁶⁹⁴

-*Mfuf-Dqgihm*± Iran Tiirkmenleri iki yeni ve eski gruptan olugmaktadir:

Eski grup Yomut ve Goklen boylandir. Bunlar Etnik Turkmenistan veya Tiirkmen Sahrada yagarlar. Iran Tiirkmenlerinin 9ogunlugunu olugturan Yomutlar'in alt gruplari Caferbay, Atabay, Gocuk, Behke v^dir. Bunlar Tiirkmen Sahra'da- Bendere Tiirkmen, Gamigtepe, Akkale, Ecemli, Hocanefes, Aydervig, Gombet ve fevresinde Peyker, Deve- ci, Aksahne, Daghuburun, Gamigan, Diigiincii, Yilga v.s.'de y agar.⁶⁹⁵

Caferbaylar Tiirkmenlerin en geligmig boyu sayilir ve Hazar Denizi kiytlannda yer- leŒir. Atabaylar'sa Tiirkmen Sahra'nın kuzeyinde yerlegmigler. GOklen boyunun yerlegdigi -

DaS^{llc} bdlgedeki Kalele, Cergelan, Aydervig, Gildagi, Karabalkan, Muravetepe, Hisarce, Gdklen, Gombet yakinlan gibi yerlegim merkezleri, Bocrurd kentinin kuzey- bati daglik kesimine uzanan alanlardir.⁶⁹⁶

Yeni grup Nohilli, Miferli ve Teke boyunun bir kisimidir. Bunlar 1918'de Birinci t^inya savagi sirasinda hayvanlan ile birlikte tran'a gelerek Cergelan, Gombet yakinlan ve Bocrurd'un batisina yerlegmiglerdir. Tekeler⁶⁹⁷ Tiirkmen Sahra'mn uzak dogusunda Hesarfe'de yerlegmiglerdir.

Son yillarda Tiirkmenler Gombede Kavus'da yogunlagmiglardir. Deregez ve Serehs bdlgelerinde de Tiirkmenler vardir. Tekeler genelde Yomut ve Gbklenlerin yerlegtikleri alanlann arasmda yerlegmiglerdir.

-Iran Tiirkmenlerinin sayisi 500.000 dolaylanndadir.Tiirkmenler kendi sayilanm 2 tniyon olarak kabul eder. Bunlann %20'si kentlerde, geri kalan kısmi kfiyelerde yagar. Tiirkmenler Etnik Tiirkmenistandan bagka, Horasan'm dogu bdlgesinde Bocrurd kenti,

693- AM. S394. Hazar Denizi babnada, orta doju, Kaflooya ve Anadolutia be (Medrese Ogretimi He ejitilmf ve islamlajnu i ytrli kent ndfustan ayirabilmek igin) yan gOfer veya gO\$er TORiri topluluklar ifin TOikmea ^{kuUan,lm>t>r}. (Uyur idik Uyardilar.) S.69

@4- SV.S .206,212-213

695- Gargftn NUrne S.113-120,140. SV5.216

696- Garggn N4me S.126,178,270

697- Gorggu NAmes160-166

Kufan'da Aladag dağları ve Serehs kenti gevrçsinde de yaşamaktadır.

Türkmenlerin özel bir grubu olan Belijlcrin Kazakistan'dan buraya göç ettiği söylenmektedir.⁶⁹⁸

Etnik BOİse: Etnik Türkmenistan Hazar Denizinin doğusu, Etrek ırmagının güneyi ve Alborz dağlarının kuzeyi arasında yerleşmiştir.⁶⁹⁹ İran'da buraya Türkmen Sahra denir. Etnik Türkmenistan iki bölgeden oluşmaktadır.:

1- *Daglık veya Doğu bulge* Kelale, Gelidag, Karabalkan, Muravetepe, Hisarce, Cergelan'ı içermektedir ve genelde Yomutlarla meskundur.

2- *Ovahlık veya Batı bölge* Etrek ırmagının güneyi ve güney doğusu, Alborz dağlarının ormanlı yarıdağları ile komşu olup Gorgan'ı içermektedir.

Etnik Türkmenistan'ın önemli ırmakları şunlardır: Gorgan ırmagı ve dalları, Etrek, Sansu, İlli çeşme, Sogan, Horhor, Hacibet vs.

Etnik Türkmenistan, İran topraklarının % 80'ini üretmektedir. Ayrıca bölge İran'ın buğday, tütün, soya, baklagiller v.s. ihtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılamaktadır. Bölge İran'ın önemli hayvancılık merkezlerindedir.⁷⁰⁰ İyi tarım potansiyeli, ilgili sanayinin varlığı, askeri-güvenlik ve yüksek eğitim merkezlerinin ağırlığı bölgeye yoğun bir şekilde neden olmuştur. Bölge nüfusunun % 20'si göçmenlerden oluşmaktadır. Ayrıca Fars Pehlavi rejiminin kurulması ile Türkmenleri asimile etmek için, İran'ın diğer bölgelerinden göçtiren köçmenlere mensup grupları Türkmen Sahra'ya yerleştirilmiştir. Özellikle Afganistan'da Hirmand ırmagı üzerine yapılan barajdan sonra, Etnik Sistan ve Belucistan'da köçmenlik ve köçmenlik ve peşinden yüzbinlerce Sistanlı ve Beluc Etnik Türkmenistan'a göç etmiştir. Bölgede Azad şehir (Şahpesend) bir Sistani ve Ramyan bir Azeri kentidir. Etnik Türkmenistan'da Sistanlıların sayısı 300.000 kişiyi aşmıştır.

Bölgede önemli yerleşim merkezleri şunlardır: Gonbede Kavus (Cöçmenlik Türkmen köyüdür.), Bendere Türkmen, Gorgan, Gomişan, Akkale, Kelale, Cergelan, Aliabad, Muravetepe.⁷⁰¹

Bölgede demiryolunun ağırlığı ile Etnik Türkmenistanın merkezi, Bendere Türkmen'den Gonbede Kavus'a köçmiştir.

DU: Türkçenince Türk dillerinin Öçöz grubuna dahildir. Azerice ve Türkçe'ye 50k yakındır. Fakat bu dillere göre eski ve doğu Türk özelliklerini daha iyi korumuştur. Türkçenin Azericeden daha fazla Türkçe'ye yakın olduğu söylenmektedir.⁷⁰² Sıradan köçmen bir Anadolu köçmeni ile bir Yomut ve Göklen arasındaki karşılıklı anlaşma, bir Azeri köçmeni ile anlaşmadan daha fazla ve kolaydır.

698- SV.S.239

699- KJS.16

700- SV. S-217-

701- SV5.227-

Türkmence, Azerice ve Türkçe'nin tersine, Farsça ve Arapça'dan daha az etkilendirilmiştir. Bu dil Doğu Türkileri (Afganistan, Orta Asya, Çin, Sibirya) ve İran, Azerbaycan, Türkiye, Balkan) arasında bir köprü oluşturmaktadır.

Türkmen dili 12-15.y.y.lar arasında Kıpçakçının etkisinde kalmış, (Kıyma Yusuf ve Divani Hikmet), 15-17.y.y.da ise yazılı dili Çağatayca'dan etkilenmiştir (Şeyhi Kerne ve Şecereye Türk) Türkmenlerin ilk yazılı yapıları, Kissayi Ali (1230), W Muhabbet Name, Muinul Murid ve Husrev Şirin'dir. 15.y.y. yapıları olan Rumi ve Bozoklan'da Türkmence özellikler keskinleşmiştir. 18.y.y.da Türkmen edebî eserleri vermiştir. İran Türkmenlerinden Mahdum Kulu Feragi Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılır. Diğer önemli ozanlardan Aza, İsmail, Kemine, Molla Nefes, Meteci, Magrupi, vs. sayabiliriz. 18.ve 19.y.y. » hemmed Azadi, Nur Mehmed Endelibi, ve özellikle Mahdum Kulu'nun o ay ile klasik Türkmence edebiyatı oluşmaya başlamıştır.⁷⁰³

Türkmen şairlerinin çoğu Göklen boyundandır. Bu boyun lehçesi Azericeye yakındır.⁷⁰⁴ Esasen Türkmen ve Azeri halk edebiyatından Tahir-Zühre, Korobu, y Mecnun ve Oguz destanlarında ortaklardır.

Fars Pehlvi rejimi döneminde (1925-1975) Türkmence eğitim yasaklanmıştır. Ur din kullanıldığında 90k sınırlı bazı dini metinlerin bu dilde okutulmasına izin 1946-Nisan'da Sovyetlerin yardımı ile İran'da Nedaye Gorgan adında bir dergi yayımlanmıştır.⁷⁰⁵ 1962'de Fars Pehlvi rejimi döneminde, Gorgan'da Türkmence yayımlar ve müzik programları yayımlanmaktadır. Fars

kurulduktan sonra Türkmen dili ve kültürü ile ilgili 90k sayıda kitap yazılmıştır. Fakat İslam Cumhuriyeti radyosunun yurt dışına yönelik Türkmence yayımları var bu dilin eğitim kurumları ile devlet idarelerinde kullanılması yasaktır. olarak herhangi bir dergi veya gazete yayımlanmamaktadır.

İlahî Bilei. Türkmenler ilk kez 5.ve 6.y.y.da bilgeye giden İranî varlığını edebilmişlerdir. Önceleri Oguz olarak adlandırılan Mogolistan'dan buraya göçleri 10.y.y. olmuştur.

Türkmenler yüzyıllar boyu İran'a egemen olmuşlardır. 1048'de İran, Mezopotamya ve Anadolu'yu fetheden Selçuklular Türkmendir. İran İslam gelirmeden önce Orta Asya'nın iktidar kavgalarına katılmış, ancak bu dini köpük. Tataristan, Çin ve Kazakistan'a yayılmadıkça Selpiklu dönemi, Türkmenlerin tarihteki en güçlü ve parlak dönemleri ve İran ve

702- Gotflyn N&roe S.150

703- TZ.S280

704- TZ. S283-289-286

705- Dr.Hoscyn Torabyan, Metbuale İran S.170⁷⁰⁷

707- KftLimeye dovlale Jumhuriye Eslimlye tr*n. 1365. CDabir Xtoeye furtye hamlhangiyeye TibUqte dovl*) S514

Daha sonralar Tiirkmenler Once Altin Orda, Mogol, tihanli, Azeri Safeviler ve Ozbek Hanliklan hakimiyeti altina girmişler ve sUrckli olarak bdKinmUşler.

16.y.y.dan itibaren Tiirkmenlerin Etnik Turkmenistan ve Horasan Ostanimn kuzeyi- ne yerleşmeleri hizlanmiş ve 18.y.y.a dek devam etmiştir.

Iran'da TURkmenler tarih boyunca, eski gdgebe-ath hayat tarzlarını silirdilrraU}, siirckli merkezi devlete karşı ayaklanmış ve genclde gapulculuk ve yagmacilikla ugraşmışlardır.

Azeri Safevi krallığı bdlgedeki Turkmen gOgu ve tehlikesini kirmek için Azeri Kacar aşiretlerini Azerbaycan'dan Gorgan gevesine yerleştirmişler. Aym politika dogrultusunda Azeri Safevi krali şah Abbas 50k sayıda KURt ajireti Bocnurd, Kugan ve Dergez'e yerleştirdi. Yine Azeri Afşar krah Nadir şah, defalarca Turkmen boylarını değışik bdlgelere sUrmuftUr.⁷⁰⁸ Buna ragmen iktidanmn son yıllarında Esterabat'da Turkmen Yomut boyu ayaklandı.⁷⁰⁹

Yakut Tarih: Turkmenler Azeri Kacar krali Aga Mehemmed Han dOneminde bir kez daha ayaklanmış, Aga Mehemmed Han'ın bOlgeye gOnderdiği orduyla gatişan TURkmenler gok sayıda olii ve yaralı vermiler. Bir gogunun kizi ve gocuklan rehin alınarak Tahran'a getirilmiştir.(1849-1853)⁷¹⁰

1851'de TURkmenler Ajurada'ya saldırmışlardır. 1881'de Iran ve Rusya'mn ortak smirlan yeniden duzenleme ve resmileştirraeleri ile Etnik Turkmenistan ilriye bGIUnmfış ve iki taraf Tiirkmenleri arasi ilişkiler kisitlanmaya başlamışUr. Rusya'mn TURkmenlerden vergi toplamaya başlaması ile huzursuzluklar olmu\$ ve 1898'den itibaren TURkmenler iran'a dogru gdge başlamışlardır.

Azeri Kacar SULalesi, Tiirkmenleri merkezi devlete boyun egmeye zorlamak için defalarca Etnik TURkmenistan'a ordu gOndermiş, bu saldinlara karşı TURkmenler de etraf kdyleri yagmalamışlardır⁷¹¹ Ayrıca bu ddnemde arasira bazı Turkmen aşiretleri Or. Caferbay, Atabay ve Gdklenler arasında gatişmalar olmuştur.

20.y.y. başlannda Azeri Kacar devleti far Rusyasmin yardimi ile Etnik Tiirkmenistan'da telgraf ve gUmriik yapimma kalkıti. Uzun sUren damşma ve gatişmalardan sonra TURkmenler bunu kabul ettiler. Bundan sonra merkezi devlet TURkmenler arasmda rekabet ve anlajruzlaklan kOriikleterek onlan kontrol altina al- mayi başarmıştır. 1907'de TURkmenler tekrar ayaklamp, bir sira yagmalama olayma kan\$tilar, bUtUn Etnik Tiirkmenistan'da huzursuzluk yayıldı.⁷¹²

708- AM. s 395

709- SV3314-215

710- SV3.222

711- AM3396.' Oiellikle TOdonenlerin 1861'de Iran^{1*} yaptiklan saldui ?ok bafanlı olrau* ve onl*r Buhn ve Hnc pazarlanm, tranli esirlerle doldurdular."

nir ND335

Mtsonmyet Harekatında, TURicmenler anti monarşist Me,n.tiyet«Uere tor? «*TM». yeni anayasmin iptali yolunda Monanarşist Azeri Kacar Krali Mehemm i ijbirligi yapm^ardtf™ Mc*rutiyet Anayasas.nda TURkmenlere ve Azen 9***** ri Kajakyi, Azeri-Arap Hamsc, Lor Bahtiyari'lere Milli Mecliste hirer mdletvekili kon- tenjam ayrilmijtir. Mejrutiyet yanli Mucahitlerin 1909 de Tehran 1 ft n n so Tiltrkmenler başkenti Meşrutiyetçilerden geri aimak ifin Tahrana yunimiiş,

Bahtiyar! milisleri tarafından Veramin'de bozguna ugramişlardır.

Bu ddnem UnLU Turkmen şahsiyetlerinden biri Hac Recep Ahund, Allah Kulu Ha oglu olrauştır. 1821'de Etnik Turkmen'sian'in Balkan kdyUnde dogan Hac Recep, u- seyn Kulu (§ehrak) kentinde halk arasında saygmlık kazanmış, halki Ruslara karji t i etmiştir. Ruslar Huseyn Kulu kentinin iran'a ait oldugunu savunan Hac Recep 1

kere yakalamış ve hapse atmışlardır. Gamiştepe halkına, Esterabat (Gorgan) us ^ losu emri ile Ruslara vermeleri gereken yıllık kişi başma alti manat wip ddememeye ^agiran Hac Recep, yakalanarak Aşuradaya hapsedilraişur. Meşrutiyetçilerin Tahran'i fethettiklerinden sonra monarjit Azeri Kacar kr i med Ali şah, Hoca Nefes'e giderek iktidari tekrar ele ge^irmek 15m ur buyuklerinden yardım istemiştir. Ona karşı fikan tek Turkmen şahsiyet Ahund olmuştur. Bu anti moanrjit ve halk tarafından 90k sevilen, saygi gbren şahsiyet 1925'de Tiltrkmenler tarafından kumeu meclis UyeUgine se?ilmiştir.

1912-1913 yıllannda Tiltrkmenler Gorgan ve Karasu innaklan arası bfligeye yer leşmeye başlamış, 1916'da buradaki kdylere saldırmış ve Akkaleyi ijgal etnuj er lar karşılık vererek bUyik bir katliam yapmışlardır. Azeri Kacar devleti u o ay siz kalmıştır.-

1917 Rusya Boljevik devriminden sonra Iran ve Rusya TURkmenstanlan arasınd : ilişkiler kopma noktasına gelmiştir.

1919-9-Agustos'da Farslaşmış Azeri bajbakan Vusukuddvle ve lng.lt<:* * bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma Iran'ı ingiltere'nin himayesi tina so '

Uzerinde ingiltere'ye egemenlik hakkı tamyordu. Iran halklarından an u karji sert protestolar başlamış, bu protesto hareketleri Sovyetlerce este en yavaş Ulkenin bazı bdlgelerinde federalizm ve Uzerklik isteklen ^tay^a * r>unva bdlgeler Azerbaycan, Gilan, Turkmenistan ve Horasan olmuflardır. Za n Savaşmin başlaması ile TURicmenler merkezi Iran devletim resmiyete tamm etmijler. Bu ddnemde (1919) Iran TURkmenleri Hazar denizinde 36 tican ge olmuflardır.^{713 714} Bu ddnemde Rusya Tiirkmenistan'ında patlak veren 5a 1\$ yUzUnden Rusya'dan 90k sayida Turkmen Iran Turkmenistan ina gee^{1TM?} r. haslamis'

Iran TURkmenistamnda dzgiirlUK ve dzerklik ugruna kiUesel ar e

20.Mayis.l 924'de Turkmenistan Cumhuriyetinin ilan edilmesine sebep 0 mu? *

713- NDSi. Gorifin Nine S.66

714- SV.S.214

Han cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Fakat İngiliz ve Merkezi devlet kuvvetlerince bu cumhuriyet yenilgiye uğranmıştır.

İngiltere'nin Rıza Hanı iktidara gelmesi ve Fars Pehlvi rejimini kurmasından sonra, (1925) Rıza Han İngiltere'ye bağlı güçlü bir merkezi devlet kurmak doğrultusunda Türkmenlere baskı yapmaya başladı. Türkmenleri silahsızlandırma ve merkezi devlete boyun eğdirmek için Etnik Türkmenistan'a doğrudan yapılan saldırıya Türkmenlerin direnişi sonlandırdı ve Merkezi devlet orduların Türkmenlere 17 kez yenilmiştir. Fakat 1926'da merkezi devlet Türkmenleri yenerek Etnik Türkmenistan'ı bütünüyle ele geçirdi.^{7.5} Bu dönemde 50k sayıda İranlı Türkmen, Sovyet Türkmenistanına kaçtı. Bu tarihten sonra Türkmenler silahsızlandırılıp ve Bocuğ, Kuşan gibi yerel yarı bağımsız hanlıkları son verilerek yenik Türkmenler, artık merkezi Fars Pehlvi rejimi için önemli bir tehlike oluşturmazdılar.

1930'da Sovyet Türkmenistan'da sosyalist reformların uygulanmaya konması ile Sovyetlerden tekrar 50k sayıda Türkmen İran'a doğru göç etti.

2. Dünya savaşı sırasında İran Tude Partisine bağlı 20'ye yakın ve gogu Azeri olan subay, Fars Pehlvi diktatör rejimine karşı bir direniş odakı oluşturmak için Etnik Türkmenistan'a kaşmayı planlamış, partinin Gorgan teşkilatı bülge Türkmenlerini silahlandırmıştı. Bu ayaklanma planı Sovyetlerin İran'daki milliyetçi Azeri olan yüksek rütbeli siyasi askeri yetkilisi, Atakijev onaylamış fakat Sovyet sefaretçi desteğini kazandı- mamıştı. Subayların bülgeye kaşışı sırasında gikan gatişmada aralarında Türkmen yizbaşı Abdürrahim Nedimî'nin de bulunduğ yedi subay öldürülmüştür.^{7.6}

1980 yılında, Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Etnik Türkmenistan'da, sosyalist Fedai örgütünün denetiminde bir Türkmen ayaklanması patlak vermiştir. İsyancılar Gonbede Kavusu başkent ilan etmiş ve özerlik tabesinde bulunmuş, feodalların toprak- ların halk arasında dağıtmaya, Türkmen dili ve kültürünü canlandırmaya başlamışlar. Ayaklanma, Fars İslam Cumhuriyeti kuvvetlerince aynı yılda bastırılmıştır.

Gün kimliği: Komşu halklardan fiziksel grünum (Mongoloid), din (Hanefi Sünni) ve dil açısından farklı olan Türkmenlerin dili, Azerice ve Türkçeye yakındır. Fakat Türkmen kültürü Mongoloid tipe sahip Özbek ve Kazaklara 50k daha yakındır. Türkmenler eski Türk dil, gelenek ve törelerini iyi bir şekilde koruyabilmemiş ve diğer halklarla pek karışmamışlardır. Onlar Türkmen olmayanlara Kızılbaş (Bu izeriler 19m kullanılan bir addir.) veya Velayet derler.

Son yıllarda Türkmenler ve komşu diğer halklar arasında karşılıklı anlaşma için uğraş ve Azerice kullanılmaktadır. Günümüz Türkmenlerinin gogu Farsça ve Azerice, hatta 5- 5v5Z15 / 5- GC.S252-254

Gmp tided Azeri binbaş All Fırhw İskenderi idl. Bu başınnz ayaldınoa girişiminden eanlanıu kuttarabileii robaytar SovyeUete agunuf, 1944'de Azerbaycan'da İmmlan Azerbaycan Milli Hfıkfırmetiae yardım İfia Tebrî'e gen felfmifewlr.

Tati ve Mazenderani dillcrini konuşabilmcktedirler. Tarihen her zaman mevcut olan Iran ve Rusya Tiirkmenleri arasindaki insani, kiiltrel ve siyasi ilişkiler, Sovyet devleti kurul- duktan sonra biyyik bir kesintiye ugramişsa da yine devam etmijtir.

İkinci Dtiyna savaşından sonra ve daha Once sosyalit reformalrin bajlamasi ile sinirlann kapali olmasına ragmen, Turkmenlerin bazen Sovyet simr gdrevlileri ile fatişarak gruplar halinde Iran'a gectikleri bildirilmiştir. Fars Pehlevi dikta rejimi (1925- 1979) ddneminde Tiirkmenler baskiya ugramiş, Tiirkmence okullar kapatdmij, yerlerine Fars okullari afilmijtir. Tiirkmenlerin mill! giysileri hatta geleneksel yeşil faylarmi ifmeleri bile yasaklanmişti. Turkmen grifebeler yerleşik hayata gefmeye zorlanmiştir. Htnik Turkmenistan topraklarimn hemen hemen hepsi Pehlevi ailesi topraklan ilan edil- nujtir ve Tiirkmenler kendi topraklarında ektikleri ve hayvanların otladigi otlaklar if in vergi vermek zorunda kalmişlardır.

İkinci diinya savaşi sirasmda, Sovyetlerin kuzey iran'ı işgal etmeleri ile Tiirkmenler geleneksel hayat tarzlarına geri donebilmişlerdir. Savaştan sonra Fars Pehlevi rejimi Et- nik Turkmenistan kontrolini tekrar ele gefirmij fakat dil harif baskilann f ogu hafifletil- miştir.

Turkmenistan Cumhuriyetinin bagimsizligim kazanmasmdan sonra bu iilke ve Iran Tiirkmenistan arasmda sinirlar a?ilmiş ve insani-ekonomik temaslarda biyyik bir art 15 gdzlenmiğtir.⁷¹⁷ Fars İslam Cumhuriyeti, Turkmenistan Cumhuriyetini Orta Asya'ya afUan kapi olarak gOrmiiş, bu devletle olan iljkilerine fok onem vermiş ve bu dogrultuda Iran Tiirkmenlerine diger Musliiman halklara (Or.Azerilere) gdstermediği to- leransi gdstermijtir. 1990'da Gorgan radyosundan 308 saat Tiirkmence program yaymlanmiştir. Aym dOnemde yurt dişina ybnelik Tiirkmence yaymlar, 619 saat olarak gerfekleşmiştir. 1992'de Fars İslam devletinin Azerice yaymladigi Yol dergisinin "Ak- yol adında bir Turkmen eki yaymlanmijtir.

Mazenderan'da Universitelerde Tiirkmenlerin zorunlu farşaf giyme uygulamasına fiktiklan bildirilmiştir. (K!r. 9. April. 97, Keyhan Havai'den naklen) 11. Nisanda' iranli Turkmen din adamı "Erzanej" Aşkabat'ta terdr edildi. (Kir, s. 156,23 apr. 1997) Avrupa'da İranli Tiirkmenlerin kurduklan dernekler ve yaymladiklan dergiler (Or.

Turkmen gengeshi.) vardır.

Tiirkmenler genelde tarım (Gdklen, Teke v.s.) ve hayvancilikla (Yomutlar) uğrajırlar. TURkmenlerle Tiirkmen olmayanlar arasmda evliliğe pek rastlanmaz. Fakat btilęe Azerileriyle evlilik dmekleri mevcuttur.

İrksal Ffficlesim: Fiziyotip olarak Tiirkmenler Mongoloid olup diger Iran halk- lanndan bariz bir jekilde farklamrlar. Tiirkmenlerin bir kısmi Etnik Tiirkmenistan'a yer- lejtikten sonra bdlgenin yerli halklan ile karişmiştir.l 1 .y.y.da nksal afidan homojen ol- mayan Tiirkmen-Oguz gruplar, daha sonfalar 13.14.y.y.da birbiri ile kanşmiş, ara-

⁷¹⁷ Avrasya Etfldleri, cilt 2, S'yi 3, Sonbahar 1995

lanndaki mevcut aşiret farklılıklarını azaltmıştır. Daha sonra silrckli olarak da yeni Turkmen ve Tiirkmen olmayan gruplar onlara ckenmiştir.

Tiirkmen-0|uzlann tran tarihinde yaptıkları en bUyUk ve dnmeli katkı, yerli halklar- la kanŞarak Azeri halkının oluşumuna neden olmalıdır. Tiirkmenlerin kendileri de sa- vaş esirleri ve ticareti yoluyla diğer halklara kanşmış ve onlardan etkilenmişler. Azeri Kacar Siilalesi ddneminde Kugan ve Bocnurd Turkmen Hanlıklarının vergi yerine kdylfl kızlan (her kız 36 kilo bugday karşihgnda) sattıkları bilinmektedir. Diğer bir kanşım yo- lu evlilik olmuştur. Or.Azeri Kacar krah Fetheli Şah'ın onbir Turkmen eŞi olduğu bilinmektedir.

Din: Tiirkmenlerin ?ogunluğu Hanefi Siinidir. Bir btiliimU dzellikle GOKlenler arasında Nakşbendi tarikatına bağlı olanlar vardır. Tarikatın kutbu Şeyh Osman Siraced- din, Etnik KURdistanın Senendec kentinde yaşamıştır.

Turkmen asiretleri: ^{718 719} Tiirkmenlerin %55'i aşiret hayatı (gdfebe, yan g6?ebe, yerleşik) siirdiirmektedir. Unesco, 1980'de bunların sayısını 330.000 kişi olarak bildirmiştir.

i- *Gdkien* (12.000 aile), Gorgan 0IUnde iran-Tiirkmenistan sımna dek, Gelidag, Karabalkan, Kalele v.s. de yaşarlar. (alt boyları: Ğagir, Bigdili, Kayı, Karabalkan, Koruk, Bayindir, Gergiz, Yangag, Zengerig, AŞderviŞ.)

ii- *Yomui:* Etnik Tiirkmenistan'm Ovalık kısmında kuzeyden Etek ırmağı, baidan Hazer Denizi, giineyden Rostag, Ketul, Fenderesk, dogudan ilyas tepeye dek uzanan b0Igede yaşarlar. (alt boylan Caferboy, Atabay.)

Dunvada Turkmenler: Etnik Turkmenistan; Turkmenistan Cumhuriyeti, Afganistan ve İran arasında bdiinmuştur.

*Turkmenistan Cumhuriyeti*¹⁹ Nüfusu 3.6 milyon kişi, alanı 488, 100 km. kare, başkenti AŞkabat'tır. Nüfusun %60'i Tiirkmen, %13'ti Rus, %9'u Özbek, diğerleri Azeri, Ermeni, Karakalpak, Ukraynalı v^riir. Dogal kaynakları petrol, dogalgaz ve kikiirtur. Ekonomisi petrol, dogalgaz endüstrisi ve pamuk iretimine dayanmaktadır. Diinyanın 400 km.uzunluğunda en uzun sulama ve taşımacılık kanalı Tiirkmenistan'dadır.

Turkmenistan 1881-1890 yılları arasında Ruslarca işgal edilmemiştir. 1917-1920 yılları arasında başlayan İngiliz destekli Basmacı isyanı, 1926'ya dek tatnamiyle Bolşevikler tarafından bastırılmış ve aynı yılda AŞkabat'ta Sovyet devleti kurulmuştur.

1956'da Turkmenistan Bilimler Akademisi kurulmuş, 56 yüksek eğitim kurumuna sahip olan Turkmenistan'm Gnemli kentleri AŞkabat, Krsanovodsk ve Gacau'dur.

Afganistan'da, Turkmenistan ile sımrbu bdlge Afganistan Turkmenistan! adlanır. Turkmenler Belh ve Faryab vilayetlerinde, Andhoy ve Akga kentlerinin kuzeyinde, Amorderya'nın sahili boyunca kompakt olarak yerleşmişlerdir. Haşdanar bdlgesi, Belh, Me-

718- Gorgfa

719- AM. S.401-398-

zarjerif, Meymcnc kcntlerinin kuzcyinde Abi kovser irmagi deresinde de TURkmenler vardır.⁷²⁰ Afganistan'da kuzey bati bdlgede 1.300.000 Turkmen yaşamaktadır.

Diinyada dahhmlan:

Tablo 532- DUN YAP A TURKMEN DAGILIMI:⁷²¹

Ok	Saw	Rmnn Tİ r*’r~’Uvragt’ *
Eski Sovyetler	1.002.000	*58.1.
Iran	500.000-330.000	*19.1
Afganisun	400.000-270.000	*15.7
Arap Olkeleri	122.000	*7.1
•ttWdye •	70.000-300.000 ⁷²²	
<hr/>		
Toplam:	1.800.000-2J25.000	

720- Hon* v. Mardora denial.t«a TORKmenleri. no:41 *0.61*2*5*4. - DCymta T0«kk*49. -TZ. SJ«6

722- Bu pup nirtaQr ve dili TOri^edir. F** Oguzlar. ^
Tflrtanenltxden taniaraiyle ayndir!* Durum Ink*y*W« ve TOrtanen mUMaavn PWY»
etnik, dil, kflltfir f«nri»n Azeridirier.

5.43.-HALACLAR;

Halaglar, Etnik Azerbaycan'in en giincyinde ycrleşcn, Halacistan admdaki bdlgede yaşayan 20-30.000 kişilik Tiirki dilli bir halktirlar.

Nifus-DaMmi Halaglar giiniimiiz Iran'ında Etnik Azerbaycan ilc Etnik Farsistanm birleştiği bdlgede yani Save-Kum-Erak-Tefreş kentleri arasında serpilmiş 40-80 kdyde yaşamaktadırlar.⁷²³ Bu bblgeye Halacistan denmektedir. Halacistan'm bnemli bdlimQ (Halacistan ilgesi) Caferabad ve Kohek ilgeleri ile birlikte Merkezi ostandan ayrılarak Kum ostanına bağlandı. (Kar sayı. 133,15.may.1996) .

Toplam sayılan 15.000-20.0000 kişi arasındadır. Hala^ların bir kısmı Etnik Farsistan'in giiney kesiminde, Azeri Kajokayı aşiret konfederasyonu arasında yaşamaktadır.⁷²⁴ Ayrıca Azeri Kaşkayı boylarından birinin adı Halagtır. Fakat bunların Azerice mi Halaffa mi konuştukları bilinmemektedir.

*Dil.*⁷²⁵ Hala^a, Tiirki dilleri i?inde en son belirlenen dil olmuştur. Bu dilin İlk bilimsel incelemesini yapan Dr. Doerfer, onun eski Tiirki dili Arguca'nın devamı olduğunu iddia etmiştir.

Hala^anın eski Tiirkfenin özelliklerini en iyi koruyabilen Tiirki dil olduğu iddia edilmştir. Gdkturk^eye şaşırtıcı benzerlik gösterdiği iddia edilen Hala^a, bir sıra lehfe ve agıza sahip olmasına rağmen herhangi bir yazılı edebiyata sahip değildir. Tarihen Azerice'nin ağır etkisi altında kalan Halaffa bu dilden, Azerice'nin bir lehgesi denilecek kadar etkilenmiştir.

Giiniimiizde Hala^a Farsga'nın ağır ve yoğun etkisine maruz kalarak yok olmaya yiz tutmuştur.

Tarihsel Bilei: Tarihte Hala? sdzciigii eski bir Tiirki kabilesi olan Karluk (fogulu Halluh)la kanşmıştır. 5.y.y.da Halagların Orta Asyada Isık gdlii civarında yajadıkları bilinmektedir. İrani Sasani krallığı ddneminin sonlarında onlarla ilişkide bulunan Tiirdler ve Eftaliflerin siyasi heyeti arasında Kalafaların varlığı kesindir.

Arap orduları İran'ın ifleri ve Hindistan'ın kuzeyine doğru ilerledik^e Halaglarla karşılaşmışlardır. 870'de İrani Seffari devleti kurucularından Yakup Leys, Kabil'in yerli hiikiimdarma karşı yaptığı bir seferde, giiney Afganistan'da 90k sayıda Hala\$ ve diğer Tiirki toplulukları ddiirmiştir. Tiirki Halafalara Giiney Afganistan'da İrani Samani ddneminde de rastlıyoruz. Bunlar Ciircan ve Bust bölgelerine yeleşmişlerdi.

Tiirki Gazneli kralı Siibek Tigin, Halafaların bir isyanını bastırmıştır. 995'te Afgan (Puşt) ve Hala^lar Tiirki Gaznelilerin ordusunda iki temel bgelerdi. 1040'lerde, Hala^lar

723- SVS.73

724- SV5J52

725- Bu bOlQm if in kullandığımız ana kaynaldardan: TOiklerin dili (Halafalar) - İslam assiklopedisi, Hala\$(S.1 13) - V. Mi no sky. The Turkuh dialect of the Khaiaj. (BEOS, x'iisira) S. 417-437

Tiirki Gazneli Sultan Mesud'a karşı bajarisiz bir ayaklanmada bulunmuşlardır. Tiirki Gazneliler devrinde Hindistan seferlerine katılmış Halaplar, dnenli kitleler haline Gurlular sillalesinin hizmetine girmiş, Gurluların yıkılıp ve Dehli Tiirki sultanlığının kuruluşundan sonra bile Bengale'deki Halaplarm dnemi azalmamıştır. Bu ddnemde Halaplarm flnemi siirekli olarak artmış, devlctin dnenli mevkilerini ellerine gepirmişlerdir.

Mogol Cengiz Hamn istilası ile giiney Afganistan Halapları Hindistan'a gepmişlerdir. Gdzay kabilesinden Piruzşah Halap ile başlayan ve 1202-1320'de Alaaddin Halapı ile biten kısa devir, Halap-Dehli sultanlığının en parlak ddnemi olmuştur. 1436-1531'de Malvada Halaplar sulalesi varolmuştur. (Kurucu Mahmud Halacı).

Giiney Afganistan Halapları ise Tiirki Harazm şahlar imparatorluğuna katılmıy, oğullara karşı savaşılar iştirak etmijlerdir. 1222'de Tiirki Harezmiş Celaleddin'in orduları Pervan da Mogolları yenebilmijtir. Bu ordunun sol kanat komutanı Halap'tır.

Halap'lar, X. asu-dan 50k daha dnce Ceyhun Irmagının batı ve giineyine geperek uounkii İran in doğusu ve Afganistan'ın giiney bölgelerine yayılmışlardır. 1005-1006'da lek Han in zamanında, Horasan'ın Merv kenti civarına Halaplar yerleşmişti. Bunlar İrani amaniler ddneminden beri oradaldı. 1181'de Tiirkmen Selpuklu ddneminde, Etnik Farsistan in Fars Ostani Atabey'i ordusunun komutanı Tacettin, Halap lardandı. Tiirki Gazneve Tiirkmen Selpuklular zamanında İran ve Horasan iplerinde Halaplarm yerleştiği kesimlik kazanmıştır. Giiney Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da olduğu gibi burada Ha- gOfebe kabileler halinde yaşadıkları veya dzel askeri kuvvetler hah'nde tabii ol- I ukları devletlerin ordularına hizmet ettikleri olasıdır.

XIV.y.y.dan başlayarak bazı Halap grupları orta ve batı İran'a Etnik Farsistan ve Erbaycan'a, giiney Kafkasya ve Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Anadolu'ya gelen Halapların dncileri ilk Tiirkmen Selpuklu devleti ddneminde, Hindistan, Afganistan ve İran Halapları Mogol saldırısı ile birlikte buraya gelip yerleşmiştir. Mogol ddneminde, Halaplarm Etnik Azerbaycan'm Save ve Avec bölgelerinde yaşadığı bilinmektedir. 1375'de Azerileşmiş Mogol Celayirli silalesinden Sultan Hiiseyin b.Uvey devrinde, batı İran Halap kabile başkanlarından Ahmet Halap'ın giiplii bir askeri birliğe sahip olduğu bilinmektedir. Bunlar Tiirki Timuriler ddneminde Save, Kum ve Kaşan dolaylarına yerleşmiş Halaplardan olmahdırlar. XIV.y.y.da Fars Şair Ubeyd Zakani Etnik Farsistan'ın Şiraz kenti civarındaki vahşi Kiirt, Tiirkmen ve Halaplardan sdz etmiştir. 1636-1638'de Avrupalı gezgin Olearus, Etnik Azerbaycan'm Mugan ovasında Halaplara rastladığını sdyledi. Bunların Etnik Azerbaycan'm Save kenti dolaylarından oraya gdp ettikleri olasıdır. 1748 ve 1783 de yazılan "Mucmel-iil tavarix pas az Nader" ve "Tarix-e Gitigoja" kitaplarında Etnik Azerbaycan'm Save bölgesi Halapları hakkında bilgiler vardır.

İrksal F^jgiesim: Tarihte Halaplar kendi adlarını koruyarak veya unutarak, birlikte yaşadıkları komşu halklarda erimmişlerdir. Özbeklerde Galapiler, Tiirkmenlerde Afşar boyuna katılmış Halaplar ve Azeri Kajkayı aşiretine katılmıy Halaplar bunlardan bir kapidir.

Ayrıca Afganlardan (Puştulardan) Gilzayların Puştulaşmış Hala? oldukları ileri sürülmüştür.

Hala?lar Azerilerin etnojeninde de rol oynamışlardır. Tarihte Etnik Azerbaycan'da yerleşen Hala?lara değinilmişse de, bunların Halacistan bölgesi hariç hepsi tamamen Azerileşmiştir. Etnik Azerbaycan'ın Urmiye kenti dolaylarında Hala? adında bir kavim bulunmuş ve iddia edilmiştir. Ayrıca Etnik Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Hala? adlı 5 kavim vardır.

Güney İran'da Etnik Farsistan'da yaşayan Azeri Kaşkay aşireti terkiplerine dahil Hala?ların hala Hala??a konuştukları veya tamamiyle Azerileştikleri bilinmemektedir.

Etnik Farsistan'ın Irakî Acem, Horasan, Fars Ostani v.s. içinde tarihen yaşadıkları bildiğimiz Hala?lar ise, tamamiyle Farslar ve diğer İranî dilli halklarda erimilerdir.

Din: Hala?lar, Azeriler gibi Şii'dirler. İmami ve Alevilerin oranı bilinmemektedir.

Azeri tarihçi Zeynel Abidin Şirvani (1800'de) Hala?ların bir kısmının Hanefî Şiîni oldüğünü yazar. >

Medeni Durum: Hala?lar komşu halklar, Fars ve Azerilerde erimektedirler.

Halıklar diğer Türkî halklar (Azeriler) gibi Farslarca alay konusu olmuş ve her değeriştir. Or. Bir Fars atasözüdür: "Eşek dilinden Hala? anlar."

5.4.4-KAZAKLAK;

Esasen Iraa'in dişmda Kazakistan, Rusya, Afganistan ve Cinde yaşiyorlar.

Kazak adına ilk olarak 16.y.y. Rus kaynaklarında rastlanmaktadır. Kazakların Bizans metinlerinde Kuman olarak anılan Tıirki boyların devami oldukları samlmaktadır. Kumanlar (Kıpfaklar) 11.y.y.da Kıpfak fıtilinde Aral Denizinden Duna ırmagina dek uzanan geniş bir alanda devlet kurabimiflerdir.

Kazak kelimesi 501 atı anlamındadır. Komukga'da silahıdr, Ofkeli ve asker, şahnamede ise aga anlamında kullanılmıştır.⁷²⁶

Iran Kazakları, Sovyet devriminden sonra ve, Afganistan'ın if savajı sırasında Afganistanlı siguimacılar arasında İran'a gelenler olarak iki gruba ayrılırlar,

fcLıfus-Defıilmi Kazakların İran'da yaşadıkları bilinmektedir. Sayıları kesin olmakla birlikte 20.000-30.000 kişi arasındadır.

Kazakların yaşadıkları bölgeler Etnik Türkmenistan ve Etnik Mazenderan'daki türkmenlerin yamındadır. Gorgan'da (Kazak Mahalle'de), Bendere Tıirkmen'de (4000 ?i , Gonbede Kavus'ta (şay boyunda) ve Horasan Ostanında Kazakların yaşadığı bilin⁰¹⁶ edir. Etnik Belufestan'da 4-5 Kazak ailesinin yajadığı bildirilmijtir.

ı-PıııııL. İranlı Kazakların, Bendere Tıirkinen'de kendi dil ve geleneklerini «yi korudukları bildirilmektedir. (Hemşehri gazetesi, 1993-1 -August). Saf Mongoloid tip^{en} olan Kazaklar, hif bir zaman Kazak olmayanlarla ve kendi boylan ifinden evlenmez-

İranlı Kazakların Kazakistan'a gışif edebilmelerini sağlamak ifin Kazakistan, İran vleti ve Birleşmiş Milletler (UNCHR) temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulroujtur. Kazakistan'a dbnen her bir Kazak aileye 250 \$, 50 kg. buğday ve bir kilim verilecekmiş.(Keyhane Havai Gazeti) İran'da Afganistanlı kazakların sayısı 3100 kişidir. Bundan 1000'e yakım Kazakistan'a gitmeyi kabul etmiş, 1993-Agustos'ta ilkeyi terketmijlerdir.

Almatıda yapılan 1. Dünya Kazakları toplantisına İran Kazaklarını temsilen İslam Camaney katılmıştır.

LrhSıııı F-tkilesin\i Kıpfaklar 9.y.y.da Hazar denizi kuzeyinden batıya gıf etmijlerdir. Bunların bir kısmı Etnik Azerbaycan'a gelip yerlejmijtir. Bazı kaynaklar bir sıra *Kıpgak* topluluğun 1.y.y Jan beri Etnik Azerbaycan'a geldiklerini yazar. '

Kıpfaklar Tıirki halkların, bu arada Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Tatar, Bajkırt, Altay, Nogay, Karafay-Balkar ve Kumuk'lann olujmasında rol oynanujlardır.

8.y.y.da Tiiirki Hazarlar tcrkibinde Kancasya'ya gclcn Kip^aklar Azeri halkimn clnik olujumuna katkıda bulunmuşlardır. Özcllikle Etnik Azerbaycan'ın başkcnii Tebriz niifusunun olujumunda tinemli rolled olduğu iddia edilmijdir.

Etnik Azerbaycan'ın Suldúz bdlgesinde Karapapak Azerileri arasında, hala bir Kazak boyu vardır. Bunlarxñ aslında Karapapak (Bozag)'lu olmayıp doğrudan Kazakistanla ilgili oldukları sanılmaktadır. Suldúz Kazakları son yıllara dek Hanefi Siinni ol- muşlardır. Yerleştikleri kdyler Haliflu, Ada, Topuzlu, Giildarak ve Teze Kend'dir. 1956'da bu 2100 aileli Kazak boyu tamamıyla şii (imami ?, Alevi ?) idi. Onların bir kısmı Kiirt aşiretleri arasında yerleşerek Kiirtleşmiştir. Bugün, bu Kazak boyu tamamıyla Azerileşmiş ve Azerice konuşmaktadır.

Diinvada Dafohmlan: Esasen Kazakistan'da yaşamaktadırlar. Kazakistan'm alanı 2.717300 km kare, başkenti Almatı'dır. (Akmola kentine tainacaktır.) Niifusu 17.000.000' kişidir. Zengin yeraltı kaynakları ve devasa iiretim merkezlerine sahiptir. Kaynakları petrol, doğalgaz, kdmir, demir, bakır, altın, giimiiş, magnezyum, pamuk, pi- rinçtir.

Ulkenin %41'i Rus, %41'i Kazak, diğcr %18'i Özbek, Koreli, Uygur, Kirgiz, Tflrk (Ahıska), Alman v.s.dir:

Ayrıca Kazakların £in (600.000-700.000), Mogolistan (40.000), Afganistan (3.000) ve Tiiirkiye'de (Salihli Develi)'de yaşadığı bilinmektedir.⁷²⁷

J

54.5 OZBEKLER:

Esasen İran'in dişında, Özbekistan, Afganistan ve diğer Orta Asya Cütnhuriyetleri, Rusya veyn'de yaşıyorlar. Özbek adma ilk olarak 14.y.y.da rastlanir. "Altın Orda" Ham; Özbek Han'a bağlı boylara Özbek denirmiş.

İslamlajmadan Önce adları Togmak olan Özbekler, ilk olarak Ebul Heyr Han Onderliginde 15.y.y.da devlet kurabilmişler. 16.y.y.da şeybek Han, Özbek devieti topraklarını genişletti. Özbekler daha sonra Rusya egemenliği altına girmişlerdir.1917 Rus dev- rimi sıralarında Özbekler, Tacik, Türkmen ve Kırgızlarla birlikte bağunsizliklarını kazanmakamaci ile Basmacı admı (ingiliz destekli) bir hareket bağlatmışlar. Hareketinyenil- mesi ile Özbeklerin bir bÖlümünü Afganistan 'm kuzeyine, Meymene, Keyser bđlgelerine *a9mıdır.

Afganistan if savaşı sırasında İran'a sigınmuş iif milyon Afganis- tanlımin arasmıda, Özbeklerin de olduğu bilinmektedir. Bunlar genelde Gorgan'da yaşırlar.

İran da yerli Özbeklerin yajadığı meselesi tartışmalıdır. Özbek İehfelerini ko- nuğtukları iddia edilen gruplar Kufan, Şirvan, Deregez, Kelat, Dugai ve Lenger'de yaşamakta olup, sayılan kesin olmamakla birlikte 10-30.000 kişı civanndadır. Ayrıca İran in bazı bölgelerinde Or. Etnik Larestan'da Özbeklerin varlığına değinilmiş fakat bun- arın Azeri toplulukları olması muhtemeldir. (Baharlı boyundan^{72*})

. Prof. Doerfer'ce İran'da Özbekçe konulmaktadır. O, kuzey Horasan Azericesi- ¹¹¹ zzbekçe ve doğu Horasan Azericesini Karji Özbekçe olarak gÖstermiştir.(Türkiye- Ankara TD.K.'da bir konferansata). Fakat bu iki lehfenin gerfekte Özbek dilinin ehfeleri yoksa Horasan Azerice'sinin Özbek'feye yakın lehfeleri olduğu afıklığı ka- vü\$memiştir.

P(WYQ<ta Dafilinj' Özbekler esasen Özbekistan'da yaşıyorlar. Özbekistan'm alanı 447.400 km. kare, başkenti Taşkent'dir. Nüfusu 20.000.000, %69'u Özbek, %11'i Rus, %4 ii Tatar, %? Tacik, %2'si Karakalpak, %10'u ise Ukraynali, Ahıska Turku, Uygur ve Enneni'dir.

Kaynakları altın, kbmilr, uranyum ve doğalgaz'dir. Ekonomisi kimya, doğalgaz, do- kuma sanayine bağdır.⁷²⁹

İTİkenin resmi dili Özbekçe'dir. Bu dil Tırkçe ve Azerice ile birlikte Tırkı dillerinin en Önemlisi, en fazla konuşulan ve en parlak edebiyata sahip olan dillerindendir. Özbekçe esk* Cagatay'canm devamidir.

Afganistan: Burada sayıca 3. halk olan Özbekler, Hindikuj sıra dağlarından kuzeye d°gru yagamaktadırlar. XIX.y.y. ortalarına kadar Oar Vilayet adlandırılan bu bđlgede

⁷²⁸⁻ Joğrafiyye Tflrixiye tr*n.

⁷²⁹⁻ AMSJ45-346

Meymene, Ak?a, Belh ve Kunduz adında bağımsız Özbek Hanlıklarını meveuttu. Sonralar bu Hanlıklar Kabil emirleri tarafından zapt edilmiş ve Özbeklerin yaşadığı bölgeler bu- raya geldiği gelen Puştun aşiretleri arasında biliniyor.

Bugün Özbekler Herat, Feryap, Cuzcan, Belh, Tahar, Kunduz, Beglan ve Bedehjan vilayetleri halkının büyük bölümünü oluşturuyorlar. Özbekler, bazı bölgelerde Tacik, Türkmen ve Tacikçe konuşan Hazarlar'la birlikte yaşıyorlar. Afganistan Özbekleri Taciklerin medeni etkisi altındadırlar. Afganistan Özbeklerinin lideri General Reşit Dostum'dur. O, geçmişte Afganistan'da sol yönetimin müttefiki olmuş, bugün Türkiye, Özbekistan ve Rusya desteğine sahiptir. (Siyasi Teşkilatları Ulusal İslami Hareketi)⁷³⁰

Ur, No: 121. November 1995.- DfilymlerTÖrkler-(Afgaalt*n) S.47-49. Aync* ir«nveAfganumncofafyasi'.

5i-SAMILER

- 1- Araplar
- 2- Asuriler
- 3- Yahudiler
- 4- Aramiler
- 5- Afrikahlar

5.5.1-ARAPLAR;

1-3y.y.da Irani Ajkani devleti dbneminde Iran'a gflgedcn ilk Araplar, gcnelUtde bugiinkii Huzistan Ostanina yerleşen Araplardır.⁷³¹

Irani Sasani devleti kurucusu Erdejir Bapkan'ın Irani Aşkani Krai Erduvanla yaptığı savaja ordusu saflarında, o zaman Etnik Arabistan'da yaşayan Beni-el-Em Arap ajireti katılmıştır. (Teberi)⁷³² Irani Sasani devleti ddneminde (226-651) Araplann yayıldığı alan Tisfun'un batısı idi. Hatta o gagda iran'ın giiney ve giiney batısında Araplann yaşadığı sdylenebilmektedir. Irani Sasani krai I. Şahpur zamanında, Bekr-ibn-i Vael aşiretinden bir grup, Etnik Farsistan'm Kerman Ostanina yerleşmiştir. Bu dOnemde Arap denizci ve ta- cirlerinin sik sik Basra KORfezi kıyılanna ugradığı bilinmektedir. 300 yılında Irani Sasani devleti, gdl halkı Lahmi Ulhayre ajireti saldinlarından korunmak için onlarla bir dostluk andlaşması imzalamıştır.

islamdan Onceki dOnemde, Araplann sistematik bir şekilde Etnik Belugestan ve Sind lrmagi civarında yerleşmelerinden sdz edilir. Bu ddnemde Hicaz'ın Miinteric ajiretine bağlı Mezree boyu, Etnik Arabistan'a gelip yerleşmiştir.

632'de Irani Sasani krai Yezdegerd zamanında Araplar iran'a saldırdı. Fethiil Futuh adlandırılan Nehavend kentinin fethi ile Araplara karşı irani Fars, Lor, Kiirt ve diğer halkların son direnişi kinldi. Bundan sonra iran'a dzellikle Basra ve Kiife gibi yakın bdlgelerden 01 Araplan akim gerçekte. Araplar tam ajiretler halinde iran'a gelmişler. Yerleşmeler ilk Once askeri kişla kurnak bigiminde olmuş, daha sonra bu kişla topluluk- lar hızla gdgmen kentlerine dOniijmijtur. Yeni gelen Araplar genelde Etnik Arabistan, Etnik Farsistan'm Horasan ve Fars Ostanlan, Kum kenti ve Basra Kbfezi kıyılanna yer- leşmişlerdir.

Etnik Arabistan'a yapılan gftgler ilk olarak Hicaz, Irak, Yemen ve Necd'den gerçekteleşmiştir. Askeri kişlalar ise Basra, Ahvaz ve Şiraz gibi kentlerde kumlmuştur. Araplar ekolojik kojullann benzerliğinden dolayı, dzellikle Etnik Farsistan'm Horasan Ostanmi yeglemijlerdir. 672'de Horasan Ostamna 50.000 Basra ve Kufeli Arap asker, ai- leleri ile birlikte yerleşmiştir. 683-4'de Horasan Ostani ve Etnik Sistan'a Basra'dan ikiod)ir Arap gdgmen dalgasia gelmiştir. Arap şam devleti, siirekli olarak Suriyeli Arap asker- ;ri Horasan Ostanma yerlejtirmij. Merv kenti, Araplarm beş ana komutanlık merkezle- nden biri haline gelmiştir.

642'de Etnik Azerbaycan Arap saldinsına ugradı. Ardmdan Etnik Azerbaycan'a Ku-
■ ra ve şam'dan bir sıra Arap gogii olmuştur. Ata, Divan, Benisaglup aşiretlerinden 'f ve daha sonralar Basra'dan Yemeni aşiretleri Erdebil'e yerleşmiştir. ' Etnik Lo- ggalinden sonra buraya şam'dan Akili ve Haşimi aşiretleri gelip yerleşmi }tir.

iff. Halife zamanında Yemen'li Hosscc aşirtinden 2.000 aile İran'a göç etmiştir. İran'ın fethinden sonra, İmam Hasan'ın evlatlarından Sadat'e Hasani Etnik Farsistan'ın Rey ve Veramin kentlerine gelip yerleşmişler. Türki Timur döneminde de bir grup Arap Horasan'ın giineyine yerleştirilmiştir.

İslamdan önce başlayan ve Arap fethinden sonra hız kazanan Arap göçü, 19. ve 20. yüzyıl dek silinmiştir.

Azen Safevi Krai şah tsmail'in Necd'den bir kag Arap'ı İran'a getirdiği bilinmektedir. 1812'de Irak'ın Munteric ajiretinden bir bilim Etnik Arabistan'a göç etmiştir. 1932'de Cezayir'i Musevi Sadat'ın aşireti Etnik Arabistan'ın Hürremşehr kentine göç ettirir. 1946'da ise Irak'ın Benilahn aşiretine bağlı Abdulhan boyu, Etnik Arabistan'da Huveyze Muvalilerine sığınmıştır.

KMfHS-Pfrrilinu. Kesin olmamakla birlikte İran'da 400.000-1200.000 Arap'ın yaşadığı tahmin edilmektedir. Bunlar esasen Etnik Arabistan yani Huzistan ve Buşehr stanlarının bir kısmı ile komşu Ostanlar Hormozgan, Ears, Boyer Ahmed ve Armahal ile; dağlık olarak İlam, Kirman, Horasan, Tehran ve Semnan Ostanlarında yaşar. Huzistan Ostanındaki Basra Kdrfezi, giineyde Evrend Rud'dan kuzeyde Şuş entine dek uzanan bölgede Lor Bahtiyarilerin batısında yerleşmişlerdir.⁷³⁴

Etnik Farsistan'da, Tehran Ostanının Demavend, Lar, Firuzkuh, Şehrerey ve Veraminde yaşayan Araplar, Azeri Safevi ve Azeri Afşar silaleleri döneminde Fars Ostanından buraya sürülmüşlerdir. Bu dönemde Fars ve Tahran Ostani Arapları'nın bir kısmı Horasan Ostanına göç ettirilmiştir. 1632'de sayılan 40.000 aile olan bu grubun lintilan Bircend, Gaen, Serehs ve Deregez kentleri ve fevresinde yaşar. İlam Ostanındaki Arap ajiretleri Azeri Kacar dönemine dek buraya gelip yerleşmişler.⁷³⁵ İlam'ın Germisiri bölgesinde, giineyde Musiyan'ın bir bölümünde ve Meh-Fan toplulukları (Seygi ve Melhetavi ajiretleri) yaşamaktadır.

Etnik İran'da Araplar tarafından kompakt ve yoğun olarak meskun olan bölge, Etnik Arabistan'dır. İran Arabistan'ı Huzistan ve Buşehr Ostanlarıun büyük bir bölümünü kapsar.

Bugünkü Huzistan Ostani 8.000 yıl M.O. bağımsız Elam devletinin bir parçası olmuştur. Buranın adı M.O. 1300'de Elam yazıtlarında Anşan Sunska olarak *geger*. İrani Akameni devleti döneminde (M.O. 640) İlam, Huzistan ve Lorestan Ostanları Huvuf, Uvuş, UJ, Suziyana veya Elimayis, Elamymd adları ile devleti oluşturan 31 ilikeden biri idi.⁷³⁶ Eski Asur başkenti Şuş kenti de Huzistan Ostanındadır. Huzistan'ın adı burada yaşayan bir ajiret Huziann adından, Siiryanice Huzayeden alınmıştır.⁷³⁷

1

⁷³³ SV 1.642-648-471

⁷³⁴ TSritt pflnsad sfljeje XuzMinS.246 735- MB.S326

⁷³⁵ SV.S.4S9

⁷³⁷ SV.S.461-4«

15.y-y.dan başlayarak bdlgenin Araplarla meskun olan kcsimine Arabistan, ve Araplarla meskun olmayan kuzey dogu kcsime Huzistan denmiştir⁷³⁸ Azeri Kacar krali Muzaffereddin şah ddneminde, biltiin bdlgeyc resmi kayıtlarda ve halk arasında Arabistan denmiştir.⁷³⁹ Fars Pehlevi rejimi kurulduktan sonra devlet, Arabistan kelimesini tamamı He sildi ve 1924'de bdlgeyi Huzistan adlandırdı. Kentlerin ismi değiştirildi.⁷⁴⁰ Or. Muhammere, Nasari, Fellahiye sirasiyla Hurremşehr, Ehvaz ve şadgan oldu.

Bdlgedeki isim değişiklerinden sonra etnik yapı da biisbiitiin değiştirildi. Ytiziylm başında tamamen Araplarla meskun olan Etnik Arabistanda artık Araplar azinlik halindedir.⁷⁴¹ Güniimiizde Araplar Etnik Arabistan niifusunun en fazla %25'ini oluşturmaktalar. 1900'lerde tamamıyla bir Arap kenti olan Abadan, bugün esasen Fare ve Lorlarla meskundur.⁷⁴² Çok sayıda gdfmeni kabul eden bölge kentlerinde her ulustan insam gbrmek miimkundur.

Basra Kdrfezinde EtnHc Arabistan'a ait adlar şunlardır:⁷⁴³ Lark, Hormoz, Hengam, Kiş, Lavan (şeyh şaip), Hark.

EtnHc Arabistan'da sıcak ve rutubetli iklime sahip olan ovalar, tropikal iiriinlerin yetiştirilmesine olanak sağlamaktadır. Isi 20-40 derece arasında değişir ve ydlik yağmur 20 cm.'dir. Dolayısıyla bdlgenin özellikle güney kesimi tarima elverişli sayılmaz.

Petrol kaynaklarına sahip olduğundan dolayı Etnik Arabistan İran if in hayati Gnetn taşımaktadır⁷⁴⁴ İran ekonomisi petrol iiretimine dayanmaktadır. İran diinya petrol rezervlerini dokuzda birine sahip ve dogalgaz yatakları bakımından eski Sovyetlerden sonra ikinci sıradadır. İran petrol rezervlerinin hemen hepsi Etnik Arabistan'da yerlejmektedir. Bölgenin petrol rezervleri Mescidi Suleyman, Heftgel, Gefasaran, Neftesefit, Loli, Agacari, Ehvaz ve Pazenan'dadır. Petrokimya sanayisi Ehvaz, Bujehr, Hark, Abadan ve Bende-re Emam'da yerleşmiştir. Abadan'da diinyamn en dnmli rafinerilerinden birj vardır. Etnik Arabistan'da biiyik petrol ve gaz kaynaklarından başka, petrol sondajı, rafineri ve yukleme tesisleri de bulunmaktadır. Etnik Arabistan'm Onemli umaklan şdyledin Kanin, Gamasb (Seymere=Kerhe), Cerrahi, Hendiyan, Doyrec, şahpur, Belarud, Abdiz ve Behmenjir (Ervendrud).

Etnik Arabistan'm dnmli kentleri Hurremşehr, Abadan, Ehvaz, Fellahiye (şadgan), Huveyze, şuşter, Dezful, Ramhormoz, şuş, Mahşehr, Susengerd (Deşteazadegan)'dir. Ehvaz Etnik Arabistan'm başkentidir.

QHX İran Araplarınm dili Arapfanm Farsfa, Lorca ve. Azerice sdzciiklere sahip bir lehfesidir. Halk dilinde Darci adlandırılan bir feşit şiir vardır. Farsfa dgrenen yerli Arap-

73*- MBS3*9

739- T9rixepSnsad sAleye XuzcMA. S53

740- MB.S390

741- NDS.137 742 SVS.468

43- Buadaşnlosa tarihi ipn Bkz. (Aynca HuaesUn tarihi işia) KJ. S338-264 ^ ^v.

S.452-45g

tur.

Etnik Farsistan'm Horasan Ostanmda yaşayan Araplarm artik ^{Ta**^*^*} nujmakta olduklar, bildirilmiştir. Mandei Sabii mezhebme niensup toplulugu^, Arapganm Gzel bir lchgesinde konuştugu bildirilmiştir. Bu lehge go Silmerce sdzcilk ve deyiminin bulunduğu iddia edilmiştir-

Arapga, Arap yarimadasında doğan bir Semitik (Sami) dilidir. ® temdi Kuzey İka'ya yay,lm,şur. islanuyetin kutsal kitab, Koran *las,k Arapganm temel, sayılır. Konuşulan Arapganm bir sıra değişik bigimi vardtn ezayir, İrak, UrdUn, Kuveyt, Liibnan, Libya, Mali, Muritanya, Fas, Umman. SudanSun^ *• BAE, Yemen. İran, SomaU, Türkiye v.s. mezartasİanyla Gnome sahip olan bir dildir. Arapganm yazılı yapıtları 328 y .. başlar. Arap dilinden Gzellikle doğu halkların diline gok sayıda sdzcuk gimn^ur.

8.y.y.dan, İran'in ana resmi, edebi, dini ve bilimsel dili Arapga idi-kj*TM® . İran'da ri soylular bu dili kiiltir dili olarak benimsemişlerdi. Bu dil 200 yd IP »¹ . Gylesine yaygın haline gldiki bilim adamların gogu bu dilde k°nuşup^ am Arap edebiyatında Gazel'in kuruculanndan say,lan Ebu Nevas'm (Ehvaz, 763-814) İran, olduğu ileri siirulmiştir. ^

Arap yazısı zamanla İran halkları arasında yayılm,ř ve Farsları Sami 6 e Arami-Pehlevi yazısmm yerini almıştır. t _

Yeni Farsça Gylesine Arap dili ile kanşımiştir ki 934 de Ebu Hatem Raz^ ^ kendisini anlatmak için Arapga kelimeler kullanmak mec uriyeti Farsça, Parsi ile Arapganm kanşımından oluşmuş bir dil saydn .

~~larıştımlı~~ İrani Sasani devleUnin Kad^iyye 637-638'de İran, Arap HaUfeligine bağlı bir eyalet haline gelmiştir. P yerli halkları İran'a saldın, sırasında, İslamdan Gnce Etnik Arabistanda y & ra karşı ayaklanmış ve saldırganlarla işbirliği yapmıştır. ratnr-

Türk Osmanlı İmparatorluğunun 1433 yılında n^eleri: 632 - luğu Arapların eli ile Asya, Afrika ve Avrupa ya yay ř 664, Umeviler: 664-755, Abbasiler: 755-1160) i ..

640'da Ehvaz kenti Araplara teslim olra? ve Et^ etmiştir. bağlanmıştır. 875'de milliyetge Sistani olan YakupLeys,. Hilafeti.kuv-

SIIRI S S S = S - - —

-----"stsssr-

İngilizce'nin siyasi iahrik ve dentcSi ile 1856'da Mask* .mam. Benda kalian., faka. basaramam,s.,r. Daha sonra ingilia kuvvetlerin.n Bu^hfe= sa duna ve B razcanda padak veren savajta, İran kuvvelleri yenilmiştir. Hurremsehr kenU Ing.Uzlen dine ge^mi} ve Etnik Arabistan'da ilerlemeye başlamışlardır.

19.

y.y.da

İran Arabistan'ı ?eŞitli Arap aşırıctlerinin egemenliği altında bulunurdu. Bu ijiretlerden en kuvvetli ve biyyigii, Benilarf ve Benikaab aşiretlen⁰ * *
ajiretlerin başında Benikaaba bağlı Al-i Mehsin şeyhleri vardı. Bu şeyh enn Şeyh Haz'al'dir.

Şeyh Ha'./'al'm babsi Şeyh Cabir, Karun irmagi kıyışmdaki^{kii?uk_blf} İljitirip ve Azeri Kacar krah Nasireddin Şah'in anisma Naseriyye, (bugii . •

İandirmiŞti.⁷⁵⁴ Şeyh Haz'al babasından sonraMuhammere (HurremŞehr) Şey & S " len kardeŞi Şeyh Mezel'i (jldurmuş ve Etnik Arabistan'm son Şey^hL , olmuştur. Muhammere şeyhliği, İran Arabistan şeyhliğinin en iistti ve aş / , Merkezleri Dezful olan Etnik Arabistan'm diğer şeyhlikleri, Muhammere Şey e sıcak bakmazlardı. Şey Haz'al, Azeri Kacar krai FetheliŞah.n torunun Hacı SeyfuddOvle'nin kızıyla evlenerek merkezle daha sık ilişkiler kurabilmiştir.

Etnik Arabistan'da petroliin bulunması, Mescide Suleyman dan Abadan a ka " si alunda bulunan Şeyh Hazal'in Onemini artirmiştir. Zamanla bütün kentlerini kontrolüne gegren Şeyh Haz'al'e Arap aşiretlerinin hepsi ® Şj_ bajkenti Ehvaz (Naseri) olmak üzere^Etnik Arabistan'da bir Arap *¹ sahip-lahli ordusunun Arap ve Lor'lardan oluşan bu krallık, tophane ve emz⁰ Mescidi ti. Bdlgede Haz'al kuweUerinin egemen olmadığı Ramhormoz, Şu? Siileyman gibi kentler. Lor Bahtiyari ajireti denetiminde idi.

İran'in olası, herhangi bir saldınsma karp. İngiltere'nin Haz'al dugu haklar ve malvarhğini koruyacağına dair verdiği * a r a " " " " I r a k j Kuveyt. tegine sahip olan Haz'al, kendisini Arabistan Emiri ilan etti. * ^ur_ Bahreyn ve diğer Kdrfez Emirlikleri Hazal'in bağımsızlı.g.m tamyarak ikili *1* maya, anlaşmalar yapmaya başladılar.

Azeri Kacar sulalesi iktidannın son ddnemlerinde, Etnik Arabistan'ın yapa_ lunmasından sonra İngiltere Şeyh Haz'al ve Lor Bahuyan alir Oderaeyi ver- rak herhangi bir d.Ş saldır.yakarş,.Haz'al'i korumayı veona^ meyi kabul ediyor, Şeyh ise Etnik Arabistan'm İngilicre'nin himayesi ve işletme işlerine kanşmamayı taahdt ediyordu. Şey • iliskijerimi keSmeye altına girdikten sonra yavaş yavaş merkezi devletle o başladt.⁷⁵⁶

754- Tftrixep&nsad slleye Xuxestins.242366,270,271

755- MB5.26

.İUİnden KCtS Bnvam *J<k-Scy*¹ Aaz'at

756- Haz'al, 1909'da tnpkteie'den KCIE flnvam, 1915'de Hindİltan'ın *enel

Mira ^ ^ Horreraiehrde bir

I *95-1900ta Muir Mason bajlı olan Bafidat mason locası, (Hazal locası) kumlmjuktur. (FaitaiujsAne va

[^324-375)

1914'de Arap Birliği tezi hızla İran Arabistan'ına yayıldı. Bu dönemde, İngiltere İran'da kendi sınırlarını genişletmek, emellerini sağlamlaştırmak ve Bolşeviklerin büyük sempatiyle karşılandığı Etnik Azerbaycan, Etnik Gilan ve daha sonra bilinen İran'ın ilerlemesini engellemek için İran'ın bin yıllarca yönetildiği federal yapısına son vermeyi ve kendisine bağlı güçlü, üniter bir merkezi devlet kurmayı kararlaştırdı. Ardından, aske- ri bir darbe ile İran'da son Azeri kralı ve sosyalist eğilimli Ahmet Şah Kacar iktidarı son vererek Fars Pehlevi rejimini kurdu ve Haz'al'i Rıza Han'a teslim olmaya zorladı.⁷⁵⁷ Bitkin umutlarını İngiltere'ye bağlayan şeyh Haz'al, hiikmetini korumak için Arap ve Lor Bahtiyari ve Boyer Ahmed aşiretlerini bir araya getirerek Saadet Kiyami (Mutluluk ayaklanması) adında bir hareket başlattı ve bu hareketin başına geçti. Fakat Rıza Han Etnik Arabistan silah zoru ile ele geçirmeyi planladı. Etnik Arabistan, U9 taraftan Rıza Han'ın kuvvetlerinin saldırısına uğradı. Bir kaç saat içinde bölge bu kuvvetlerin eline geçti ve şeyh teslim oldu. Ona bitkin servetini İran'da işletme veya yurt dışına çıkarma hakkı tanıdı. Şeyh bitkin mal varlığını yurt dışına çıkardı. Kendisi ise Tahran'da gözetim altında ve 1936'da orada öldü.⁷⁵⁸

Etnik Arabistan'ın Rıza Han'ın güçleri tarafından işgali bu bölgede pek iyi karşılanmadı. Etnik Arabistan'ın merkezi devlete bağlanması ve burada petrol sanayinin gelişmesi ile yerel Arap Nasyonalizmi de oluşmuş oldu. 1926'da Fars şovenizm- Pan İranizmin büyük teorisyenlerinden Dr Afşar Etnik Arabistan'da, Arap dilinin yok edilmesi, idari taksimatlarda değişiklik yapılması, Etnik Arabistan'ın sınır ve admin değiştirilmesi, Arap aşiretlerinin İran'ın diğer bölgelerine göç ettirilmesini önerdi. Rıza Han bu istemlerle tamamen mutabikti.

1945'de Sovyetlerin desteği ile Etnik Azerbaycan ve Etnik Kürdistan'da Özerk Azeri ve Kürd devletleri kurulduktan sonra İran'ın güneyinde Azeri Kerkük, Lor ve Arap aşiretleri İngiltere tarafından ayaklandırıldı. Bir kaç Arap aşiret reisi, Etnik Arabistan'ın Irak'la birleşmesini talep etti. Azeri başbakan Dr Jv Jvfusaddik'in başlatığı anti- emperyalist İran'ın petrolünü millileştirme hareketi sırasında tekrar İran Arapları arasında Irak'la birleşme istemleri görüldü. (Bu dönemde Irak'ta başbakan Nuri Said ve Veliahd Emi Abdulillah İngiltere yanlısı idiler.)

Mısır'da Cemal Abdul Nasir'in Arap milliyetçiliği sembolü haline gelmesi ile İran Arabistan'ında da, Arap halkının kahramanı gibi sevilmeğe başladı. İran devletinin İran Arapları arasında Nasir'in popülaritesini kırmaya politikaları başsansızlığa uğramıştır.⁷⁵⁹

Gruo Kimlii: Arap, ana dil olarak Arapça konuşan insandır. İran Arapları şii olmalarına rağmen, kendi özgün millî kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bunlar kendilerini en az bu yazıyla başlarında, diğer İranî halklar yani Fars ve Lurlardan tamamıyla ayrı bilmişler ve İranilere Acem demişlerdir.

757- TSixe plnsad silleye XuzestAn5 J85

158- NDS.133 Seyhin oğlu, Şeyh Ahmed Haz'ali, Fan Fehlevi krali Muhammed Rıza'ın tel kotumast ve sarayın flnemli adlandı. Şeyh Ahmed baa di} gezilerde Muhammed Rizaya ejlik etmiştir.

59- NDS.130-136

Iran Araplarımın bilyilk bir bdliimii aşiret diJzenini, (gd?ebe, yarigdfebe, yerlefik) yajamaktadır. Bunlar 1980 Uncesco verilcine gOre 380.000 kiŞi yani Iran Araplarımın 9&32'sini oluşturuyorlardı. Fars Ostanında yaşayan ve Hamse aşiret birliğine dahil Arap- lar gd?ebe hayati siirer.⁷⁶⁰ Horasan Ostani ve Kevir fđliiniin bazı bđlgelerinde yajayan Araplar bir sıra ajircte ayrılarak, gdgebe ve yari gd?ebe hayat tarzım benimsermişler. Et-

nik Arabıslan'daki bazı aşiretleri Lor Bahtiyari aşiretlerle birlikte gd?er. iran Araplan genelde hayvancihk, balık?ilik ve hurma yetiştirme ile ugraşır.

Iran Araplarında iran'a bağlilik duygusunun pek olmadığı ve kendilerini Irak ta-

ından bitişik olduklan Arap milletinin bir par?asi olarak kabul ettikleri .ileri

rulmii\$Uir. Karjilikli olarak, Irak'ta her zaman Iran Arabistan'im Arap diinyasnun bir

r?asi olarak gOrmuştiir.

20. y.y.m bajında Etnik Arabistan niifusunun ?ogunlugunu Araplardan oluşurdu.

ta-

ında orta sinifın bulunmadığı ve aşiret sistemini yajıyan bu halkın hi? bir şekilde ken-

dilerini iran'h hisselmedikleri bildirilmijtir.⁷⁶¹

Araplar 1906-7 Iran Meşrutiyet Harekatına katılmamiřlardır⁷⁶² Etnik Arabistan petrol bulununcaya kadar dzerk hatta yari bağimsiz statiiye sahip ol- muştur. Petrol bulunduktan sonra ve bu bđlgenin yeniden yapılanması ile niifusun fogunlugunu Arap olmayan Fars ve Lor i\$?i, biirokrat, tacir, asker ve dgrenciler oluşurmaktadır. Bugiin Iran Arabistan'i kentlerinin dili, genelde Fars?adir. Burada | Fars?a'nin Dezful, şuşter, Behbahan, Abadan v.s. lehfeleri konulmaktadır. Kdylerin fogunun dili Arap?a olmakla birlikte buralarda Fars?a da bilinmektedir.

Fars Pehlevi devletinin kurulması ile bđlge şeyh ve hakimlerine biiyik darbeler indirilmiiştir. 1944 Miyanab ayaklanmastndan sonra şeyh Mehdi, şeyh Davud, şeyh Talil ibni Heyder v.s. yakalanarak idam edilmiiştir.

Fars Pehlevi rejimi ddneminde Iran Araplari, Azerilerle birlikte Fars şovenizminin baş hedefi haline gelmişlerdir.(iran'in biitiin petrol ve dogal gaz rezervleri Etnik Arabis- lan'da yerleşmiştir.) Bđlgenin hemen hemen biitiin tarihsel- cografi isimleri Fars- latirUmi;tir. Artık Etnik Arabistan niifusunun sadece %25-%33'ii Araplardan olujmakta ve Araplar kendi yurtlannda azrnlık konumuna duşmiişlerdir. Arap railliyetfileri, Arap topraklanmın Fars şovenistlerce işgal edildiği ve Arap halkmın egemenlik ve dzgiirlik haklannın ?ignendigine inamr. Iran Arabistan'ında Cephe Tii-Tehir Huzistan (Huzistan Kurtuluş Cephesi) admıda bir drgiit kumlmujtur. Bu drgiitiin amacı Huzistan in dzerkligini (bağimsizli gini?) elde etmektir. Etnik Arabistan'da Arap a;iret liderlennjn biiyik bir kısmınm bu drgUte destek verdikleri bildirilmijtir. Orgiitiln Irak devleti ta- rafından askeri, maddi ve eğitira yardimlan aldığı sdylene miştir.⁷⁶³ Irak, Suriye ve diger

760- SVS.553,550

761- ND5.130

762- Tarixe p&nud sfileye XuzestinS.268

763- Xltertie Anejbod Hoscyne Fardust.

Arap devletleri bu Cepheye destek vermiş ve Basra Körfezi ile Huzistan Ostanını sirasıyla, Arap Körfezi ve Arabistan olarak adlandırmışlar.(1960'tan) 1975'e kadar Irak, Arapların yaydığı ve önemli petrol bilgesi olan Etnik Arabistan'ında hak iddia etmiştir. Irak Abdul Kerim zamanında, İran'dan toprak taleplerinde bulunmuş ve Misir lideri Cental Abdul Nasirle birlikte Fars Pehlevi rejimine karşı bir cephe oluşturmuştu.

1971'de, İngiltere kuvvetleri Suveyş kanalı doğusundan geri çekilme kararı almış, ardından Fars Pehlevi kralı Muhammed Rıza ile gizli bir antlaşma yaparak Bahreyn'in geleceğine Bahreyn halkının referandumla karar vermesi karşılığında, Hormoz Boğazında yerleşen, İngiltere'nin kontrolü altında bulunan ve Arap Emirliklerce yönetilen U5 adayı İran'a bırakmıştır. İran ordusu 1971 Kasım 30'da bu ilçe ada, Tonbe Bozorg, Tonbe Küçük ve Ebu Musa'ya girmiştir.⁷⁶⁴ Nüfusunun hepsi Araplardan oluşan bu adaların birinde, halkın direnişi olmuştur. Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Arap emirlikleri tek- taraflı olarak bu 115 adanın statüsünü tartışmaya başlamışlardır. Kuveyt, Arabistan, Omman, Bahreyn ve Misir, bu adaların BAE'ye ait olduğunu savunmuşlardır. 6 Körfez devleti ile Misir ve Suriye dışişleri bakanlarının yaptığı toplantıda(6+2), bu adaların BAE'ye ait olduğu te- karlanmış, Basra Körfezinden Arap Körfezi olarak söz edilmiş ⁷⁶⁵

1980, 22, Eylül'de Irak ordusu, İran Arabistan'ına bombardıman yaparak bu ilkeye saldırmıştır. 8 yıl süren ve iki ilkeye yaklaşık bin milyar dolara mal olan, milyonlarca insanın evsiz kalması ve onbinlerce kişinin ölümü ile sonuçlanan bu savaşta, etnik meselelerin (İran Arapları) belli rolü olduğu düşünülebilir.⁷⁶⁶ Irak, smir bilgesi ve O5 ada hakkında iddialarda bulunmuştur ⁷⁶⁷

Fars Pehlevi rejiminde (1962'de) Ehvaz'da, yerel Arap radyo yayını vardı. Fars İslam Cumhuriyeti radyosunun yurtdışına yönelik Arap radyo yayını vardır.

Din: İran Araplarından bazısı Şiî, fakat çoğunluğu Sünnîdir.⁷⁶⁸ Bunlardan ne kadının Gali Şiî (Alevi) olduğu bilinmemektedir. Fakat 1440'larda Etnik Arabistan'da Gali Şiîlerce Arap Al-i Muşşaa devletinin kurulduğu ve Şiîliğin yayılmasında önemli rol oynayan Novbahtî ailesinin Ehvaz Zerdüştilerinden olduğu bilinmektedir.

İran Araplarının bir kısmı Hristiyan (?Sabiî)'dir. Layard'ca 1840'larda oldukça büyük sayıda Mandei Sabii nüfusuna sahip olan Şuşter'de (300-400 aile), muhtemelen artık Sabii kalmamıştır. Arap Sabiilerin Dicle, Karan, Kerhe ırmakları kıyıları, Basra Körfezi sahil- leri ile Ehvaz kentinde yaşadıkları bildirilmiştir. Etnik Arabistan'da, Sabiilerin Arapla konuştukları bildirilmişse de, bunların Doğu Aramca dilini konuştukları da iddia edil- miştir. Babil Telmud diline yakın olan ve İbranice etkisinden uzak kalmış bu dilin en eski yapıtları, 7-8.y.y.a ait ve Asuri yazısına yakın Mandei adında bir yazısı vardır.

764- TSixe moSsere trlnS.48, NDS.249

765- KJS259

766- Kar.No:11613Sept.1995

767- Iran, Violation of human rights, 1987-1990 Amnesty international.

768- OrJC4adasahaliainfo6unJuguSannidir.SVS.1215

Ozellikle Arap agircilci arasinda birden 90k kadinla evlenmek yaygmdir. (Bir aragiirmaya gdre %5.4 oranmdadir).

Irksal Etkilesim• Iran Araplari Europoid (Akdeniz), Australoid ve Negroid irkların kangimindan olugmuglardir.

Irani topluluklar, Iran platosuna geldiklerinde Sami gruplarla kargilagmiglardir. Irani Medler M.O.607'de Asur devletini yikmig ve kuzey Irak'i iggal etmiglerdir. Mezopotamya'nin Arap emirlikleri, 300 yil boyunca Irani Akamenig ve 470 yil boyunca Irani Part devleti ordulari safında Roma devleti ile savagmiglardir.

Irani Agkani dbneminde (1-3.y.y.) bazi Arap boylanm Etnik Arabistan'a gf>9 ettigi sanilmaktadir.⁷⁶⁹ Irani Sasani devleti doneminde, kuzey Mezopotamya'dan bagka, bir *^9 bdlgede Irani ve Sami topluluklar 400 yil boyunca temasa ge^miglerdir. Iran deniz kuvvetlerinin Hint okyanusunda Habege ve Roma deniz kuvvetlerini yenmesi ile butiin Arap yanmadasi irani kiiltir ve uygarligin elkisi altina girmigtir. Bdylece Irani ve Araplar bagta olmak iizere, Sami halklann kultiirel ve irksal etkilegim ve kangimi daha da bizlanmigtir. irani diller islam'dan Once 1500 yillik bir ddnemde Arabistan'i fevrelemig vc I. Hosrov zamanmda Yemen'de yerlegmig ve Ebnai Ehrar adlandinlan Irani askerler sayesinde yanmadanm derinliklerine ulagabilmigtir.

Islam dncesi Arap-irani kontakti bir ka? bdlgede yogunlagmigtin

1- Kuzey Mezopotamya'da Firat sahillerinde Ayad Rabia, Bekr, Muzer Arap agiretleri ile Kuzey Pehlevice (Partga) ve Kiirtfe kargilagmasi,

2- Hire (Abadiyan) kenti ve jevresinde Deri Fars'a ile,

3- Basra yakinligmdaki Ebleh limamnda, Arap kervanlan ile Huzi dili (Bu dil Sami kdkenli olabilir.)

4- Dogu Arabistan'dan Abdulkayslarla (Bekr-ibni Vayil) Fars Ostamnda giiney Pehlevice ile,

5- Yemen ve San'a'da oraya gdfiniig irani'lerin Arap kervanlarla kontakti.

Aynca islamdan fince irani Sasani ddheminde Etnik Arabistan ve Etnik Farsistan in are ve Kirman Ostanlannda 90k sayida Arap agiretinin yagadigi bilinmektedir. Bunlarm Mzisini Irani Sasani devleti kendisi buraya yerlegtirmigtir.

Irani'lerin Araplara yenilmesi ve Islam'm iran'a yayilmasi Irani-Arap karigmasi 90k iaha hiz kazanmigtir. Arap Emevi devleti ddneminde, Iran valileri kesinlikle Araplardan ► e^ilmig, vali,,hakim gibi makamlar Arap olmayanlara verilmemigtir. Bu Arap vali vehadmlerin asil gdrevi yerli halk isyanlarini bastirmak olugundan dolayi, gdrevlerini Mgarabilmek i^in, Arabistan'dan 90k sayida Arap agiretini iran'a getirmiglerdir. Aynca ranilerin Arap halifeligine kargi olduklanndan dolayi bunlara muhalif Araplar da, can- armi kurtarmak igin iran'a siginmiglardir.⁷⁷⁰ Bdylece yiizyillar boyunca siiren Arap gW

769 MBS.399

770- Farhange vazehflyc Farsi dar zabfine Arsbi.Si-23

sirasinda, Iran halklan ktltiirel ve irksal yOnden biyyik bir degigime ugramiglardir. Gelen Arap'lann biyyik gogunlugu kendi dilini unutarak, yerli halklara karigmig ve antropolojik olarak daha fazla Sami (jzellik tagiyen bugiinkii iran halklanm olugurtmuglardir.

Biitiin tarih boyunca Iran halklanm irksal ve killtiirel yapisim temelden degigtirebilen tek halk Araplar olmuştur. Bu degigiklik bylesine biyyik olmuşturki giintimiizde biitiin Iran halklaruun esas irksal dzelliklerinin Sami oldugunu sblylersek pek yanlig olmayacaktır.⁷⁷¹

Iran'a gdg eden Araplar, genelde dbt bblgede yerlegmeyi yeglemiglerdir: Deniz yolu ile gelenler Basra KORfezi ve Omman Denizi kiyilanna; ilkel gfigebeler Etnik Farsistan ve Sistan'a; yan askeri-yan agiret bigiminde Irak ve Basra'dan gelenler Horasan Ostam ve Orta Asya'ya; aym bzelliklere sahip Mezopotamya'dan gelen gruplarsa Etnik Azerbay- can'a yerlegmiglerdir.

islamin ilk yiizyillannda, iran'da biyyik bir Arap niifusa sahip olmayan kente pek rastlanmadigi iddia edilmigtir. Gelen Araplar karşilikli evlilikler ve yerli halklann Islam getirmesi ile onlara karifip ve' yerli halklann aynlmaz bir pargasi haline 9evrildiler. 10.y.y.da Kum, Dinver, Zencan, Nehavend, Kagan, Seymere, Neygabur, Isfahan, Hemedan, Şiraz, Kazvin ve Rey kentlerinin fogunlugunu Araplar olugurtmaktaydi. Horasan'da ordunun sabit bblumiinvin hepsini Araplar olugurtmaktaydi. Fakat bunlar hizla yerli halklarda erimiglerdir. Or. Ebu Miislim ordusundaki Araplarm Fars'a konugmaya bagladiklan bildirilmigtir.

Kum kenti Araplanm bir kısmi, Arap Emevi rejimi baskismdan kagarak buraya yerlegmigdir. Muktedir zamannda Kum ve Dinver bolgesi hiikiimeti Arap Hamdanilere verilmigtir. Bdylece Araplarm askeri gogmen kiglası olan Kum kenti, ilk şii merkezi haline gelmigdir. Kitabiiil Edvar'm yazan Yakubi, Seymere, Dinver, Kazvin, Nehavend, Komes ve Neygabur halklanm Araplarla kangtigma deyinmig ve buralarda Ezod, Temim, Ceza- niyan gibi agiretlerin yerlektigini haUrlatir.

Etnik Azerbaycan'a gog eden Araplar, Azeri halkinm etnogenezinde rol oynamiglar. Yeni gelen bu Araplar burada bazi devletler bile kurabilmigler. Revvadi Ezdi bu kabil devletgiklerdendir. Arap Revvadiler ddneminde Azerbaycan'in her kenti, bjr bggmen Arap biyyigiiniin elineydi. Revvadi Ezdi ailesi Yemen'in iinlii ailelerinden olup, Abbasi \bu Cafer Mansur doneminde Azerbaycan'a gelmigdir. ilk bnce Tebriz ve daha sonra liitiin Azerbaycan'i ele gegirmiglerdir. Tiirki Oguzlar, bu aileye mensup Ebu Mensiir Ibn- Memlan Vehsudan (1029-1059) ddneminde Azerbaycan'a hiicum etmiglerdir. Urmiye 038) ve Sarab (1041) halki Tiirki Oguzlara kargi savagmig ve onlan yenmigdir.⁷⁷²

Bugiin Azeriler arasmda rastlanan Seyitler ve Azerbaycan'da bulunan Arapli, Arap benzeri cografi isimler ve agiret adlari, Arap gogmenlerinin izleri sayilir. (Buna ek ola-

nk Azeri edebiyatı.n.o ilk devresinin Arap dilli olması., bu halk (Izerinde Arap etkisinin Onem ve gcnlişligini gflstermektedir.)

Islamdan dace ve sonra Eurik Belucistan'da ve Sind Havzasında yerleşen Arf*. Belus halkının etnogenezini etkilemişlerdir. Etnik Sistan m Bost kentin e a ni Yemea'li Humeyr aşiretinden sayar. Ayrıca Etnik Beludes tan ve istan a y' i . . . . mi Belu? aşireti, kendilerinin Nehruvan Araplarından bilirler. Belu? Rigi a^ire / en nio Arap Zohruzi soyundan geldiklerine inamır.

Etnik Farsistan'ın Horasan Ostanında, Taybad, Torbete Cam ve Havafda yaşay Teyraurilerin Arap soyundan geldikleri iddia edilmiştir. (Sykes)

Tarihte Etnik Lorestan'a gelen Araplar,-bolgenin idaresim ele ^{8e2.ΛeblllTMF} gflniimiizde bazı Lorlar da kendilerini Arap soyundan sayar. Mirier Ukey *soyuni* • viler Etnik Arabistan'ın Bavi aşiretinden, Valiler ise Arap soytan an ge inamlar. Lor Bahtiyarilerden Arap Beyk'ler, Beni Kaab Araplarından ge me * konu*an Tengestanlıların Kufe'den gelmiş Araplar oldukları ileri sürülmüştür. u gru yerli halklar, bblgeye gelen Arap denizciler ve Afrikali gezginlerle 5 , kanşimından oluştuğu samlmaktadır. Ayrıca Tengestanda egemenliği e enn m ran Reis Ahmed Sahi silalesi (1906) bdlgeye Arabistan'dan gelen Arap ar Buşehr Ostanında yaşayan Fuladi'lerin, iran'ın Araplarca ıggalinden sonra leşen Arapların soyundan oldukları duşiiinulir. .

Leklerden Sencabi aşireti kendilerini Arap soylu, Segvendler kendilerini . Araplardan sayarlar. Ayrıca, Bavilerden Arap Elbu Kurdan ve Elcabiran aşl laşmış Lorlardan sayılırlar.

Etnik Gilan'ın Rudbar kenti ahalisi kendilerini Şam'dan iran'a ^{etTM§} Dd §Umr soyundan sayarlar. Hatta kentte Hz-Hviseyin'in katilleri Yez ve Qijian * semt vardır. Bu grup giysileri a?isinden da komşu halklardan far buviik ve Mazenderan v.s.de tarihte kurulan ve isimleri A1 ile başlayan ^m ?ogunluğu Arap soyludur. . n

Iranın yerli halkı olan, bir kısmı ise islamdan Önce ve sonra bu JLi: halk- Arapların bir bdlumu, etnik kimliklerini hala koruyabilmişlerse de, go “ varatabil- larla karişarak, onların irksal bilefim, kiiltiir ve dillende derm ^{egl} eviiiiklerden mijlerdir. Mevaliler tarihte yerli İran halklarının gt^men *Arap* “* yesrebiler, oluşan Arap soylu tranlılara verilen addir. Guniimiizde Seyi er, * bdlimil Mevaliler v.s.bu eski grupların devami sayılır. Şimdi bile btfyiik ^ ^{istefler} kızların, Peygamber ve Hz.Ali ile akraba olsunlar diye, Seyidler e ^

Iran Arapları u? beyaz, siyah tenli ve bunların ^^^^^^(Negro- ' olan Araplar (iran'ın diğer giiney halkları Fars.Lor, 9 ^{pn} eski yerlilerden olan Si-¹ id, Austroid v.s.) daha yakındırlar. Bu halkların oluşumun , ⁷⁷³

773- TengestAn ve Dejtestan ifin,SV,s.124<, 1241.

yah tenli gruplar (Negroid, Austroid, ndicler) daha sonraki dcvirlerin Siyah tenli Elarahlan ve bblgeye gelen Hintilerin dnemli rollcri olmuştur.

Ote yandan Iran Araplanmn etnogenezinde Tiirki haklann da payi olmuştur. 1152-1193'te Etnik Azerbaycan'ın Hemedan bdlgesinden, Etnik Arabistan'a gd\$ eden Azeri Afjarlar'ın şumla ba^ihgında bir devlet kurduklan bilinmektedir. Etnik Arabistan'da bulunan Agacari kentinin ismi, bu bdlgede yaşıyan Azeri Agagerilerin isminden ahnmıştır. Bu Azeri topluluğu zamanla yerli halklarda erimiştir.

AnaAsirtikri;

1- *Fars Ostam*:Arapeli: Harase'den,6820 aile, (1980) a) Ba?eri, b)Şeybani, c) Cebbare.

(Kijlat Qaharrah, Go dare Hales, Be\$ne (Neyriz), Kerbal, Scrvestan, Hezrek, Ersincan, Serpeniraa, KasiOddejt, Panr- gad, Saadetabad (şiraz),Buvanat.Bagisiyah, Dehbıd, Honcest, Abbarik (Abade);

YayialcLar, Izedhast, Haaabad (Darab), Cehrum.Fesa,Neyriz, Servisian).

2- *Kerman Ostaiu*: Mezidi, Abdullahi, Lamuhamedi, Haa Huseyn, Beniasedi, Keti.

(Kijlak Neyriz, Herat, Mervst (Fars), Sehi Babek (Kirman);

Yaylak Darab, Nerg).

3- *Semium Osiati*; Kotti=Ameri, Serhengi, Geimsar.

4- *Tahran Ostaiu*: Sanai (Sahnani), Ceraali, Bakiri, Abdi, Alicani, Sadegi, (Kijlak: Demavend, Lar, Fuuzkuh; Yayiak şehrcrey, Veramin)

5- *İlam Ostaiu*: Seyfi, Mclhatavi (Melekkalayi), Mehran, Musyan (Dehloran).

6- *Huzistan Ostaiu*: I-Kaab (18.060 Aile) Bbugebi?, Hanafze, Hazbe, Duvarce, Asakere, Mukaddem.

Iyer: Mansure, Top^u, Menduran, Gerger-Sadigan, Buluke Bavi).

H- Miyanab (4.855 aile): Abdulhan, Mezree, Elburaviye, Hasra?, Kaab, Sadat, Bavi, Selaraet, Bkesir, Muntefic, Ali Ha- mis, Beni tarf, Şerife (4.900 kişi).

(yen Miyanab, Bostan, şadgan, Cerahi, Musiyan, Qenane, Anafece, şus, şaver-Ahvaz-Endime?k, Ahudeft, Keitie, Ajare, Samagiliye, Veys, Yezergan, Muran, Bavi, Kanin, OraQttemsir, Hudara-Abgonci; Dezful irmagi-Nehri Hajim, Suiter, Ramhormoz, DeŞte Mijan, Hafabad, Dahe v .s.).

5.5.2-ASURİLER:

Sami dilleri ailesine mensup Asurice konuşan halklırlar. Asuri er en dclrlcr. Kendilerini eski ?agin biyyiik bir topluluğu olan Asur ann ev glriiyorlar. Siiryani, Keldani veya Nesturi, hepsi kabaca aynı olup, ejişi Asur milletine verilen adlardır.

Sami dilli halklardan olan Asurlar, Babil'de yaşıyorlardı. Sonralan Biyyiik Tanssi) ulkesini kurdular. Bu devlet bin yıl yajadiktan sonra, İram tarafından yıkılmjštir. Kalde Mezopotamya'nın giiney bblgesi (İa g a yakımlarında eski Siimer ve Akad iikeleridir. Bu bblge insanlarına e m Keldaniler (ki Asuriler onların devami sayılır) 2500 yıldır İram a yaş

Gunumiizde 18.y.y.lan itibaren Katoliklige ge?en Nestruilere, Keldani em

MISJMLhnL İram'da 20.000 (1976-25.551; 'J^s^jan sonra yaşamaktadır. İ.dunya savaşı Öncesinde sayılan 200.000 dolay ann y - ?ogu Irak'a, 1979 İslam devriminden sonra ise bdyiik bir boliiimu ati e e vdlarda miştir⁷⁷⁴ Buna ragmen İram'da hala Önemli bir Asuri topluluğu var İr.

Tahran ve petrol bdlgesine (Elnik Arabistan'a) biyyiik gd9]er y^{aPnu5}ardır.

1828'de 100 Asuri ailesinin, İranean bugiinkii Azerbaycan CumhuriyeUne (Nahcivan, Karabag'a) g6\$ ettiği belirtilmiştir.

İram'da genelde Etnik Azerbaycan'ın Urmiye-Salmas kentleri kdyde Kiirdistan'ın buraya komşu bolgeleri Mergever, Tergever bdlgesinde op yaşamaktadırlar.

< n ild

m Dillcri Asurice veya Suryanicedir. Aramca ilc; ^{Asun} leh^esi sayılır.(Bkz.Aramlar) Ug diyaleku vardır: *Dogu* (way

İrani Sasani dÖneminin sonlarında bilimle dgilenme Pehlevice^ile Bu (Siiryanic) kanaliyla olmuştur. Gondişahpur iiniversitem e Hr; _iıvanlıkta Asurice dil irani Sasani ddne minden Mezopotamya halkım dill dımuştur.

3- edebi ve bilimsel dil olarak 7.y.y.lar arasında dinsel, ' sasani yat, tarih ve bilim alanlarında 50k değerli Asurca yapıt ar u aj ddneminden medeni yasalann Asurice gevirisi) - . ■ e

Asurca'ya ?ok sayıda Arap«a, Fars?a, ^{tonce ^ ^^^^i^TXiuri} kilisele- Keldani Asurcalar, arasında baz,farMddjmevcu .S^^^n ^ ?lkartllmasma

nncce klasik Siiryamce ve standari ^{b^c}J* * ^{Musul} gib i leMerinden Ur- ?alişilmektedir. Asunce'mn Urmiye, Salmas, C ' , edebiyat, kilise ve miye leh^esi edebi Asuricenin temeUni olujturmaktadır, gazeteler. edeD y egitimde kullanılmaktadır.

Asurca yapı olarak diğer şami dillerden farklıdır. Nedeni, komşu Arapça, Farsça, Azerice, Kürtçe ve Türkçenin ağır etkisidir.

1840'da Etnik Azerbaycan'ın Urmiye kentinde Amerikan misyonerlerince, Asuri lehçeleri Doğu Yeni Aramca esasında geliştirilip yabancı (Arapça, Farsça, Azerice, Kürtçe v.s. sözcüklerden) arıtmakla, yeni bir edebî-yazı dili oluşturulmuştur. Bu süreçte Alman Doğu bilimcilerinin payı da büyük olmuştur.^{775 776}

Asurilerin yazısı Aramların Fenikelilerden alıp geliştirdikleri Strangela yazısıdır. Bu yazının Nesturilerce kullanılan köşeli ve Süryanilerce kullanılan yuvarlak harflerde oluşan iki çeşidi vardır.

Tarihsel Bilei: İrani Sasani döneminde, Şapur 11.(309-379), Yazdgerd 1.(399-420), Behram V.(420-438) zamanında Asurilere baskılar yapılmıştır. 489 yıllarında ise, İmparator Zenonun baskısı sonucu Nesturilerin İran'a sığınması olmuştur. İran'da Nesturilerin en fazla gelişmeleri Hormuzd IV.ve Hosrov 11.(578-605) döneminde rastlanır. Bu dönemde Süryani Doğu kilisesi bağımsızlığını ilan etmiştir. İrani Sasani dönemi sonlarında Asuriler Basra Körfezi yoluyla Hindistan, Malabar sahilleri ve daha sonra İslami dönemde Çin ve Moğolistan'a yayılmışlardır.

Mongol İhanlılar devrinde 50k etki ve yetkiye sahip olan Asuriler, Moğolların İslam ilkelere saldırmaya tahrik olmuşlardır. Azerileşmiş Mongol İhanlılar döneminde Asurilerin durumu 90k iyileşmiştir. Hulagu'nun ejinin Hristiyan (Asuri) olduğu ve ordusunda Hristiyan bulundurduğu bilinmektedir.

Mongolların Müslümanlaşması ile özellikle Tıbbi döneminde, Asuriler Etnik Kürdistan dağlarına geri çekilmiş, XVI.y.y.da Etnik Azerbaycan'da Urmiye gölüne yayılmışlardır.

1551'de Asuriler ikiye bölünmüş, Roma'ya bağlılığı kabul edenler, Kaldani olarak adlandırılmıştır.

Azeri kralı Fethelişah Kacar, Urmiye'ye yaptığı bir gezisinde Asuri bir kızla evlenmiş ve Asurilerden oluşan iki askeri birlik kurmuştur.⁷⁷⁶

Yakın Tarih: 1832-1905 yılları arasında Etnik Azerbaycan'ın Urmiye gölüne doğusu bölgesindeki Asuriler, batılı Hristiyan misyonerlerin giddetli rekabet konusu olmuştur.⁷⁷⁷ Burada kurulan misyonlar sadece inang değil, yaşam tarzı ve siyasal değişimden dolayı da Asurilerde önemli köklü değişikliklere neden olmuştur.⁷⁷⁸

Azeri Kacar sülalesi devrinde Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve sonraları Ameri-

775- Türkiye'de etnik gruplar S.233

776- SVS.360

777- Yalan Tarih ve birinci defnaya savajında Fahri Azerbaycan'da Hristiyan Asuri-Ermeni devleti kurması ile ilgili kullandığımız kaynaklar: - Rezaiyye.Sarzamine, Zardojt, (Joqrifiyye tflirixiye Rezaiyye), Tehran, Ebne Sina.1 Ml.- T&rize Hejdah sleye Azarbayjan (Kasravi, Ahmad).(Tehran, AmirKabir, 1340). - Owzle tfrln da Jange Awal, ya Tfciie Rezaiyye, Tehran, Esiaraiyye, 1350. fTammaddon, Maharamad)

778- SVS.360

kalilann Iran Ermcni-Asurileri ile ilgilenmesi siklaşmiştir. B O l g e .
ga7lenmge ba.lam^t.r. Or. Etnik Azerbaycan'n Urmiye gdUnde genuc.bk rmUy^ Urmiyeli
bir Asuri olan Alman Neriman Han'a venlmiştir. Gene u Pransiz
ye'deki yedi askeri bdliikten birini Asuri bdlugii oluşturmuştur. 17- .y.y.
Lazar tarikati Azeri Kacar yetkililerinden Asuriler i?in Fransizca oku ^{9ma} a bilmijtir.
Amerikan dini misyonerlerden Perkins, Hristiyan foe ara yaz Ogretmek amaciyla, 1836'da
Urmiye'de bir okul a?ti. Amerikah Dr. ran ve tiyanlara tibbi hizmet vermekle gdrevlendirildi.
1833'de Perkins Urmiye nm
Sir'de okulunun aşişini yapmiştir. O, 1838'de Hristiyan kizlarin egitimi 151 aynda bir okul
afmiftir.

1841'de Urmiye'de yerleşen Fransiz katolik misyonu, Hristiyan kdylerde *
ha a(miştir. Bunlann sayis. daha sonra 21* yukselmiştir. 1851'de Etnik Azerbaycanda Urmiye
kenti bdlgesi Hristiyan koylerinde 58 okul a^ilrru^ti.

Amerikalilann Urmiye'de ve Ermenilerin Tebriz'de (ikiside Etnik Azer y a?tigi Aramyan
okulu, Tahran'da a?ilan Dariilfunun (1889) ve e nz e Asuri- a?ilan Muzafferi (1876) okullarından
daha oncedir. Adrian bu okul ar Ermeni Hristiyanlar igindi ve Azeriler oraya alınmamaktaydi. Iran
a l TM Azerbay-'
sayilan Westminister Hastanesi, 1879'da Amerikan misyoner tara in ^{an} 6^eaC\\|eT ean'in Urmiye
kenUnde agilm.jtir. Buraya tip egitimi aimak ^^^^man hastanesi
sadece Hristiyanlardan se^ilirdi. 1890'da aym misyon tar 1 4nn00 dolarlik
a?Um, ^{5tl}. 1880 kithgmda Amerikan misyonerler, Urmiye^baycan'a. Urmiye yardimda
bulunmuşlardır. 1840'da Amerikan misyonerle , , getirtmisler.
kentine, Arappa, IngiHzce ve Silryanice karakterlere sahip olan tar (Tebriz'de Uk ma.baa !8.7'de i5e
başlam.sbr.) Bby.ece Am-kzn meUnlerim Asurice olarak basmaya başlamii|lardir I W e ^ dju
ve sl2n-
rice Zariri di Bahra gazetesini gikarmaya başlamiişlardır y Tanser Neda (Ur-
dard yazisi oluşmaya başlamiiştir. Bunu. Kalat Amerikan, ingiliz ve
miye, 1901). Kokava (Urmiye, 1901) takip etmijtir. Rus, Fr , ^ 6nemli
Alman'larm faaliyetleri daha sonra Cilovluk adlandinlan 0 ay
rol oynamiştir. - , A riler:

Osmanli krai Abdulhamid Ilin Pan tslamism siyaseti ^{gUtmeS^@} ^01arda Os- ile devlet ve
komşulari arasmda gerginlik ve şatişmalar ortaya 9 ^ Os.
manh-Ermeni sorunu siras.nda 60.000'e yakin Asun ailesi. <y*W TM J man., topraklarmi .erkederek
iran'da Bta* AL
Sulduz (=Negede) civanna yerleşmişlerdir.Bunlann @^ . . 6nce den 20.000-50.000 ri Kacar devleti ve
Iran'li Asuriler karşilamijtir. g Asuriler, Osmanli
Asun-Ermeniyasamaktaydi. **iran'da** Cilovlara^an^any^ Mammon

ordulan ile girişukleri 90k sayida ^atijmad ^ hariskd Ctmislerdir. ilk gelen-
rinderliginde, Etnik Azerbaycan ve Etnik Kurdistan a d gru

ler 2.000 aile'den oluşurdu. (1915) Bunlar bblgcede Kılrt Bcgzade aşireti ilc satışmaya girmişlerdir. Bdlgeye hakim olan  ar Rusyasi gelcnlere sıcak bakmış ve Osmanh'ya ydnelik Buyiik Ermenistan'ın gerfekl stirilmcsini duşuncrk Van fevresi Asurileri ile ilgilen- mege başlamiştir. Ole yandan Erivan ve Nahcivan bdlgelcrinden ka?an 5000-6000 kijilik bir Ermeni grubu Cilovlara katılmıştır. Kagak adlandıulan bu grup ve Cilovlar, bdlgede haydutluk ve adam dldurme olaylanna girişmişlerdir. Bunlara bir sure sonra Van'dan ka?an 15.000 Ermeni daha eklenmiştir. Bu gruplar yavaş yavaş Urmiye bdlgesinde yaşayan 20-50.000 Asuri Ermeni topluluguna katılmaya başlamişlardır.

1914'de Qar Rusyasının Urmiye-Salmas bdlgesini terk etmesi ile desteklerini kaybe- den Asurilerin bir kısmı, Elnik Azerbaycan'ın Culfa kentine dogru hareket etmiş, kiş sogugunda 10.000'e yakim dlmiiştur. Rus, ingiliz ve Fransiz'lar Marşimonla ilijkiye gire- rek Kafkasya, Iran ve Osmanli'nın Ermeni-Asurilerinden oluşmuş bir ordu kurmayı plan- lamış, ingiliz ve Fransiz komutanlar Culfa yolundan Etnik Azerbaycan'a gelip Urmi- ye'deki Amerikalı misyonerlerle istişareye başlamiş lardir. Marşimon muttefiklerinin ver* digi vaadlere dayanarak Etnik Azerbaycan ve Tiirkiye'nin dogusunda bagimsiz bir Asuri devlet kurma girişimlerine başlamiş, bOlgeyi Azerilerden temizlemeyi diişinmiş, Asuri ve Ermenileri silahlanma ve savaşa hazırlamaya ^agirmijUr. Daha sonra Marşimon Tif- lis'e giderek Rusya makamları ile bagimsiz Asuri devletini tartişmiş ve Salmas yakinhgında Mugancuk'ta Rus kumandanı ile g riiştiikten sonra 10 Mayıs 1915*de Azeri- ler karşı seferberlik ilan etmiştir. Miittefikler, Asuri ve Ermenilerin silahlandırılmasma karar vererek bu işi Qar Albayı Kozemin'e bırakmışlar. Kurulan 20.000 kişilik orduda 800 Rus ve 77 Fransiz komutan gdrevli idi. Rusya'nın Urmiye konsolosu Nikitin, Ameri- ka'nın konsolosu şet ve Fransiz Hastanesi başkam Gojel olayları ydnetmişlerdir. Etnik te- mizlige başlayan Asuriler Azeri koylere saldimuş ve Amerika, ingiliz ve Fransızların verdiği silahlarla ilk ddnemde kadın, 9001k ve yajlı dahil 6.100 Azeri dldflriilmiiştflr. Asurilerin istekleri Azerilerin silahsızlandırılması, silahlı kuvvetlerin sadece Asurilerden oluşması ve Urmiye valisinin Asurilerden olması idi. Bu istekleri gerkeleytirmek amacı ile Asuri liderler Marşimon ve Aga Petros, Urmiye'ye gelerek Rus konsolosu Nikitin ve Amerikan konsolosu şet'le işbirliğe başlamişlardır.

1917 Rus devrimi ile Ruslar Etnik Azerbaycan'ı terk etmiş. Urmiye kişlasındalrı biitiin silahlar, cephan ve toplan Amerika kolejinin başkanma satmışlardır. O ise, ingiliz askeri yetkililerle dawşarak biitiin silahları Asurilere devretmiştir. Rusya'nın Urmiye'yi terk etmesi ile Cilovlar ve Ermeniler Urmiye'ye saldırmış, bu saldında 10.000 Azen Olduriilmiştur. Kent 1918. şubat'da diişmiş ve Asurilerce yagmalanmıştır.⁷⁷⁹ Urmiye'nin işgalinden sonra bu olayların dnderlerinden Aga Petros, (Rusya konsoloslugunun ateşesi idi.) kentin valisi olmuştur. Asuriler daha sonra Salmas'ı işgal etmişlerdir. Sayıca az olan Asuri-Ermeniler, Urmiye gibi buyiik bir kenti kolayca ele ge9irdikten sonra, Kiirtlerle şbirliği yapmayı ve daha da kuvvetlenmeyi duşinmişler. Asuri Marşimon, Kiiit Aşiret

Agasi Simko'nun yanına giderek "Kurdistan Ulkesi hepimizindir, bizieri (Kurt-Asuri) bir-birimizden ayıran dindir.... Bizim ordumuz var, fakat aħmiz yok, siz bizimle bir- Ufirseniz, Tebriz'e saldirip orayı da aħriz..." demijtir. Fakat Kurt lider İsmail Aga Simla), beklenmedik bigimdc Marşimon ve yamndaki biitiin silaħtaşlarını dldiinniijtir. I (4-Mart.1918, Kdhnc şcher).

Cilovlar, Marjimon ve arkadaşlarının dldiirilmemesinin ficiinii aimak amacıyla Etnik Azerbaycan m, Hoy, Salmas ve Urmiye kentlerinde 3. katliama girişmişlerdir. Bu katli- «mda Urnuyede 10.000 kişi olmak üzere topla m 70.000 Azeri katledilmiştir.⁷⁸⁰ Urmiye- almas bdlgesioi tamamı ile ele gefiren Asuriler, bağımsız Asuri devletine iyice yak- la? mişken 1918 de Osmanlı Ordusu, Etnik Azerbaycan'a girmisrir Urmiye, Salmas ve Hoy da kanlı (atışmalar olmuş, Petros kuvvetleri piiskirtilmiş ve Petros kendisi k>?tniştir. Oaha sonra Osmanlı Ordusu, Biyyik Ermenistan ugrunda savajan ve Etnik Azerbaycan m Hoy kentini işgal etmek için 3.000 silaħtaşı ile oraya saldıran Ermeni Ad- J>Dik kuvvetlerini bastırmıştır. Kurtulan Cilovlar ve Asuriler Etnik Azerbaycan in İngilizlerin denetimi altındaki Hemedan ken tine doğru geri fekilnişlerdir. Bunların arasında Petros da vardı. Savaş bittikten sonra Petros İngilizlerin yardımı ile Asurilerin temsilcisi olarak Lozan konferansına. General Petros adı ile katılmış ve Asurilerin do[al _ e*ci7n*ın sinini Urmiye'den, Irak Musul'u ve Türkiye'nin gineydogusuna kadar olmak ?izmiş ve bağımsız bir Asuri devleti talebinde bulunmuştur.⁷⁸¹ . o*aylar dan 50k sonra! ara kadar Etnik Azerbaycan ve Etnik Kürdistan'da pek Asu-

ⁿ biUunmazdı. Fars Pehlevi kralı Rıza Han, Asurilerin buralara tekrar yerleşmelerine mn wdi. 2 (1966'da Urmiye ilgesi niifusunun %80'i Azeri, %16'si Kurt, %3Si Asuri,

•5 i ise Ermeni-Yahudi idi. Urmiye kenti niifusunun % 95'dan fazlası Azeri dir).

Pars Pehlevi rejimi ddtieminde (1925-1979) Asurilerden hatm sayılır sayıda kişi İran Tude Partisine (İran Komünist Partisi) kaUlmiştir. 1945-1946 yılları arasında Asuriler Ermenilerle birhkte Etnik Azerbaycan'da kumlan Ozerk Azerbaycan Milli Hükümetine destek vermijlerdir. (DrJshak Perim, DrEmir Has Bebe vs.) Hatta meikczi devlet ordu- suna karşi silah eylemlerde bulunmuşlardır.

Him Asunlar İrani Aşkani ve Sasani siilaleleri ddneminde, Hristiyanlığı kabul etmiş ve Nesturi raezhebine girmijlerdir. Eskiden biitiin Asuriler Nesturi mezhebiode idiler. Fa- kat 19.y.y_da Rus ortodoks, Amerikan p rotes tan ve Fransız Katolik misyonertlerimn faa- Hyetleri sonucu bir bdlimii Katolik, Protestan veya Ortodoks olmuştur.

Nesturiler dini liderleri Marjimon adlandırır. Asurilerin jimdiki dini lideri, ABD'de

Metros tophaae ve oiduyta, Enrik KONfatai'm QdrDcSne saldunuj orayı ijjal ettiktea join, Etnik Axrtaycanta Diiimagan'uana yflrlraQ), cur aldığı 40.000 Aariyi sofcaklarda OIQlcr dolaftını) ve data soon jflrgflne tOndennijtir. Bunların foju afliktan OlmfljtOr.

7*1 İngilizler. 1932Tde bağHm/Jigini eldc edea Irak'g gOtQrdQkleri Aiurilcri Ice adi onulaaaha ArapUr ve Kflrlere karşi bilanılır. Dabaonca da onları kendi haQedae btranklar. Bu Aauriler'den bir kurai sooralar Suriye!)*: *gefimift*. 7*2-

şikago'da yaşamakta olan Mardinha IV.dir. Asuriler tran'in en eski Hristiyanlap olup, bu ilkedeki Ermenilerden çok daha fazla kilise ve manastira sahiptirler.

Gnw Kiml&i: Eskiden Dez, Glo, Bes, Tohum, Tiyar gibi aşiretlere ayrılan Asuriler Batılı özellikle Amerikan misyonçerlerin galaban sonucu batı diinyası ile genç flğiide te- masa gegmiş, niilletleme prosesleri h>zlanmıştır⁷⁸³ Asur ulusal hareketinin temeli Etnik Azerbaycan'm Urmiye kentinde, Amerikan misyonçerleri ile Alman doğu bilimçerleri tarafından atılmıştır. Misyonerler tarafından gikanlan Zariri di-Bahra (1849-1818) dergisi yeni Asurca yazı, dili ve edebiyatın oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. 1906'da gogu Rusya'da eğitim gdrmuş bir grup Asuri aydın Urmiye'de Kokava adında bir dergi gikarmiflardır. Bu faaliyetler sonucu doğu Hristiyanlannın bilingli bir yapay tarih ve Asur kdkenlilik temelinde kendi imajlanm değışlirerek, yeni grup oluşturdukları sdylen mektedir.⁷⁸⁴ Bu, yok olmaya yviz tutmuş Asuri topluluğunun genç üyelerinden eski Asurilerin kültürünü miras aldıkları gibi pek tarihsel gerçeklerle bağdaşmayan iddialara gelip gikartmıştır. Fakat goriinen o ki bu iddalar Asur halkı için bir moral kaynağı ve yeni kimlik ogesi olmuştur.

Asuriler 1905-6 İran Meşrutiyet Hareketine katılmamışlardır.

I. Diinya savajı sırasında Rusya-ingiltere-Amerika ve Fransa'mn dnderliği ve yardımları ile Etnik Azerbaycanın Urmiye-Salmas kentleri ve arasında bagimsiz bir Hris- tian devlet kurmak istemişlerse de, bugün sayılarının azlığı nedeni ile (İran nüfusunun %0.03'ii) artık bđyle bir ideallerinin olmadığı samlmaktadır. Ayrıca gogunlugunu fakir giftgiler ve esnaf oluşturan Asuriler'in arasında batıdan gelen milliyetçilik (jgretileri pek taban bulamamıştır.

Genelde İran'a bağlılık duyan Asuriler kendi dil, din ve yazıyı koruyabilmişlerdir.⁷⁸⁵ Fars Pehlevi rejiminde (1962) Urmiye radyosundan Asurice yayınlar vardı.

Asurilerin kendilerine ait okulları vardır. Bu okullarda kendi dil ve kültürlerini okuyabiliyorlar. İslami Mecliste, kendi milli adlarıyla milletvekillerine sahip olan iki halktan biridirler. (diğeri Ermenilerdir.)

İrksal İletişim: Fiziksel gđriş açısından komşu halklardan, (Kiirtler, Azeriler, Ermeniler vs.) hiçbir farkları yoktur.⁷⁸⁶ Aralarında kumral ve kızıl sağlı insanlara rastlamak mümkündür. Asurilerin yerel Sami, ve Anadolu ve Kafkasya'lı halkların kanşından oluştuğları düşünülmemektedir.

Bazı araştırmacılar Hristiyan Kurt Aşiretlere değinmişlerdir. Bazı Kiirt aşiretleri ise kendilerinin eskiden Hristiyan olduklarına inanırlar. Bu iki grubun Kiirtleşmiş Asuriler olması olasıdır.

783- NDS.93

784- TDridye de etnik gruplar S.

785- NDS.92 a3-94

786- SVS158 360

DOnvada Datihmlart: Asurilcrin Iran'dan ba\$ka Irak, TUrkiye, Suriye, LUbnan, OrdUn, hatta Hindislan ve Cin'de ya\$adigi bilinmektedir. Aynca *gdg* sonucu ABD ve es- ki Sovyetlerdc 22.000 ki\$ilik Asuri kolonilerin olu\$tuğu sdylenebilir.

Irak'ta 250.000 Asuri'nin ya\$adigi bildirilmi\$tir. Irak Ktirdistan'i Milli Meclisinde, 4 Asun milletvekili vardir. Bunlarin Irak merkezi devletinden istekleri, milli kimliklerinin lanmmasi, kUltrel, siyasal, (se^me-se^ilme) haklanm kabulii, yogun olarak ya\$adiklari bdlgelerde siyasi Ozerklik hakkinm verilmesidir. Irak Asurileri Musul civarnda yogunla\$mi\$lardir.

Tiirkiyc'deki Asurilerin sayisi 10.000 kijidir.

tranh Ban Vnlii Asuriler: - Azeri \$air Hakani'nin annesi bir Asuri (veya Arami) dir. Unik (ses sanatgisi).

5 4.1-VAHIJDİLER:

iran'da Yahudiler ve Museviler yaşamaktadır.^{7*7}

Tarixsel Bilti: Etnik Farsistan'ın isfahan keniinde 2.000 ytlık Yahudi-Musevi mezarlığı bulunmuştur. Bir belgeye göre Yahudiler-Museviler M.Ö.5.y.y.da iran'da Or. Gey (sonralar Cey) kentinde yaşıyorlannış. Yahudiler isfahan kenlini kendilerinin yapıduu iddia ederler.^{7**}

M.Ö-585'de Babil krah Nabuk Nesr (Bohtun Nesr), Filistin'e saldırmıj, 50k sayıda Filistinli Yahudi-Museviyi Babile gb^e zorlanmuştır. Bunlardan bir kısmı daha sonra iran'a gelmiştir. Bu dbnemde Etnik Arabistan ve Etnik Lorestan'ın şuş-şuşter bblgelerinde ?ok sayıda Yahudi-Musevi'nin yaşadığı bilinmektedir. İrani krai Ha\$ayar\$amn (Ahasurcus) eşi ve krali^esi Ester bu Yahudi-Musevi topluluğandı.^{7*9} Özellikle İrani Akameniş krah Kuroş dbneminden sonra, 25 yizyıl boyunca Yahudi- Museviler İran'da kesintisiz olarak var olmuşlardır. 66. y.da Roma komutam Tito'nun Urşelim (Jerusalem) kuşatması ile yeni bir Yahudi-Musevi grubu iran'a gelip yer- leşmiştir. İrani krai Behram Gur'un kardeji Nersi'nin annesinde Yahudi-Musevi toplu- lüğündü.

Hemen hemen biitiin tarih boyunca iran Musevileri, diğer iran'lılar tarafından ayrımcılık, horlanma ve aşagılanmaya (bazen siddetle birlikte) maruz kalmışlardır. Onlar yajadıklan kentlerde Musevi mahallelerinde ayrı yaşar ve ?ogu zaman maijinal meslek- lerde falişiyordı. Bundan dolayı iran Musevileri-Yahudileri kendilerini bu iilkenin si- yasi olaylan ve devrimlerinden oldukça uzak tutmaya (alışmış ve hi? bir zaman merkezi devlete karji ayaklanmamıştır.

İran Musevileri 1289'da Türkmen krali Tugrul Bey Selfuklu dbneminde bir sıra bldirme ve yagmalama olaylanna maruz kalmışlardır. 1295'de Mogol Gazan Han dbneminde İslam develetin res mi dini olarak ilan edilince, iilke Musevi ve Hristiyan- lanna karji yeni bir saldı; yagmalama ve bldirme dalgası başlamıştır. ,

1651-1659 yıllan arasmda Azeri Safevi krai n^ah Abbas dbneminde Museviler elbi- selerine bzel bir işareti takmaya mecbur edilmıj, kentlerden slirilmıj, mal varlıklarına el konulmuş ve igkencelere maruz kalmışlardır. Yapılanlan amacı, Musevileri zorla dusliimanlaştırmakti. Musliiman olan her Museviye iki tiimen para verilir. Dinsd zinliklardan alınan vergi (Cizye)' den muaf tutulurdu. Bu dbnemde 20.000 Musevi aile- nin topluca İslam getirdiğı belirtilmiştir.

Biz İdtabunızda, Yihndilifi bir milliyet vasfi olarak BOB dill

olanlar >{in ve Muicviligi bir dia adi olank

İnilanAk

SV5515

Yezidişik. S57 (BugOn Hemedan ostamnda yeriegen Es»er ve Mordehay mezan, dQnya Muscvleriaın ziyani ycidk.

Mardebay, Akannuf knlıcesi ve Hafayaria'ou efi Estaia amcaadır. Fehasle Banlhaye tarihi va amlkaae UMijc

ra.Tehiln. 1345. S227)

Mm Tarih; Musevilcr 1905-1905 yillan Iran Meşrutiyet Harekati sirasinda bu anti monarşit-anti emperyalist hareketc, kendi rahat ve giivenliklerini bozar diye karŞi gikmij ve Tahran sokaklarmda Meşrutiyet aleyhinc gdsteriler diizenlemiflcr. Bu ddnemde bir gnip Musevi Filistin'e dogru iran'i terk emiştir.

1917-1921'dc Etnik Farsistan'ın Kaşan, Isfahan, Şiraz ve Etnik Kiirdistan'm Kir-manŞah kentlerinde anti Musevi gatişmalar patlak vermiş ve 5.000 Musevi ailesi evsiz kalmiftir.⁷⁹⁰

NUfus-Daidim: Museviler biitiin iran'a dagilmışlardır. Fakat daha ?ok ticari merkez- lere yerleşmişlerdir. Etnik Farsistan (Tahran, Merkezi, Horasan Ostanlilan) Iran Musevi- lerinin en yogun olarak yaşadiklan bdlgedir.⁷⁹¹ * Iran Musevilerinin biiyiik IT um israil devletinin kurulmasindan sonra bu iilkeye gdg etmiştir.

Guniiraiiz iran'ında 26.354 (1986) Musevi yaşamaktadır.1976'da bunlann saydan 62300 kişi idi. Bunlardan ne kadamun ana dill ibrance (Yahudiler) olduğu bilinmemek- tdir.

20-y yJa, 1906-1907 Iran Meşrutiyet Harekati sirasinda, Israil devleti kurulduktan 5 sonra ve en son Islam Cumhuriyeti kurulunca Iran Musevileri bu iilkeyi iig dalga halinde terk etmişlerdir.

s *QUL* Farsga en eski gaglardan beri (en azindan Irani Sasam sflal Iran Musevileri nin diU olmuştur. Farsga konuŞan Irani Musevilennm gogu de isfahan, Tahran, Meşhed, Şiraz, Hemedan v.s.de yaşamaktadır.

Bdlge Musevilerinin genelde Irani dillerinin eski tagiminde ton^h^i^i miştir. isfahan, Şiraz, Kaşan, Hemedan Musevilennm kendilennezgti^{Musevilcr} de, Delican Racicesine yakin bir dilde konuştuklan iddia edilmiştir.

> ise unutulmakta olan Irani dil, Raciceyi konujuyorlar.

Iran Yahudileri dinleri Museviligi korumakla birlikte, kendi diUeri ^ ham. muş ve Etnik Farsistan'da Farsga, Racice ve Etnik Azerbaycanda, orasan med Abad, Lutf Abad, Novhandan kdyleri v.s.) Azerice konuşmaya lan artik Yahudi degil, Musevi Farslar, Musevi Raciler veya Musevi aimak daha dogru olacaktır.

israil devletinin kunilmasindan sonra bu devletin yardimlan ile ^ Ibrance'ye geri ddnme egilimi gdzlenmektedir.⁷⁹³ Yeni Bjamce, . _u ,duğu mane a ile kanşimmdan ortaya gikan bir dildir. Ibrance, eski TM Bati Asya kdkenli bir Sami (Semitik) dildir. Yiizyillarca Musevilenn

790- NDS55

Tadkfe'dir.
793- ND.S.27-28

ibranice, 20.y.y.da geliştirilmiş ve modern tsrail devlelinin ulusal dili haline gctirilmijtir. Incil'in orjinal dili oldugu iddia edilen Ibranice'den digcr dillere, Arapga, Ingilizcc ws.'ye 90k sayida sdzciik girmijtir.

Irah'da Fars?a konuşan Museviler, Fars^a'yi yazmak igin sagdan sola yazilan ibrani yazismi kullanmijlardir.⁷⁹⁴

Grun KimUşi: Museviler başka Iran'hlardan sadece din ydniinden aynhyorlar. Dil gibi ayunci dzelliklerinin ?ogunu kaybetmijlerdir. Yaşadıkları kentlerde, kendilerine dzel mahallelerde yaşamişlardır.

israil devleti kurulduktan sonra o devlete baghlik duygulan milli kimliklerinin kesinleşmesine neden olmuş ve ibrani diline egilim artmiştir. iran Yahudilerinde Yahudi milliyetfiligi kendini israil devletine 90k derin bir bi?imde baghlik hissi ile gdstermiştir ⁷⁹⁵ Iran Yahudileri kendilerini başka bir milletin (Yahudilerin) bir pargasi olarak algiliyor ve bu millete baglilikta dncelik tanıyor.

Bazi Musevi-Yahudiler'in Fars şovenizmi veya Pan iranizmin oluşumu ve hayata gegirilmesinde dnemli rolled olmuştur. Pan iranizm'in temelini tngiliz-Mason ikilisi oluşturuyorsa da, Siyonizm'in bu ideolojiye katkilari 90k biyuk olmuştur. iran tarihinde ingiltere'nin bu tilkedeki en etkili işbirlik9i ve yandaşlart arasinda bazi Musevi-Yahudiler yer almijlardir. Or. Kavamiilmilk, Furuqi ve Huveyda gibi Pan iranist, Fars Pehlevi siialesinin temellerinden sayilan ingiliz işbirlik9ileri, islam getirmiş Musevilerdendir- ler⁷⁹⁶

Mirze ibrahim Han Kavam (Kavamiilmilk)'un ecdadi Etnik Farsistan'm şiraz kentin- de islam getirmiş Musevi ailelerindendi. Bu aile a9ik veya gizli, her zaman ingiltere'nin iran'daki sbmuriicii 9ikarlanm korumuştur. Meşrutiyet Harekati (1906-1907) ve I. Dunya savaşi sirasmda ingiltere'nin yardim ve direktifi ile -ve ingiltere'nin 9ikarlan dogrultusunda giiney iran'da 90k sayida aşiret liderini dldirtmuş, ingiltere karşiti Azeri Kaşkayi aşiretini gu9siizleştirmek ve yok etmek amaciyla Arap Basri ve Azeri inanlu, Baharlu ve Nefer boylarndan oluşan yapay Hamse aşiret birliğini oluşturmuştur.

Azeri Kacar svilalesi doneminde Yahudi Alliance israelite Universelle, iran Musevilerini egitmek igin bu devletten izin alabilmiştir. Azer Kacar krali Nasireddin şah ddneminde iran devleti ve ingiltere'li Yahudi Baron Culios'de Royter arasinda bir an- aşma imzalanmiřtir⁷⁹⁷ Bu anlaşmaya gdre Iran demiryolu ve tramyay yapimi; altin, fumtiş haric biitiin madenlerin ve ormanlann işletilmesi; sulama kanallannm yapimi; 70 il boyunca Giimriik idaresinin kontrolu ve iran'a yapılan her geşit ihracat, 25 yil boyun- I ingiliz tekeline ge9miştir.

Fars Pehlevi rejiminin (1925-1979) temellerinden ve beyni sayilan Muhammied Ali

NDS.9S

MDS.96

-ariniujlne vaFramisoaeridar trfln.S.171-176 3xft

ICS. 34

Puruqin'ın ataları Bağdat Yahudilerinden olmuşlardır. Bunlar ticaret yapmak için ge 1 - İcra Etnik Parsistan'ın İsfahan kentine yerleşmişlerdir. Furuqinin Fars Pehlevi 1 - tadrilgilin Qn kurulması ve Rıza Han'ın tahta çıkmasında önemli rol oynamıştır. O, Rıza Han ve İngilizler arasında aracı rolünü oynamıştır. Furuqi aynı anda İran'daki Masonun banyosunu saymıştır. Muhammed Rıza'nın iktidara gelmesinde de esas rolü oynamıştır. İran Pehlevi diktatörlüğünün defalarca başbakanı, bakanı, millî meclis başkanı ve nüfuzlu olan Furuqi, bu sülalenin resmî siyasi-kültürel politikasını oluşturmuşlardır. Bu resmî merkezi devlet kuruluşunun dâhil, Arap-Türk (Azərbaycanlı) barbarlar ve eski halklar, Fars ve Yahudilerin eski ve doğal işbirliğinden oluşmaktadır. İran ve Fars milletleri ve özellikle Azerileri Farslaştırmak için ilk sistematik resmî dilbilim ve programları Furuqi hazırlamıştır.

Fars Pehlevi kralı Rıza Han'ın iktidara gelmesine dek, İran Musevileri kendi özel mahallelerinde yaşarlardı. O, 1927'de Musevilere toprak edinme ve mahallelenmenin dışına yerleşme hakkı vermiştir. 1944'de Tahran'da aylık Yahudî Rehberi ve 1945'de aynı kentte Yahudî Alemi (Filistin Yahudilerinin Örgütü) adında iki dergi yayımlanmıştır.

İran'da Yahudi-Musevilerin asıl gücü, kazanmaları, Fars Pehlevi kralı Muhammed Rıza Şahın iktidarı döneminde (1941-1979) İsrail'i tamamiyle ele almıştır. 1948'de İsrail devletinin kurulması ile Fars Pehlevi diktatörlüğü, Irak devletinin baskısına uğrayan ve İran yoluyla İsrail'e yardım etmesini vermemiştir. Fars Pehlevi rejimi Yahudi-Musevilere hoşgörüyle yaklaşmış hatta onları desteklemiştir. Yahudî Ajansı aracılığıyla İsrail'e yardım isteyen yoksul Yahudilere yardım sağlamıştır. (1959'da İsrail'e 7.000 İranlı aile göç ettirmiştir.).

Fars Pehlevi rejimi döneminde İran Yahudileri, ekonomik durum olarak diğer halklarından çok daha iyi konuma gelmişlerdir.

İsrail devletinin kuruluşundan beri Fars Pehlevi rejimi sözde Arapları güvenmiş fakat bu devlete gizli yardımlarda bulunmuştur. İsrail devleti, aralarında jermi tarafından tamamiyle, dönemin Farslaşmış Azeri başbakanı M. Sa'at, verdiği rüşvetle sağlayabilmiştir. Fars Pehlevi rejimi, İranda İsrail'in gizli istihbaratı Mossad'ın faaliyetine izin vermiştir. Mossad'ın bu ülkedeki görevleri arasında a. Musevilerinin İsrail'e göçünü kolaylaştırmak olmuştur. İsrail devletinin Musevilerinin zengin olmalarına rağmen hızla İranlı-Farslaşmış olanları duymuş ve Mossad'a İran Yahudilerinin İsrail'e olan ilişkilerini pekiştirme görevi verilmiştir. Bu, özellikle Yahudi-Musevi ülkelerimizden Amerika'ya göç etmeleriyle olmuştur. Mossad'ın İran'da yaptığı en önemli işlerden biri İran Pehlevi rejiminin gizli polisi SAVAK'ın kurulması ve eğitilmesindeki rolü olmuştur.

Fars Pehlevi rejiminin son yıllarında Museviler (ve Bahailer) ilk kez devlet kurumları sermayesi ve İran ekonomisinde para akışının hemen hemen kendi ellerine geçirecek kadar güç kazanmışlardır.

Iran Islam Cumhuriyetin'de Yahudiler belli bir yogunluga sahip olduklan kentlerde kendi dzel okul ve liselerine sahiptirler. Bu okullarda ibranice ve Tevrat dersleri verilmektedir. Kendi flzel spor kuplerine sahip olan Yahudilerin Islami Mecliste, kendi milli adlan ile bir milletvekili vardir. Giiniimüz iran'ında ibranice yayınlar jdyledir. (Tahran:) Şalem, Haeona, Hakeola, (1920'den) Hayycm.

Din: Iran Yahudilerinin fogunlugu Musevidir. Zaten din onlari diger Iranhlar'dan ayiran tek bzelliktir. Iran Yahudilerinin bir bdlumii ise Bahai'dir. (israil devleti Bahailigi din olarak taniyan ilk devlet olmuştur.)

Musevilerin dinsel ibadet yerleri Kenise adlantr. Kutsal cumartesi günleri falijmaz, ateşe yaklajmazlar. Kendi dinlerinin propogandasini yapmazlar. Sadece Isfahan kentinde 20 kenise'ye sahip olduklan bildirilmiştir.⁷⁹⁸

Museviler genelde kendi aralannda evlenirler.

Irksal Etkilesim: Musevi-Yahudilerin diger iran halklanm irksal yapismdaki etkile- ri esasan Islam getirme ve evlilik yollari ile olmuştur.

Evlilik drneklerine tarihin derinliklerinde bile rastlanmaktadır. Irani krai Behram Gur'un kardefi Nersi'nin annesi, ve Haşayarşa'mm krali^esi Yahudilerdendi. Bu kanjik evliliklere son donemlerde de rastlanmaktadır. Or. Azeri Kacar krali Fethelijah'm "Kifik Hamm, Mahi, Meryem, Mesuræi Nebat, Hatice, Şehr Banu, Şirin v.s." adlannda Musevi eşleri vardı.

Islam getirme olayma bir drnek: 1651-1659 yillan arasinda Azeri Safevi krali H.\$ah Abbas'm Musevilere karşi başlattigi jiddet, siirgilm, malvarhga el koyma ve işkence uygulamalannndan sonra, 20.000 Musevi ailesinin topluca Islam getirdigi bildirilmiftir. iran'in siyasi hayatında önemli bir sira Islam getirmif aileye rastlamak olasıdır: Or. Ka- vamiilmulk, Furuqi, Şerifiilebba, Huveyda vs.

Sami halklar ve bu arada Yahudi ve Aramilerle diger iranli halklan arasmda etnik kanşim o denli biiyik olmuştur ki artik bunlann arasmda belirgin fiziyotip farklılıklarına rastlanmaz.

Leklerden Kelhor boyu, kendilerini Ruham veya Nebuknesr'in soyundan sayar. Ger^ekten de onlann arasmda bir sira Musevi geleneklerinin kalmtist ve şahis adlanna rastlamak miimkündür. Tip olarak da Yahudilere benzedikleri (?) sydenmektedir.

QiiuadaDaiikmlarL

Table 533 DtiNYA YAHUPiLERi

Ulk

ABD	6000-000
Ivan	3300.0
(Canada	600000
Latin Amenta	1300.000
DOnya Yahudilerinin toplami	17000 000

Diinya Yahudileri yaşadiklan iilkeler dzellikle batida, devlette 90k biiyik etkiye sa hiptirler.⁷⁹⁹ Bu diasporlann israil devleti ile siki organik baglan vardir.

5.5.4 -AFRIKAULAR:

iran'in giiney kiyilanda, Negroid ve Australoid ırklarının bu illkedeki uzanU ve kalmulandan oluşan halktirlar.

Niifus-DaMm: tran'm giiney kiyilanda, Etnik Belu?estan, Etnik Farsistan, Etnik Lares tan, Etnik Arabistan ve Etnik Lorestan'da yaşamaktadırlar.

Etnik Belu^estan'in kiyilanda, eski Zenci satrapına yakın bdlgelerde bugiin, Zenci- ler ve Zenci melezlerin yaşadıklan sOylenmektedir. Bunlardan Dorzadeler'in kesinlikle Afrikah kOkenli olduklan sOylenmektedir.⁸⁰⁰ Etnik Lorestan, Etnik Farsistan ve Etnik Arabistan kiyilanda, Minab ve Bender-i Abbas'da da Afrika'lilann yaşadıklan sOylenmektedir. Bu jehrin şebankare il^esinin bazı kOylerinde, Bibera, Ser-i Kanat.Tell- e Serku, Telle Holpeyi v.s.'de Zencilerin yerleştiği iddia edilmiştir.⁸⁰¹ Bugtinkii Abdullah aşiretinden Ubeyd=Kakahi boyu, şeyhlerinin aldıklan Zenci kOlelerin evlatlan olduklan samlmaktadır.

DU: *Sovyet Halklari Atlasi (1968)* İran Afrikali'lannin dilini, Afrikan dillerinden saymakta ise de, Fars yazarlar onlann dilini Pehlevice'ye yakın an Fars^a olarak tammırlarlar. Kesin olan şey eski ddnemlerde, Or. Zenci ayaklanması sırasında, bu ayaklanmaya katılan Zencilerin dili, Afnka'nın yerli dillerindendi. Bunlann bir kısmı ise Arapşa'yi Ogrenmijlerdi.⁸⁰² Bugiin Zencilerin Etnik Arabistan'daki Arap?ayı konugtuklan ve kendilerini de Arap kabul ettikleri bildirilmiştir. Bujehr'de Zencilerin. 50k sayıda yerel leh^eleri vardır.⁸⁰³

Tarihsel Bilei: İran Zencilerinin temeli iif gruptan oluşmaktadır:

- 1 - En eski yerli Zenciler,
- 2- Kole ticareti ile getirilenler,
- 3- iş gticti gO^tiyolu ile gelenler.

I- Yerli Afrika'hlar: İrani Akameniş devleti dOneminde (Daryuş) Etnik Belu^estan'ui Mekran bölgesinde, Zenci satrap'lann (yerel devletlerin) var olduğu bilinmektedir. Zenci- lerle meskun bu bOlgelelerin Mongol saldinsına dek var olduğu bilinmektedir. Bugiin bile aym bdlgede Zenciler ve Zenci melezlerin yaşadıklan bildirilmijtir. Ote yandan şu'ş'ta yapılan kazılar sonucunda Etnik Lorestan, Etnik Arabistan'ın asil ahalisinin Zenciler olduğu iddiası ortaya atılmıştır.(Deu La Foi, Demorgan)

İrani Akamenij siilalesi ddneminde sarayda 90k dnemli konuma sahip Elam uygarlıgmm yaraticılan, Elamların Zenci olduklarına inanılmaktadır. Elam'lardan Önce de Etnik Arabistan'da diğer bazı Zenci toplulukların yaşadığı kabul edilir. Kazılarda elde

800- Balucest8n,ySdg3re natnide qsrn.S.56

801- Qowrae Lor.S.254

802- Qiy&rae Zangiyyin S50 (Ajsnd,Y. Tehrftn, 1364)

803- Less Know people* of central Asia and Iranian platou.

cdilen bulgu vc kcmikler, Sumer ve Kasi'lerin de Zenci kan*um olabileceklerim ortaya koymujtur.

2- *Kole Ticaret*: Arap Emevi ve Abbasi sulaleleri devrinde kale ticareti *rtsmi* ve yaygin bir licaretu. Biiyiik tacirler k01e ticareti i?in (Rethase) genelde Dogu Afrika yerii- lerini (Lomou, Mombasa, Zanzibar, Mozambik, Madagaskar v.s.) esir alip satiyor■ ar 1. Bu Afrikaii kdleler 50k k0Tii koşullar altında, en zor işleri yapmaya zorlamr ve fogu gu a^lik veya hastaliktan dliirdii.

Arap Abbasi Halifesi Mensur Devaniki zamamnda ilk Zenci kole lsyam, Irakm gflneyinde patlak vermiştir. Bu ayaklanma daha sonraki Zenci ay aklanmalar 1 na hazirlanu^tir.⁸⁰⁴ 869-883 arasmda valanlanndan zorla uzak diiŞiirilmii\$ ve kb ege lanmij bu Afrikaii insanlar, Arap Abbasi Hilafetine karŞi biiyiik bir ay a y* ger^eklejtirmijlerdir. isyancilar Hilafelin ekonomi ve deniz ticareti yollarini e e ge?irebilmişlerdir. Toprak agalari ve kole sahiplerine karŞi baŞkaldiran bu insan ar- ge^irdikleri bblgelerde, biiyiik sermaye sahiplerini dldiirmu?, miilk ve tar armi y ^ ve kblelerini azat etmişlerdir. 15 yıl boyunca iizerlerine gnderilen hi a @t^{or u} bozguna ugratmışlardır. Bu Zenci ayaklanması Şii (MuteŞerria ?, Gab •) m *

bir ka? Arap aşiret harig, tamamiyle Zenci kbleler tarafından gerfekleşmiştir. bn J, ve iran'da Etnik Arabistan'da Ali-ibni Muhammed Sahib-ez-Zinc ° er va_ ger^eklejen bu ayaklanma Kadisiyye, Huveyze, Ramhormoz, Cebi, Aba an, vaz, sit ve Basra'ya yayilmijtu. Azerbaycan Saciler siilalesinin kurucusu Ebu s ac, rafından Ehvaz'a gnderilmiŞ, fakat ilk savaşlarda yenilmiştir. Sonralar Arap a fesinin kardeşi Muvaffak Tiirki askerlerin yardimi ile Zencileri pu mu 883. Agustos'da onlari tamamiyle bastirmiştir @⁰⁵ ,

1194'de Tiirki Harezmeşahlar hanedamni destekleyen Zencilenn, Turkmen Sel? u devletine karŞi bir baŞkaldinsiw gbrmekteyiz. /

tran'da Meşrutiyet Harekatma dek (1906) kole ticareti hala ?ok yaygindi. kblelerin £ogu Basra Kdrfezi yolu ile iran'a getiriliyordu.^{806 807} Iran in guneyin e ^ Lenge Umanlan, en bnemli kdle ticareti merkezleri olmuşlardır. mevsiminde, transportun Basra KiJrfezi yolu ile zor oldugundan oayi, ^

iiistilniik kazamrdi.(islam'da kble ticareti serbesttir.) Guneyden ge ^

Cogunlugu, Bantu kabilelerinden Bambasi Zencileri, Suheyli veya u . beşlilerdi. Suheyb kadm kbleler, baŞka Afrikaii kdlelere nazaran daha g larmdan, seviŞmek i9in yeglenmijlerdir. ^

Azeri Kacar siilalesi sarayinda, bolca Afrikaii kiz ve erkek kdle vardi

3- ijgUcU + Denizciler: iogiltere ve K>rtekiZ'Ulerin konnoliinde Can Iran'* gdney

804- QiyiraeZangiyenS35

805- Sfthip-ez-zenc ayaklanması i?in Bkz. Qiyftroe Zangiyln Idtabin*.

806- Or. 1841. AJustos. Ekira aylannda 117 gemide 1217 kOle Ha* adasna

سليم ^daki Zenci kOleleri.

807- OrAwi Kacar krai. Naaireddi. **SahHn** aaneai **Mehdi** Olya'mn «ok aevdil* **a M+DU

limanlarında (Fahbahar, Tis), i'ilerin fogunu Zenciler oluştururdu. İngilizler falıştırmak amaciyla bunlan kdle olarak Once Hindistan'a ve daha sonra oradan Etnik Belusestan'a getirmişlerdi.

Aynca, 19.y.y.da Hazar Denizi limanlarında bile (Enzeli v.s.) gemi personeli arasında her zaman siyah denizcilerin buldukları bilinmektedir.

Medeni Durum: Giiney kıyılarında yaşayan Afrikalilerin (siyah tenlilerin), diğer İranlılar tarafından dtşandığı ve aşagıtlandıkları bildirmiştir.⁸⁰⁸ İran Afrikalilerin, siradan ve marjinal mesleklerde galijirlar.

Fars yazarlar İran Zencilerinin Afrikalı'lara fiziksel tip olarak benzemediklerini ya- s zarlalr.

Din: Hark adasında Liva ve Zar adında bir tOren vardır. Bu tOrende davullar falınarak tasavvufi danslar yapılır. insanlar bayılır. Kdkeni Afrikan olabilir.⁸⁰⁹

Irksal Etkilesim: Elamlıların bOlgedeki Zencilerden oluştuğları olasıdır. Bunların M.02500 yıllarında Mezopotamya'dan bOlgeye gelen Sami'ler ve Yefii Negroid- Australoid grupların kanşımı oldukları iddia edilmijtir.

Negroid-Australoid ırklar İran'tn giiney bOlgelerinde yaşayan halkların; Araplar, Larlar, Farslar, Lorlar, Belu?lar ve Brahoi'lerin etnik bileşiminde Onemli rolleri ol- muştur. Or.Tengestan'daki Lorca konujan ahalinin yerli topluluklarla, bOlgeye daha sonra gelen İranlılar, Arap denizciler, Afrika'li gezginler ve kagak kOlelerin kanşımından oluştuğları ileri siiriilmujtur.

Brahoilerin etnogenezinde belirli etkileri olduğu kesindir. Giiney İran'tn beyaz ukına (Avmpaoid=Kafkas) mensup insanların, (Brahoi, Beluf, Lor, Fare, Arap, v.s.) İran'tn kuzeyinde yaşayan beyaz trkına mensup diğer insanlardan farklı ve fiziksel olarak Zencilere daha yaktn oldukları sdylenebilir. *¹⁹

>8- SSedi, QoMUn Hoseyn, Ahle Havt,

19- JKS .432-433

Sami (Semitik) dillerden Aramice konuşan bir topluluktur.

Tarihael Bilal: M.O.1500-900 yılları arasında Arabistan'dan Babil ve iilkelcrine, Mezopotamya'ya gbf etmişler. M.O.13.y.y.da Arami ydruklen Mezo^mi- ya'da eyaletler kurabilmiş ve daha sonra Aşur devletini yıkarak, Suriyeye yaymış Fenikeli'lerden başka, ticaretle büyük başarılar elde edebilen tek Sami halk olan»A» miler, M.O.4.y.y.dan itibaren Uygur komjulannın ilkelere yayılmaya aşmış

mus-Mtlv; Begun İran'da; Etnik Arabistan'da Basra¹ Kerhe ırmağı kenarlarında Mandei Aramcası konuşan 90k ku? yaşadığı sbylenmektedir. Ayrıca Etnik Ktirdistan'da Arami toplulukları var 1 mijtir.

Dil: Aramca Batı Asya'nın Hami-Sami dilleri ailesine mensup ve Hz. İsa zamanı Rlistin'de konuşulan dildir.

Aramca aynı djl ailesinden Kanaan dilini sikiştirilerek M.O.1.y-Y-da alana yayıldı.1.y.y.m ikinci yansından ise, Arap dili tarafından sikişmeye aş Akameniş devletinde imparatorlugun resmi dillerinden biri oldu.

Peygamber Mani'nin yedi kitabından alışı bu dile, diğeri ise Pehlevice y ^ Mani'nin (216-274 Babil) anadili Aramca idi. İran Akamenişler devlet yazımalannda Arami dilini kullanmışlardır. Aram dili yaz.s., Sami Asur imparatorUıgtı dOnemmdelararası bir konum kazandı. Arami yazısının kkeni Finike yazısidir. u yaz ^ biittln Sami dilli ilkelere yayılmıştır. İran Akamenif devleti ddnemin e, sonra da Pehlevi yazısı Arami kkenlidir. Part yazısı da Arami yazısı ^ ni Arami yazısı değiştirerek Mani diye yeni bir yazı icat etti. V-e? , rjvmir hepsinin kkeni, Kuzey Sami yazılan olmuştur. Bunlardan başka ogu , İbrani, Asri ve Arap yazılarının kkeni de Arami yazısidir. . .

Hezvaş adı ile büyük bir Aramice sdzciik kiimesi, Pehlevi dili ve ya^sma S^{1TM*} Pehlevice (Aşkani=Parti, Sasani=Parsik) yazılan. ta₅ yazıUıari. Av^ (Zend^ v^s^ Oncesi ve sonrası, mektuplarda, Aramice kited. bmlerce' f 'Akka(i) dillerde aran- ktikenin Aramiceden başka diğeri Sami, (Asun, İbrahim, Bab , * maktadır. *

Tablo 34. ARAMCANIN LEHCELERİ;

A)-BM İrkfflfrı

- 1- Kutsal kilap Aramcas,
- 2- Tedraur lehçesi,
- 3- Nebat lehçesi,
- 4- Ban Yahudi Aramcas,
- 5- Sanurra lehçesi.
- 6- Filistin Hristiyan lehçesi,
- 7- Yeni Aram lehçesi,

B)-Dogu Uçfleri

- 1- Dogu Yahudi Aramcas,
- 2- Modern Dogu Aramcası *7,
- 3- Manda Aramcas*? (İran'da bu dil konuşulmaktadır),
- 4- Asurice • (BkzAsurilcre),

Etnik Arabistan'daki Aramilerin dill Dogu Aramca'dır. (Modern Dogu Aramca, yok- sa Manda Aramcası bilinmemektedir.) Bu dilde Arap^amn etkisi ortadan kalkmıştır. En eski yazılı metinleri 7-8.y.y.dan kalmıştır. İran Aramileri büyük olasılıkla, Manda lehçesini kullanırlar. Siiryanı (Asuri) yazısına benzer, Mandai adında bir yazıya sahip oldukları söylenmektedir.

Etnik Kürdistan'daki Aramilerinin, artık çocuklarına Aramice öğretmedikleri bildirilmiştir.

Din: Etnik Arabistan'daki Aramice konuşan insanların Mandaim (Sabi) dinine inandıkları söylenmektedir. Fakat bu Sabiilerin Arapça konuşmaları da iddia edilmektedir. Bunların çoğu kuyumedur.

Etnik Kürdistan'daki Aramilerin Musevi oldukları ileri sürülmüştür.

İrksal Etkilesim: Aramiler tarih boyunca bülgenin bütün halklarının bünyesinde eriyerek yok olma aşamasına gelmişlerdir. Onlar diğer Sami halklarla birlikte, (özellikle İran'ın güney ve batı halklarının (Arap, Kürt, Lor, Fars) etnik yapısını etkilemişlerdir.

Diinuada Daeilim: Büttün dünyada toplam 200.000 Araminin yaşadığı söylenmektedir. Bunlar Batı Asya'nın büyük Hristiyan topluluklarıdır. (Lübnan, Suriye, Irak v.s.de).

5-6.-KAFKASYALH.AK:

1- GurcUler

2- gcrkezlcr

5[^].1 .-GURCULER:

Dillcri Kafkasya dilleri .ailesinin giiney koluna (iberkafkas=Kartvelin) *dahil Giirciice* (Kartuli Ena) olan halktirlar.

TophSSLMil'ii, Giirciiler 12-13.y.y.larda defalarca Etnik Azerbaycan'a ErdebiJ ve fcvresine saldirmij ve biyyik yikimlara neden olmu\$lardir.^{8,0} Azeri Akkoyuniu ve Kara-Tflrk^{1B*U SAA^cr*} ^bnemimde Etnik Azerbaycan'm Erdebil kenti ile Mugan foliinde iir Mongol, Ermeni ve Kafkasyali topluluklann biarada ya\$adiklan bildirilmistir.⁸¹¹ lDl ^an da ise Giircii kadin kolelerin varligindan sdz edilmi\$tir.⁸¹²

Iran Giirciileri esascn sava\$lar sonucu esir veya kdle olarak bu iilkeye getirilmif erdir. Azeri Safevi Krai \$ah Tahmasb, Tiflisi fethettikten sonra, buradan 200.000 fon[^] *Ca^U¹, y-iyetme kiz, yaki\$ikh oylan ve focugu ve Abbas daglari civanndan ki ^ yi^{es*f} almn\$tir. Azeri Safevi Krai \$ah Abbas, Azeri Kizilba? soylulann et-ve yetkilerini kisitlamak amaciyla fogunlugu Giircii, \$erkez ve Ermeni'den olu\$mu\$ ■000 Musliimanla\$mi\$ Hnstiyandan Kullar adinda iki yeni ondu kurmu\$tur.⁸¹³ 1617 avajmda 10.000 Gurcii esiri daha iran'a getirilmijtir. 1732'de Azeri Afjar krab Nadirjah^{1 s*} ^P^ttiginde, 6D00 esir Giircii aileyi, Etnik Farsistan'm Horasan Ostanina yer-c\$irmi\$tir.⁸¹⁴ Lek Zend krali Kerim Han ve Azeri Kacar krali Aga Mehemmed Han yaptiidan sava\$larda fok sayida Giircii laz ve kadun esir alrajlardir.

Kerbi sava\$mda esir dii\$en iki Giircii komutan ivane ve \$alva, affedildikten sonra Etnik Azerbaycan'm Merend, Salmas, Urmiye ve Etnik Kiirdistan'in U\$nu kentlerini krsa sdre i?in ele ge\$irmiflerdir.

1815 de Etnik Gilan'm hiikiimeti Hosrov Han Giirciinun elindeydi.⁸¹⁵

19.y.yJa Azeri Kacar siilalesi ddnemimde Rus Gribaydov'un, ba\$bakan AsifiddOvle'nin iki Giircii e\$ini geri almak istemesi iizerine (ikan halk isyam tarihihe *10- GOrcfiler, yQzyila yakm bk sOre, Rkik Aarttycan'a saldmp. {ok sayidi kn* ve kflyQ yakim*. kstlism* yapnnjlar. - - . . . — j , vrrmislr. - ArdaM

GOrcfilerin saltfclananaa MoloU*^{dan} lopp, Ambaycan* jekn TOrta knl Celakddin, - = i
_ _ _ _ _ L_nnr^n Vnmntani I wane ve ^ , GQrcfl
d> puarjflhe tSrix S.52-53. - SV. SZ89. - KJSZ11. - Krali*ThamarVn Ad
arkerleri fle birlikte. Etnik Azerbaycan'ı ytimatafaq ve Mett<i'deB(eUuliklerinle,Tebn2*hjJSUiaea**f

B. Brouet, Historie de la Georpe 1.470

*11- MB.SS0

812- Don mine tiftniS.46

813- Don mane trtaiS-250

814- MBS.24

815- KJSZ94

geşmiftir. Asifiddvle İngiliz yanlisi ve Griboydov'un eşi Giircii idi.

Ntifus-Daidm: Etnik Farsistan'ın Isfahan Ostanında Feridun Şehr yakinligında, Yezdanfchr bblgesinde Feriden'dc 10.000 kifilik bir Giircii toplulugunun 14 kdyde yer-
leftikleri iddia edilmiftir.⁸¹⁶

Azeri Safevi krali Şah Abbas zamamnda gctirilen Giirciller'in kalintdan, Etnik Lores-
tan'in Bahtiyari bdgesinde Daran ve Eliguderz arasındaki Bubin'de yafamaktadirlar. Bunlann
hala Giirciice konuftuklari bildirilmiftir.⁸¹⁷

Etnik Gilan'da da Gurcu'lerin yafadiklan bildirilmigtir.

Medtni Durum: Getirilen Giircu ?ocuklann (10-16 yaş arasi) kahvehanelerde
faliftinldiklan ve kizlarimn ise hizmetglik veya fuhuş yaptiklan Safevi ddnemi tarihle-
rinde bildirilmigtir. O dbnem resmi vergi bdeyen 12.000 Giircii hayat kadini vardi.(?) Bir hizmetgi
Giirciiniin fiyati ise 10.000 klon'du.

Kdle Giirciiler ve bunlann ^ocuklan ilk bajta eglence iferi ile ugrafmif, daha sonra-
lar devlet iflerine girmeye baflamjflar. Sanson, Azeri Safevi devleti ddnemi hakkında fdyle
yaziyor: "*Ulkenin (jnemli ve ytiksek ijleri Giirciilerin elindedir... Onlarin masraf-
larim krai ddiyor... Kralla aym sofrda da yemek yerler...*" O dbnem gezginlerinden Fransiz
Chardin yaziyor: *Iran'da annesinin Giircii veya kerkez olmayan hig bir yiksek riitbeli
devlet adamina rastlamak olasi degildir. Bu karipm 100 yil onceden baflamtjtir.* Erak
kentinin, Yusufhan Giircii tarafmdan yaptmdigi bildirilmiftir.⁸¹⁸

Iran'daki bugiinkii Giircii azinligm hala Giirciice konuftugu bildirilmiftir.⁸¹⁹

Din: iran'a getirilen Ermeniler'in tersine Giirciilerin, Hristiyanligi zorla veya isteye-
rek terkettikleri ve Miisliiman Şii olduklan sdylenecektir.⁸²⁰ Sovyet Ansiklopedisi Iran'da
yafayan Giirciilerin hala Hristiyan oldugunu yazar.

Irksal Etkilesim: Iran'a getirilen Giirciiler, islamlaşma ve evlenme yolu ile diger
halklarm etnik yapılarim etkilemiflerdir. Kadmlan genelde Azeri olan devlet adamlan ve
iinliilerle evlenmiflerdir. Sadece Azeri Kacar krali Fethelifah'm 16 Giircii efi (Perifah, Hof,
Deleram, Ziba?ehr, Servnaz, Şahnabat, Şahnavaz, Şukufe, Giilbeden, Gulperi, Giilpirhen,
Meryem, Nergis) vardi.

Azeri Kacar krali Aga Mehemed Han ddneminde, Etnik Mazenderan'in Behfer kenti
ahalisi Tat, Talif ve Giirciilerden olufmaktaydi. Bu ve buna benzer diger Giircii top-
luluklar tamamı ile yerli halklarda erimifler. Bugiin Azeriler ve Farslaşmif Azerilerde fok sayıda
Giircii, Giirciyan, Giirciizade soyadlanna rastlamak olasıdır. Bunlar artik ta-
mamiyle Azerileşmif veya Farslaşmiflardir.

Ban Tarihsel Sahsiyetler: *Aga Yustf.* (kisirlaftirdiktan sonra Azeri Safevi sarayı
haremide harem agasL olmuftur). Erak kenti, 1824'de Yusuf Han Giircu adında biri ia-^{116*}

118

116- JKSJ24

•17- Qowme Lor.S.44

118- SVS.53

•19- JKS325. Am Britanlca, Iran maddesi.

•20- Sovyet ittuldopedisi, lima maddesi.

rafından yapılmıştır.*²¹ *Menugehr MotemukUivle GlircU*, (1878'de komutan olarak Lor ve Arap ajirctlerini bastirmijtir). *Prens Ali Kulu Mine EtizadUsseltene*: (Azeri Kacar krali Fcthclijah'm Giilpirhen adli GURcii eşinden olan oğlu, Darulfun'unun başkani ve Azeri Kacar krali Nasireddin Şah'in eğitim bakani olmuştur). *Skvarlidze*: (Ermeni Uganiyans Avanes'le birlikte İran'in ilk artistik sinema okulunu kurmuştur. Ona İran'in ilk uzun ti- rajb filmini kendi sermayesi ile yaptırmıştır). *Riza Şah Pehlevi annesinin* Giircii olduğu sdylennujtir.¹²² *Huseyn Kesmai*: (Ecdadi Kafkasya Giirciilerinden olup Azeri Kacar krali Aga Mehemraed Han zamamnda iran'a gelerek Önce Etnik Azerbaycan'm Kazvm kenti ve sonra Etnik Gilan'm Reşt kentine yerleşmişlerdir).

5.6.2. CERKEZLER:

Cerkez Kuzey Kafkasya'dan gO? ettirilmis\$ halklar Or. Abhaz, Abaza, Oset vs. i?in kullanılan genel addir.⁸²³

Tarihsel Bilei: Azeri Akkoyunlu ve Karakoyunlu ddneminde, Etnik Azerbaycan'in Erdebil kenti ve Mugan ?dliinde 50k sayida Kafkasyali, Ermeni ve Mongol gruplann birlikte ya\$adiklan bildirilmiştir.

Azeri Safevi devleli dOneminde Fransiz gezgin Chardin, iran'da annesinin GilrcQ ve- ya ferkez olmadigi hi? bir yuiksek ritibeli devlet adanuna rastlamann mumkiin ol- madigim ve bu kanşimin yiizyil daha Oncesinden başladigini sdyley.

Niifus-Daeihm: Etnik Farsistan'da, Fars Ostammn kuzeyinde halen ^erkezlerin ya\$adigi iddia edilmiştir. Sayılan bildirilmemigtir.

Medeni-Durum: Cerkezlerin Kafkas dilleri ailesinin Kuzey-Bati (Abhaz-Adige) koluna mensup Cerkez-Gabardin dilini hala kullanip kullanmadiklan bilinmemektedir.

Unlu Cerkezler: *Feridun Han ferkez* Esterabad, Gorgan, Mazenderan, Bestam, Damgan, Gerayli, Kebud Came ve Dorun'un hakimi. Azeri krai şah Abbasin kdlesi idi. Cerkezlerce 7 yaşında iken ka?inlmis\$ ve Lezgilere satilmij. 15 yd esaretten sonra satın altnmiş ve şah Abbas'm koleli olmuştur. Daha sonra Kiirt ve Turkmenlerle sava\$ta gdsterdigi başanlardan dolayi valilige atanmıştir.^{824 23}

6.fc K

1- **İRAN'DA KONUŞULMAYAN İRANİ DİLLER:**

Kumzari,
Muncani,
Osetin,
Pamir dilleri,
Eşkuşmi,
Veheni,
Parafi,
Urmuri,
Yagnabi.

2- **DİL AİLELERİ:**

İrani,
Türkçe,
Sami,
Avrupa,
Hinti,
Dravid,
Kafkas.

3- **İRAN'A KOMŞU ÜLKELERDE DİSSEL, DİSSEL**

YAPİ:

Azerbaycan,
Afganistan,
Pakistan,
İrak,
Suriye,
Türkiye,
Türkmenistan.

■ ' - •

6.1- İran'da Konuşulmayan İrani Diller:

İrani diller Orta ve Bali Asya'nın blyitlk bir kısmında konuşuJmaktadırlar. Bu dillerin İconujuldugu alan İran, Afganistan, Irak, Pakistan, Hindistan, Tlirkiye, ĩn, Tacikistan, Kuzey ve Gilney Osetya, Rusya, Gilrcistan ve Azerbaycan'ı kapsamaktadır.

Ajagıda İran'da konuşulmayan İrani diller hakkında kısa bilgiler sunulmuştuir: (Alfa- betik siraya gdre)

LKutniaq:^ Basra KGrfezinin giineyinde yaşayabilen tek İrani dildir. Hormoz Bogazinin giineyinde Omman'm en kuzey bdlgesinde Mesenden yarun adasmda ko- niijulmaktadır. Bir ilkel aşiretin konuştugu bu dil, Farsga'nın etki alanının dışında kalmıjtir. Kumzari eski İrani toplulukların buralarda egemen oldukian ve oturdukları • ddnemin giiniimiize kalan hatirasidir.

2z.\tHW(Wi: Afganistan'da Bedeşan bdlgesinin giiney dogusunda Pamir'de Muncan adlandırılan yerde konuşulmaktadır. Lutkuh deresi gevesinde konuşulan Yidge lehgesi Muncaniceye yakındır. Muncanilerin'say isı 1.000 kişidir. .

Oseliff {^A Tf/, -826 Rusya'nın Kuzey Osetya Ozerk Curahuriyeti (merkezi- Orconikidze) ve Giircistan'ın Giiney Osetya Ozerk Bdlgesinin (merkezi-Tsxinveli) resmi dilidir. Osetge'nin Dogu (veya ironi), Bad (veya Diguri) olmak iizere 2 ana lehgesi vardır. Diguri lehgesi daha eskidir. Osetlerin %75'i ironi lehgesini konujurlar. Edebi *dil* Ironi lehgesi esasmda geliştmiştir.

Osetin halkı eski İrani Alanların devamı sayılır. Bunlar Azof Kdrfezi ile Karadeniz ve Kuzey Kafkasya dolaylarında yaşamışlardır. Osetin dili eski gaglarda iskit ve Sarmat gibi Rusya'nın giineyi ve Azof Kdrfezi ile Karadenizin giineyine gegen Hint-Avrupalı ka- bilelerin dilinin devamı sayılır. Bunlar 14-15.y.y.da Giiney Kalkasya'ya inmişlerdir.

Eski gag Osetin kiiltiriinden Narti efsaneleri gibi yapıtlar, hala Oset halkı kiiltiriinde yaşamaktadır. Farsga'dan etkilenmeyen bu İrani dilini konuşanların sayısı 400.000 kişidir.(1939'da 354.000). Olli diller Sogd ve Harezme ile bağlantılan bulunan Osetin dilinin eski yazısı Giircii yazısı olmuştur. Şimdiki yazısı Kiril esasmdadır. Osetin dili, Avrupa'ya girebilmiş tek İrani dil sayılır. Bu dilin Jassic lehgesi ortagagda Macaristan'da konuşulmuştur. Osetlerin gogunlugu Ortodoks, Digorlar Siinnidiler.

Eamir />* *%rf,-⁸²⁷ 4-Şugnani-RoŞani

5- *Yazgulami (Zgamik)*

6- *Eskufumi* ,

7- *Veheni*

Araştırmacılar Afganistan, Tacikistan ve ĩn arasında bdlilnmiş Pamir bdlgesinde

*25¹ Languages of *ouih east Iran Larwun, Kumzari, Baihkerdi, Newyoric, prodi, 6. «kjareu.

*26- AM. S.225-235

•27- MB.SJ2S

yaygın bir dil grubunu Pamir dilleri diye adlandırdılar. Bu dilleri konujanların foku Tacikistan'ın Ozerk Daglık Bedehjan bdlgesinde (merkezi Honik) yayıyorlar. Bir kısmı ise Afganistan ve Çin'in kuzeydoğu bdlgesinde yayılmaktadır. Toplam sayılan, 70.000 civarındadır. Bunların 30-38.000'i Tacikistan'dadır.

Orta çağda bu bdlgede yan bağımsız hanlıklar yaşamıştır. Bunlar 1895'de Rusya-Afganistan anlaşması ile bu iki dike arasında btilinmişler. Sovyet devleti kurulduktan sonra Tacikistan Cumhuriyeti'nde (1925'de) Daglık Bedeşah Ozerk Bdlgesi kurulmuştur.

Bitün dünyadan izole biçiminde yaşayan Pamir halkları, ilkel toplara özelliklerini taşıyor ve İsmaili mezhebine inamlar.

Bati Pamir halklarının hepsi iki dildir. Tacikçeyi de konuşur ve kullamlar. Doğu Pamir'de halkın çoğunluğu Kırgızca konuşur. Pamir halklarına Daglı Tacikler de denmiştir. Bu diller arasındaki fark o denli büyüktür ki karşılıklı anlaşmayı engellemektedir. ** Bunlar karşılıklı anlaşma için Tacikçe'yi (Bedeşah lehfesini) kullamlar. Sayıca en fazla konujana sahip olan Pamir dil şugnani-Roşani dili (şugnen lehgesi) dir.

4- Suznani-Rosani: Bu dil birbirine 50k yakın bir kaç lehleden oluşmaktadır. Bu lehfeleri konuşanlar kolaylıkla birbirini anlarlar.

- Lehfeleri:
- Şugnani (Ve Bacev lehgesi),*
  - Romani (Ve Hovf lehgesi),*
  - Bertengi,*
  - Orjori,*
  - Seri kali,*

a) *Şugnani:* Konufulduğu alan şugnan (merkezi Hurveg) ve Raştıkale (merkezi Raştıkale) ilgeleridir. Bu lehfe Afganistan'ın şugnan ilgesinde de konufulmaktadır. Tacikistan'da sayılan 15.000 kişi, Afganistan'da ise 15.000 civarındadır. (1930) *Bacev* köyü *lehgesi* şugnani'ye 50k yakındır.

b) şugnani bölgesinin kuzeyinde Hovf köyünden şipad köyüne dek uzanan bir bdlgede *Roşani lehgesi* konuşulur. Tacikistan'da toplam 8.000 ve Afganistan'da 3.000 kişi bu lehçeyi konuşmaktadır. *Hovf lehgesi* Roşani'ye 90k yakındır.

c) *Bertengi lehgesi:* Berteng ırmağı çevresinde 2000-4.000 kişi tarafından konuşulur. Bunlar şafii Sünnidirler.

d) Berteng ırmağının kuzeyinde *Orjori lehgesi* konuşulur.

e) Çin'in Sing Kiang eyaletinde 5.000 kişi *Serikali lehgesini* konuşur. Afganistan'da ve Senglig olarak geçer. Bu lehçe şugnani lehgesine yakındır. Sayılan bir kaç bin kişi İran dillerinin doğuya (Çin'in Sinkiyang eyaleti, Doğu Pamir'e) en fazla

İdildir.

9- Urmuri (Berki): Bu Irani dili konuŖan halkın bir kısmı Afganistan'da Kabil'in gineyinde, Berki veya Recan adlandırılan bdlgcenin Loger dercsinde yaŖar. Diğer bir kısmı ise ismail Han deresinin kuzey batısında Vezirestan ve Banon'un giney batısında, Kan Gurem'de yaŖamaktadır. f»akistan'daki Urmuriler dillcrine Berki veya Bergis de der- ler. Bayezid Besatam'inin (16.y.y) milliyetge Urmuri olduğu sdylenebilir.⁸³⁰

Urmuri diline de ilk deginen kiŖi Babur (hatıralarmda) olmuŖtur.

19.y.y.da 50k daha yaygrn durumda olan Urmurice, Urmurilerin zamanla Tacik ve AfganlaŖması sonucu yaygmhgim kaybetmiŖtir. Urmuricenin iki Loger ve Kan Guram lehgesi vardır. Bunlann arasındaki farkhliklar aralarındaki karŖilikh anlajmayı engelle- yecek kadar biiyuktur. Yazısı olmayan bu dil yerini Tecikfe ve PuŖtucaya bırakmaktadır. Urmurilerin fogu Tacik^e'yi kullanmaktadır.

10- Yaenabice.^{nx} Bu dil Tacikistan'da konuŖulur. Yayıldığı alan Yagnab deresi, Ze- refjan ve Hisar daglan arasmda bir kaf kdyden ibarettir. Bu kdyler baŖkent DuŖenbe'nin kuzeyine kadar serpilmiŖ durumdadır. Yagnabilerin toplam sayjlan 2.000 kiŖidir. Bunlann fogu iki dilli olup 50k rahatga Tacikge konuŖur ve Taciklerde erimektedirler.

Yagnabicenin iki Bati ve Dogu lehgesi vardır. Bati leh^e Merhtomayn ve Novmite- kan kdylerinde, Dogu lehgesi ise KeŖi, Diblend, Peksan ve Pitip kdylerinde ko- nuŖulmaktadır. Bu iki lehge arasında ara lehgeler mevcuttur. Eski Sogd dilinin guniimiize dek ya^ayabilen tek devamı Yagnabice'nin yazısı yoktur.⁸³²

11- Zazaca: Bu irani dil sadece Turkiye'de Siverek, Tunceli, Kor, ^abahgur, Kigi, Bijak, (permuk ve izipalu'da konuŖulmaktadır. Bu dilin diğer adı Dimxlidir. Dujuki lehfesinin Zazaca'ya ?ok yakm olduğu soylenebilir.

Zazaca ile iran'da konuŖulan Guran dili arasmda bag kuranlar ve hatta onlan aym sayanlar olmuŖtur.^{833 * 3}

530- MB.S327

531- AMS.470

12- AMS.480-481

3- Kfetce dil

62. Dil Aileleri:834

Not: Bfliim alti'da (*) ile belirlenen diller, Iran'da da konu\$ulan dillerdir.

Table-6J iKANI (1RANIC) DILLER! AILESİ:

A- Baa Kolu:

»- Kuzey ban grubu (Parti) :

- 1) Hazar Cevrcsi:
  - i- Cilekfe *
  - ii- Talgca *
  - iii- Teberice (Mazenderance)*
- 2) KQrdl (Kurdic):
  - i- KDrt,e * (Kurdish)
  - ii- Zazaca (DUimii) +
  - iii- Guranca *
  - iv- Lekfe *
- 3) Merkezi:
  - i- Kajan Qevicsi: Damgani, Demavendi, Erdesumi, Garni, Gomgei, Hansari, HorzuJd, Kelimi (Kafani), Kejeji: Limeyi, Rad*, Sot, Vanigoni, Velatru, Zefreyi-
  - ii- Isfahan fevresi: Gen, Kiyqfru (Kefu), SedeH.
  - iii- Yezd fevresi: Eaareki, Gebri (Yezdi), Naim.
  - iv-Ferizeruh. Net end, Yarendi.
  - v- Hurt (Biyabaneki), Mehricani (?)
  - vi- Semnanfevresi: Lasgerdi, Semnani, * Sengseri* Sorheyi, fehmirzadi;
  - vii- Erak cevresi: Amereyi, Aftiyani, * Ferahani, Kohdd. (Tefrep), Vefii;
  - viii- Tehran: Gazerhan, Tectrfi;
- 4) Diger:
  - i- Sivendi (Kaleni)
  - ii- Belufca*
  - iii- Sistanice* (? Zabolice)
  - iv- Urmuri (Berid) +
  - v- Pergi * (Farad)

b. GOney bait grubu (Parsi):

- 1) Tati* (Tatic): faff (Soli), Enberani, Epehardi, Halhali (Kecel), HeneiuS, Hoeyni, Keringani, Maragi, Papa, Ramendi, RezeccnM, Sap an, Yengice, Takestani;
- 2) Fare Os lam: BaggertB, Bended, Buringani, Ememzade Esmaili, Keraneyi, Lari*, Lavi, Maserm, Papurt, Songun;
- 3) Difier:
  - i- Farsfe*-Tacik(t*-Derice
  - ii- Lorca*
  - iii- Devam
  - iv- Kumzan+

B) Dogu Kolu:

a- Kuzey do\$u grubu (Isid):

- 1- Osedn (Asi)*
- 2- Yagnabi+

b- GUney dogu grubu :

- 1 yPamir*
  - i- Egkuponi
  - ii- Sungani-Ropmi (Macev)
  - iii- Vfheni
  - iv- Yazgulami (Zganik)
- 2- Diger:
  - i-Afgani (Pufu)* il-Muncani(tdge)*

834- Par&mez if indeki adlar, ilgili dills btjka isimleridir. Parantez ifindeki sayilar o dili kooufulsin sayisidir. * =

Iran da komifulaii diller. mil.c rnilyon '

Tabk) 63. TiRKi (TURKIC) DiLi.F.Rt AtLESt;»33

A) Qmraf grubu: (1.900.000; ft 13)	
1- (Wvafca	1.800-1500 mil
B) 0*ux grubu: (86.600.000; ft 61.4)	
1- <i>Gag m ux a</i>	0323-0.450 rail
2- <i>Ktrun Taiarcast</i>	0.790-0500 rail
3- <i>TORKfe (TurkA)</i>	52.000 rail
4- <i>Azerice (Axrish)*</i>	30.000 rail
5- <i>TUrimence*</i>	4300-4.400 rail
O Bulgur grabs: (8.600.000; %6.6)	
1- <i>Komukfa</i>	0350-0315 mil
2- <i>Karafayca</i>	0.150-0.170 rail
3- <i>Malkana (Tuiiu)</i>	0.100 rail
4- <i>Bafhrifa</i>	1500-1.600 mil
5- <i>Karayimca (Karay)</i>	0.004-0.010 rail
6- <i>Taurta</i>	6500-7000 mil
D) Kariik grabs: (23.056.000; ft 17.7)	
1- <i>Kinnfakfa</i>	0.001 rail
2- <i>Ozbekfe*</i>	16J00-19,800 mil
3- <i>Yem Uygurca</i>	6.000-7.6 mil
4- <i>San Uygurca</i>	0.014-0300 mil
5- <i>Salurca</i>	0.050-0.095 rail
E) Kip\$*k grabs: (11.154.000; ft 163)	
1 - <i>Kazakfa*</i>	7.820-105 mil
2- <i>Nogayca</i>	0.060-0.090 rail
3- <i>Karakalpakia</i>	0.475-0500 mil
4- <i>Altayca (Oyrat)</i>	0.050-0.085 rail
5- <i>Ktrgizca(Bune)</i>	2324-3.000 rail
F) Uygur grubu: (338.000; ft 03)	
1 - <i>Knmasince (Kanmaci)</i>	0.002 mil
2- <i>Hakasfa (Xas, Abakan)</i>	0.093-0.100 mil
3- <i>Barbince '</i>	0.008 mil
4- <i>Tuvince (Soyon, Tuva)</i>	0302-0080 rail
5- <i>forca (Aba, Eij)</i>	0.020 rail
6- <i>Karakasca (Tufa)</i>	0006 rail
HaUf grubu: (20.000; ft001)	
1- <i>Hal ana*</i>	0.020 rail
Yakut grubu: (705050;ft05)	
1- <i>Yakut(a (Saka)</i>	0.400-0.700 rail
' <i>Dulganca</i>	0005-0.007 rail

sas kaynaklar - DOnyadaU TTIrkler. - AM. - TZ. (S.22-24.298-299). - BOyOk TOridye tirihl.S.40. - Dflnywa 9. - TtWc dOnyasi Qzerine in celemelg^ .42-49

Table 6 A. HAMITQrSEMİTiK PILLERİ AttJSSfc

- A) Chad grubu: l-
Hausta
- B) Kufitik gurubu:
1- *Guıtar*
2- *Somali*
3- *Sidamo*
4- *Hay da*
5- *Afar*
6- *Saho*
7- Bali Kujitik (=Omotik)
a- *Welamo*
b-An C-
fako d-
Zaysa
- C) Berber trubu:
1- *Sıtha*
2- *Taureg*
3- *Tamazjghl*
- D) Semitilic (Sami):
1- Kuzey (Arami):
a- Arami:
i- Baa : *Aramca*
ii- Dogu: - *Yahudi Aramcast*
- *Histryan Aramcasi (Asurice)*•
'b- *Suriye C-*
Mandei*
2- GQney:
a- *Malta b-*
Arabia*
i- *Kuzey*
ii- *GQney C- Amhari*
d- *Tigre e-*
Tigrinya f-
Gurage

A-

Doju jrubu:

- 1 - Aiami
- 2- *Bengali*
- 3- *Oriya*

B-

Kuxey grubs:

- 1- *Puncabi*
- 2- *Landha*
- 3- *Sindhi**
- 4- *Pahari dtVeri* ;

a- Doju :	■ <i>Nepali</i>
b- Mckerz:	• <i>Kummani</i>
	■ <i>Carhwali</i>

c- *Baa*

- 3- *DarSk dtUeri* ;

a- Dofu	- <i>Kejmiri</i>
b- Motel	- <i>Nowari</i>

c- Ban	■ <i>Kafiri</i>
d-Dijer	• <i>Kau</i>
	- <i>Vigali</i>
	• <i>Par uni</i>
	■ <i>Aflun</i>

C-

Bali-Guney grubu:

- 1- *Cucaraa*
- 2- *Maraihi*
- 3* *Konkari*
- 4- *Sinhalese*
- 5- *Maldiv*

D- Merltez grubu:

- 1- *Hina **

a- Dogu Hindu	: - <i>Awadhi, Bagheli, Chattugarhi.</i>
b- Ban Hindu	: - <i>Brajbhasa, Bundli.</i>
c-Diger	: • <i>Hindustani.</i>
- 2- *Urdu**
- 3- *Bihari* : - *Maithili, Magah, Bloipuri, Diger.*
- 4- *Racisiani* : - *Mew an, Ahinvati, Harauti, Malvi, -
Nimadi, Marvani, Racisiani.*
- 5- *Bhili*
- 6- *Khandeshi*
- 7- *Tharu*
- 8- *Diger*

6f. AVRITPA DtLLERj AILESI:

A) Kdlik Grubu:

- 1- Bretonca
- 2- Kronikcc (Comwal)
- 3- Irlandaca (Gaelik)
- 4- Goloe (Scottish)
- 3- Manjt*
- 6- Wels\$e
- 7- \$odanca

B) Germen Grubu:

- 1- *Nenefce* 2 Danimarkaca
- 3- Isve^cc
- 4- Izlandca
- 5- Ijko^ca
- 6- Frisianca
- 7- Hollandaca
- 8- Fkraence (Hollandaca fivesi)
- 9- Afjkmca
- 10- Yiddijfc
- 11 - Ba varyaca
- 12- Faroesfe
- 13- Van dal ca
- 14- Lukseraburgca
- 15- Ingilizce

Q Roman (hulk) Grubu:

- 1- Fransizca
- 2- Ispanyolca
- 3- Porte Id rce
- 4- Italyanca
- 5- Romance
- 6- Romania
- 7- Pro vani^a
- 8- Lad nee
- 9- Romani (Cingene)
- 10- Ratal an ca 11 - Galicyaca
- 12- Friulyanic*
- 13- Walloonca (Fransicafivesi)
- 14- Sardinianca

D) islav Grubu:

- a) Dogu
  - 1- Rus\$a
  - 2- Belorusta
  - 3- Ukraynaca
- b) GQney
  - 1- Bulgarca
  - 2- Makedonca
  - 3- Slovence
  - 4- Sirp-Huvaifa (Bojnakfa)
- c) Bab
  - 1- Slovakia
  - 2- *Qekce*
  - 3- Leh?e (Polonyaca)

- 4- Vendijos
- 5- Lu\$ioce
- 6- Kejubca
- 7- Pomeranyaca
- 8- Sotbianca

- E) Baltik Grubu:
- 1 - Litvanyaca (Litva)
  - 2- Lctonce (Lati)}
  - 3- Bain

- F) Dijer;
- 1- Yunanca
  - 2- Aroavutfa
  - 3- Erroenice *

Tablo 6.7 DRAVID DiLLERi AILESi;

- A) Guney:
- 1- Tomi
  - 2- Malayalim
  - 3- Kota
  - 4- Kanlada (Kannara)
  - 5- Kodagu
  - 6- Badaga
  - 7- Irula

- B) Guney Bate
- 1- Tulu

- C- Guney Dofu:
- 1- Telegu
  - 2- Savara

- D- Merltez:
- 1- Kolaral
  - 2- Nayka
  - 3- Harfi
  - 4- Q ad aba

- E- Qondam:
- 1- Qondi
  - 2- Konda
  - 3- Kui
  - 4- Pengo
  - 3- Man da

- F- Kuzeydoju:
- 1-Kuruh ' 2-
  - Malto

- G- Kuzey Bati:
- 1- Brahoi *

Tabio 6.8 KAFKAS j^LLEM AILESli

A) GÜney Grup (Ibercafkas=Kartvelin):

- 1- Mcgrli (Mingrelian=MargaJuri Nina)
- 2- GQrcQ (Kartuli cna) *
- 3- Laz (Zau=Chan)
- 4- Svamin (Lusnuhin)
- 5- Hevsur
- 6- Psav
- 7- Tu}
- 8- Mohev
- 9- Mtiul IOIngilo

B) Kuzey Dogu Grup (Nahu Dsfcslanli):

1-Nahpu (Barbi):

- a- Gcfen-Ingu}
- b- Kistin

C- Bats-Basi

2- Dagisianli:

a- Avai-Andi-Dedoi:

- i- Avar
- ii- Axux
- iii- Bagul
- vi- Andi
- v- Godoberin
- vi- CaraaJ
- vii- Bollix
- viii- Xvarjin
- ix- Dedoi
- x- ldarabamiu
- xi- Kapuñin
- xii- Xunzil
- xlii- Gunzib

a- DerginLelc

- i- Uk
- ii- Dargin c-

Lezgi:

- i- Rotul
- ii- Tsaxur
- iii- Xinaiuq
- vi- Lezgi
- v- Ar?in
- vi- Tabasarin
- vii- Keriz
- viii- Budadraez
- ix- Xinaiuq
- x- Agul
- xi- Budux

C) Kuzey Bab, (Ahbaz-adige):

- 1- Abaza-Abhazi (=Apsma)
- 2- Qetkez-Kabardin •
- 3- Adige
- 4- Ubih i

63. IRAN'A KOMŞU ULKELERDE ETNEK YAPI<>>

Tablo 63 AFGAMSIAMIDA YASAYAIŞ MİLLETLEfr (1986- 14J66.434)<>> 836 837 838

<i>A) frontier :</i>	*87
1-Pujtu (Afgan)*	*35*55
2- Fare-Tacik:*	*26-*52
Tacik	*17*30
Hazara	*3*13
Hazare Kalenov	*03
Caraymak	*15-*5,4
Cemjidi	*0,7
Tayraani	*0,7
'Teyrauri	*0,6
Firuzkuhi	*0,7
Fare (Deri)	*03
Kizilba;	*0,1
Musevi (Evri)	*7
3- Beluf*	*05
4-Kflrt*	*0,1
5- Lor*	*7
6- Pamir dilleri	*0,7
7- Unnuri	*0,05
8- Parafi	*0,05
<i>B) TOridUr:</i>	*12
1-Ozbek*	*8,1-*10
2- Turkmen*	*2 *4
3- Azeri (A'fjar)*	*01
4- Kirgiz	*0,1-*0,2
5-Kazak*	*005
6- Karakalpak	*7
7- Uygur	*7
<i>C) Mongol:</i>	*0,1
<i>D) Hind:</i>	*85
1- Nuristani	*0,4-*0,8
2- PaŞayi	*0,7
3- Puncabi	*02
4-Tirai	*0,1
5- Rom (Cingene)*	*0,1
6- Cat*	*0,1
7- Kuhistani	*005
8- Digen	
Gucarati	
Kejmiri	
Lahnda	
Hindld	

836- 'nirkiyedeetiikgn]plar.(S.140,238,244,247,2Sl.v.s.),AM.

837- Bu boiflra ifin genel kaynaklta: - World Almanac, - Islam (losa melumat Utabi, ACE, Bab, 1989), - DOnya flIWERI. AM Britanica, 1987, - AM. S.401

838- DQnyada Titikler.S.47-53 - Iran ve Afganirtanin Cografyasi.

E) <i>Dr arid:</i>	*0.1
1- Brmhoi*	*0.1
F) <i>Sami:</i>	<M2
1- Amp*	%02
2- Yahudi.* -	• *7

Tablo 6.10. AFGANİSTAN'PA F.N FAZİ.A KONUSULAN Dİİ.İ.ER:

<u>HALK</u>	<u>Vfi7JJE</u>
1- Afgan (Pujtu)	*35*55
2- Fars-Tacik-	*26*52
Deri	*8*9
3- Ozbek	*2-*4
4- TQrkraen	*05
5- Beluf	*0.7
6- Pajayi	%0.4-%0.t
7- Nuristanli	*0.2
8- Pencabi	*0.2

Tablo 6.11. AFGANİSTAN'PA PİNSEL GRUPLAR:

A) Islam (*98)	
a- Sunni (*79 *87)	
1)- <i>Hanefi</i> (*78.4)	Afgan, Tacik, Ozbek,TQrkmen, Qaroyfcaik, Nuristaali, Beluj, Brahoi, Tayroani, Kazak. KQrt.
b- §ii (*20)	
1) <i>tmami</i> (9617.6)	<i>Hazara, Kizilbaj, Fari, Kuhestanlt, Teymuri.</i>
2y <i>tsmaili</i> (*2)	
3>- <i>Aliallahi</i>	Cenifidi, Teynuri, Hazara, Pagai
B) 'Hindu (*0.2)	
O Sih (?)	
D) Yahudi (?)	

Tablo 6.12 AZERBAYCAN'PA PİL.SF.İ. GRLPLAR: (1M0.7684.000)

Halk	1992 ^{839 840}	1979*
Azeri* (9683)	*90	*78.1
Rus (*6-*8)	*35	*75
Enneai* (*2)	*1.1	*75
Lezgi	*2	*2.6
Ukrayaah	*03	*0.4
Tatar	*0.4	*0 5
Yahudi*	*0.2	*0.6

839- MotAJeAte toiyfye markazi va qafq&z.yil 3, sayi 6,1373 (S50) (Iran Islam Qinduiyetl digigleri

840- AMS.142-143)

GQrcO*	*02	%?
Kflrt*	*7	*7
Tali}*	*02	%?
Avar	90S	*0.6
Udin	*7	%?
Osetia	*7	*7
Tat*	*o.i	*0.1
Beyaz Rus	*?	*7
MesheufTOrk)	*0.4	*7
Sahur	*0.1	%0.1

Tablo 6.13 AZERBAYCANBA DİFTSEL FİRUT LARI

A) İslam (*83)		
a) Şii (*70)		
1) /mam (% 49-*52J)	Azeri	
2) <i>Cali</i> {%(15-92)}	Azeri	
b) Sunni		
1) <i>Hanefi</i>	Tatar, KQrt, GQrcO, Dagutanli, .	
2) <i>fafi</i> ,		
B) Hristiyan		
OMusevi		
D) Bahai		
E) Budisan		

Tablo 6.14. IRAKTA DİLSEL GRUPLAR: (1990-19.810.000)

A) Sami (*75-*80)		
1 - <i>Arap*</i>	*75-*80	
2) <i>Aramif Mandei, Sabii</i>)	*0.03	
3) <i>Asuri*</i>	*0.4-*0S	
4) <i>Yahu4*</i>	?	
5) <i>Diger</i>	*0.6 (7)	
B) İrani (*20 *38)		
1) <i>Kun*</i> (Şebek, Sark, Yezidi)	*15-*20	
2) <i>Lor*</i>	*0.1 *0.7 (?)	
3) <i>Fars*</i>	*03 (?)	
QTurki (*1)		
1) Azeri* (TQtkraen)	%0_8S-%2.1 ⁸⁴¹	
D) Dİfcr(*02)		
1) Ertneni*	*0.04-(7)	
2) <i>Cerkez*</i>	*7	
3) <i>İngiliz</i>	*0.1	
4) <i>Hintli-Palristanli*</i>	*0.04	
S) Fransiz	*0.01	

Tablo 6.15 IRAK'DA PINSEL GRUPLAR:

A) Islam (*95)	
1-	Şii (*60-65)
a)	<i>Imami</i> (%57) Arap, TQrk' TQiVnienlerio bir kisn
b)	<i>Aliallahi</i> (%0 J5) Kakai, Jbrahirai, Sebek, Sarli
c)	<i>Ismali(Hoca)</i> (%1 .04)
2-	<i>Sunni</i> (*32-40)
a)	<i>Hanefi</i> (*26)
b)	<i>Safii</i> (%13.6)
C)	<i>MalUd</i> Bedevi
d)	<i>Hanbeli</i> (ve Vchhsbi)
B) Hristiyan (7)	
1-	<i>Nesruri</i> , Asuri
• 2-	<i>Yakubi</i>
3-	<i>Keldari</i> Ermeni
4-	<i>Protestan</i>
5-	<i>Ortodoks</i> Ermeni
6-	<i>Katolik</i> - Asuri, Ermeni
7-	Afendei-Sabii Arami
C)	Yeridi (*7)
D)	Bahai (%?)
E)	Musevi (*?)

Tablo 6.16 PAKISTANDA DILSEL GRUPLAR; (1995.121.856.000)

fifl	Ynzdt
1- Pencabi	*483*66 '
2- Sindhi*	*11.8*13
3- Scraiki	*9.8
4-Urdu*	*7.6*8
5- Pathan (Afgan)*	*8 *13.1 (1995,121,856,000)
6- Beluj*	*2*23
7- Brahoj*	*1
t- Avstrik	7
9- Tibetokinez	7
10-Himli (Cat*, Rajput)	7

Tablo 6.17 PAKISTAN DA DiNSEL GRUPLAR;

A) Islam (*96.7 - *97.2)	
1-	SQnni
a-	<i>Hanefi</i> (*90) b- <i>Safi</i> (?)
2-	Şii (*103) t-
	<i>Imami</i> (7) b-
	<i>Ismaili:</i>
	i- Bohra (Davudi) (7)

U- Hoc* (%13)
Ui- Şeraji (7)

- B) Hristiyaa (*1.4-.*1.6)
O Hindu (*03 *13)
D) Bud at (?)
E) Zer-dufti (Pni)
F) Bahai (?)
G) Zikri (*0.9)
H) Ahmedi yani- Kadiyani

Tablo 6.18. SURIYEDE OILS EL GRUPLAR: (1990.14.887.000)^m

Haft

1- Arap:*	*82.1 *90
2- Kart*	*82
3-TOite	*12-.*3
4- Erraeni:*	*2
5- Arami:*	?
6-Asuri*	?

Tablo 6.19 - SURIYE DE DINSEL GRUPLAR;

A) Idam *86-.*90	
1- Sunni	*69.1*74
a- <i>Hanefi</i>	Cerkcz. TOrlc. Arap
b- <i>Hanbeli</i>	Arab
C- <i>Şajii</i>	Kart, Bedcvi
d- <i>Maliki</i>	Arap
2- \$41 *16	
a- <i>tmami</i>	?
b- <i>AJawi</i>	*9*11
C- <i>Aliallahi</i>	?
d- <i>Ismaili</i>	*1*13
e- <i>DUrji</i>	*2.4-.*3
B) Hristiyaa	*10-.*11.*
O Musevi *0.11	
D) Yezidi	*007

«JO. TURKIYEDE PİLSEL GRUPLAR: (1990,02.154D00)*⁴³

M

1-TtUk	*79-.*873
2-KOrt*	*103*133
3 Zaza	*0.6-.*2*
4- Arap*	*13

M2- DOayada TOdder. S.199-
205 M3- TOridyede etnik

5- <i>Cetktz*</i>	*0i*0.9
6- TOritmen*	*03
7- Lax	*0.25
1- Azeri*	%02-%23
9- Ermeni*	960.15
10- GQrcQ*	*0.12
11-Rum	*0.11

Tablo 621. TURKIYE'PE DİNSEL GRUPLAR

- A) İslam (*97 *99.5)
- 1- Sfinm (*88.2),'
- a- *Hanefi*
- b- *Şafii* *22.K0it
- c- *Hanbeli* az
- d- *Maleld* az
- 2- (?)
- a- *Aievi-Aliallahi* *9.2
- b- *tmami-Caferi* ?
- B) Hristiyanlik (%0.6)
- 1- *Ortodoks (Ram)* *0.23
- 2- *Gregori (Ermeni)* *0.08
- 3- *Kaiolik (Roman)* *0.88
- 4- *Protestan* *0.07
- 5- *Atewri* *0.07
- 6- *Diştr* <*005

O Moserilik (%0.12)

D) Bahai (7)

C) Yeztdi (7)

Tablo 622. TURKMENİSTANPA DİLSEL GRUPLAR: (1989,3.995WO)

<u>H.lk</u>	<u>Yfi>w</u>
1- TQrkmea*	*68.*72
2- Rus*	*10*13
3- Ozbek*	*9
4- Kazak*	*3*5
5- Tatar	*1.5
6- Ukraynah	*U

Tablo 623 TURKMENİSTAN'PA DİNSEL GRUPLAR:

A) taam (*87)

1- *SUmi*

2- *flı*

B) Hirfadyan Q Bahai

D) Mod

6.4.RESMI DILLER

Iran ve komşusu ilkelerde resmi devlet dilinin, o dike nilfusunda ana dil olarak han- gi yiizde de kullantldigini incelcdigimizde şdyle bir tablo ortaya fikmaktadır:

Table 6.24 IRAN VE KOMSUSU ilKELERDE RF.SMI QI AN VF.RFT.
DILLER:

filke	Resmi Dil	Ana nil nlaralt	
Iran	Farsfa	*42.0	*42.8(*55.4-*30.1)
Pakistan	Urduca	*8-	*25.6 (*36.0*15.2)
Afganistan	Pujtu, Farsfa	*86	*20 (*33.2-*5.8)
TOikmenistan	TOrkroence	%70	*100
Azerbaycan	Azeri ce	*83	*100
Tdrkiye	TOrkfe	*79.	*67.4 (*795*54.6)
Irak	Arapfa	*76	*35.95(*45S-*26)
Toplam Bdlge		*41.6	*41.8

Afganistan harif. bir devleinin resmi dili. dike nQfusunda ana dil olarak ne kadar daha fazla konujana sahipse, o Olkede okur yazarlik cram daha fazla, erkek-kadin okuiyazarlik arasiadaki farksa daha azdir. Bir Olkede konulmakta olaa dilleria resrailejmesi ile o Olkede yazarokurluk oram artirnakta ve bu afidan kadinerkek arasmdaki raeveut ufurum azalmaktarir. BOlgede Pakistan harif, vatandajlanmn fogunlugunun dili resmi olmayan tek dike Iran'dir.

7. KAYNAKLAR

- ACf, 10 cilt, Baki.

- *Islam*, kua malumat Idubi, Bala, 1989.

Adaraiyyat, Feridun:

- *Ideolojiye nehzaie majwriyaie Irdn.Tehsin*. Peyira.2535.

- *Fekre demokrdsiye ejtembi darnehvae majrmiyaie Irdn*. Tehrin, Peyim, 1354.

Afjlr, [raj]:

- *Balucestan va tamaddone dirine bn*.

- *Zabbne Fdrsi dar Azarbayjdn*. Tehran, 1368. BonySde MowqufBte Dr. Mabaramad Afylr Yazdi.

- *Moqaddamei bar lendxie ilhd. eddor nejindn va tavbefe afdleriye Irdn*. Tehran. 1366.

Agayev, Emil:

- *Baku*-, Raduga Publishers, 1987,Moscow.

Azand.Yaqub:

- *Qiydmname, I- Qiydme Zongiydn*, Tehrin, 1364. Adabiy&e Nowine Irin, Ketihineye şukufe, Arnirkabir. Alaner.Shirin:

• *Aqydme Mosalmdne Enehdde fowravi*, (Islamic Peoples of Soviet Union), Serk*e Enlejrfce Elmi Farhangi, Tehrin, 1367. Ceviri,

MXoseyn Ary a.

Alam, Asadollahi:

- *Xdterdre Asadollhd Alam*, Tehrin.

Alawi. Partow:

- *Tdrix Mazdak*, Andije yaymevi, Tehrin, 1354.

Aleahmad, Jalil:

- *Tdmefimhdye Buluke Zahrd*.

Araid Zanjini, Abbasali: ■

- *Tasawof va erfitn*. Arairkabir, Tehrin, 1366.

Andrews. Peter Alford:

- *TUrkije'de Emik Gruplar*. And yaymevi, Arabic 1992, Istanbul-TOrkiye

ANP yaymevi:

- *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*. Moskva, 1987.

Ariyan Pur, Yahyi:

- *Ar Sabd ta Nimd. Tdrix ISO sdl adobe Fdrsi*, 2 cilt. Tehrin, Jibl, 1355.

Avcioglu, Dogan:

- *Tlirkierin Tarihi*, Tekin yaymevi, Istanbul, 1984.

Avri. Peter:

- *Tdrixemodtere Irdn*. 1363.Tehtin, Atii,(Ceviri MJtafii, Mehribldi.)

Azerbaycanin Iran lie medeni elaqeler cemiyetinin aefriyyati:

- *gah Ismail Xrtai*. Bala, 1946.

AzeriMiyca SSR elmler akademiya, Nesirai adına dilçilik ins i tutu:

- *A&rtoayca dili Xaricde*, Bala 1990. Elm.

' Anri.AU:

- *Qiy&nt Şeyx MohammadXiybbdm*,
- *Azodistan devleti vt Şeyh Mohammed Hryabani*, Ankara, 1995, (eviri.
- *Qiy&rte fcyhx Mohammad xtydbbni dor Tabriz*, TehrAn, Bongihe Matbuftiye Safialifh, 1354.
- *Kolonei Mohammad Taqi Ha* Pusyiu*.

DrBadii, Rabi¹:

- *Jogrifiyde Mofauale trdn.Eqb*1*. Tehrtn. 1367.3 cilt.

Bahfr. Malekojfoarf:

- *TdrixemoxiasareahzdbeŞiy&si*. Tehrln, Amir kabir, 1323.

Bahar Vand, Sekandar Amlnollhi:

- *Kuc nepni iar Ir&n*. Tchrtn, Agfih, 1367.
- *Qowme Lor. (pazuhep dor bdreye peyvastegiye Qowmi va pardkandegiye Joqrgfiyde Larhd dor Ird*)* 1991, Tehrln. kpb.

Bain Bridge. Margaret:

- *Dirtyoda TURUer*, Istanbul. 1995, Say yayinevi.

Bali A:

- *KBrfe dil bilgisi*. Istanbul, 1992,alan yaymcilik.

BaUiRafec

- *Kin dosyasi.eens* yayinevi, 4.baski.Aralik, 1993, Istanbul.

Blnid, Mebdi:

farhehdle rejdie trin. 6 cilt-Tehrln, Zowir, 1347-1357.

Bastaid, Hacaliakbar.

- *ŞerhŞye mtthaUrye Jahdngiriyye*, 19*0.

Barth, F.:

' - *Nomade South persia*, oslo, 1961.

Bayfit.Kive:

- *Şurtfe afdytre fdrj*, (1307-1309), Noqre yayin evi, Tehrln. 1364.

Dr. Btylt, Azizoliaif

- *Kolliyydie joqrdfiydrye tabu va tbrixrye lida*. Entefflrke Amir kabir, TehrAn, 1994.

Bayfc Oruc bey:

- *Don Zudne trim*, BongAhe tarjome va nape ktJb,TehrAn.

Beer. E.:

- *Das Tarikhi ZenŞJe*, Leiden, 1*8*5 -XVIII, XXVI.

Behraagi.Saniad-

- *Uajm ueye Maqdehd.*

Behrti, Rugulah:

- *Qowmhdyt kohan dar dsydyt marktai va faldte Irdn.* (Less known peoples of central Asia and Iranian plateau) Moasse- seye cflp va enie\$4r&ic Uroure Xfrece, Tehrt, 1994.
- Biney.Taqi.'

- *kaqdsedol Alhdn.*

Birdofaa.Nejat.:

- *fah Ismail Haiai,* Can yayinlan, Ocak, 1991.

Bonyfde Fsrhange IrSn.'

- *Ayinhd va b&rardfihdye Cil va Deylam.* Tehrt, 2355.

Bozkuit. Fuat;

- *TURKlerin dill,* Istanbul, cent yayuevi, 1992.

Bonerge Alavi.:

- *Panjdho se nafar.*

Bulut, Faik;

- *KURT dilinin tarihftsi,* Istanbul, 1993 torn zaraanlar yayincilik.

Cameron, George:

- *Irnd dar se pi dedame /arhangi.* -1365 (History of early Iran). Eateflrte Elmi va fitrcangi.

Chamal le Mercier, Quel guejay;

- *Azerbaycan da islamiyenn dwmiu,* GOTO, Asya Afrika anftinnalan grobu.

Cloilverice, Gara:

- *Zndnc trim va riho rasme undegiyte dnin,* Astine qodse raravi, 1366, mafhad.

Couom, Richard;

- *Ndiyondhan dar Irnd,* entcffiilie kavir, 1371, Tehrt.

Dabir Xflnaye Surfitye Haraihangiyte Tabliqate dowlat

- *Kdmikneye dowiate Jmhuriye Esicmuye Irnd dar 1363,*

DBereye Setfide Artcj.:

- *Farhange Joqrdfiy&yte Irnd.* Tehrt.1339.

Dehqln, Ali;

- *Sarzamine Zardojt, Rez&ryyey Joqrdfiydyte tdrixiye RezOiyeyte.* Tehrt. Ebne Sinft,134t.

Doerfer, Gerhard;

- *Das Chaladsh, Eine Archaische TBrsprache in ztuural persian.* Halafca, orta Iran da arkaik bir TOrk dtli.

Dowlat ibldi, Yahyl

- *Haydie Yahya,* 4 cilt, Tehrt, Feidowsi-Atrtr, 1361.

Emftra Sultari, S.MA.: .

- *Mandbee vazehdye Fflni dar Zabine Arabi.* '

Embassy of Azerbaijan;

- *Republic of Azerbaijan*, december, 1993, USA.

Eqtedfci. Ahmad:

- *Mrestbne Kohan*. Tehrta, 1334.
- *Masalhdye Lhri*. Ferhacge Irftn zarain.
- *Xuzestbn va Kohgiluye va Afamasun*.Tehrtn, entente anjoraane flsftre melli, 1359.

Prof. Dr. Ercilasun. A3.:

- *TUri dllnyasi Uterine incelemeler*. Ankara, Ak(a yayinevi, 1993.

Eisoy.Hayri:

- *Cfriceder*, Nart yayinalik, teramuz 1993,

EshAeqi Bayflt.DrKosmollSh:

- *T&rixex AzarbdyjUn*.

EttehSdiyye. Mans are:

- *Pezyd/fyef va lahawole ahzdbe riydsrye mafruriyat*. Tehran, Nare Goslare 1361.

EnehAdiyeye AnjomanhSye Eslfraiye Danejjuy&ne Urupfl ve Araenka.'

- *Rife va ravande rdhxtye Jonbeft tanbdku*.

Elyub oglu, Israel Zeld:

- *Tasawuf tarikadar, mezjtepier tarihi*, Der yayinlan, Istanbul. 1993.

Dr. Ezzati, EzzatollAh:

- *Zeopolitik*.

Dr. Faqih, Jaraflladdin:

- *Aturpatkan va nehzate adabi.Tehsin*, 1346.

Faraji, AbdonezA

- *Jografiyde kanale Irdn*, jerkate c2p va najre Irtn.Tehrtn, 1366.

FarASbandi, AliraorSd:

- *Janube trim dar mobdrezMe este'm&ri*. jerkale sahAmiye entefAr, 1365,Tehran.

Far dust, Hoseyn:

- *X ate r die Artcjbod Hoseyne Far dust*. Tehrln, 2 cilt..

FaxiAi, Ebrlhirn:

- *Sardire Jangai*. Tehran, Javidla, 1368.
- *Gilin darjonbefe mafrutiya*. Tehrln.amirlobir, 1353.

Farfi.Yusef:

- *Tahqiq dar tiri vafaisafeye, Babigari va BMkgari*. Farroxi yayin evi, 1351, Tehrln. eilberg:
- *Let papis*, 1952, Kopenhagen.

W Henry:

- *Contribution to the anthropology of Iran*. 1932. Mardomjenlisiye Irta, Ebnestin*. Tehrta, feviri. Dr. A. Fttybr. Richard:

- *Safari BiyObdnak va Sisiin va Belucendn*, D4nel, 2,527-553.

Ghirshraan, R.:

- *Irdn az dqd; id esldm*. BTNK.Tehrln, 1970, Qevlri MAfoin.

Tdrixesdsursardarmaibudte Irdn, dg<37i,Tehrln, 1362

GOLpmarii:

- *Yunus Em re*, varlikyaymevl, 1995.
- *Pirsulian Abdal*. varlik yayinevi, 1995.
- *Mevlana Ce/a/erf<in,inklijap* yayinevi. 1st.
- *Fuzuli divaw*, inlalap yayinevi.

Hajtrudi, All:

- *Solldniye Dr. Heyet*;
- *Tdrixepbdn va lahjehdye Torid*, NaSie Now, Tehran, 1365.

Horaii.Jaliladdin:

- *Tdrixeadabryyde Irdn. az qadimiarin care tdrixid asre hdzer*. Furuqi. 1340.

Homtyuni, Sadeq:

- *Robdihdye Bdqer Lorestdni*, Sirtr, 1971.

Husuri.Ali:

- *Gozdrtje guyefhdye Lori*, Tahuri, 1963.

Uivi.CArlz:

- *Tdrixeeqtesdekiye xdvarmiydne va fom&lt 4friqd*.

IvanofM.:

- *Enqeibbe mafrvtyate Irdn*. (Ceviri), Tehiin, 5«bgir va Armajin. 1357. Izadpanih,

Hamid:

- *Afire bdstdni va tdrixelortsidn*, 2 cilt. Agih, 1363, Tehrln,
- *Ferhange Lori*, Agfilh, 1984,
- *Ferhange Laid*, Agih, 1988.

Jaraili.Sirus:

- *Zendegi va mobdrezdte seyyed jamtHad&n asaddbdi*. Tehrln, 1358, Alii yayinevi.

Jlmi;

- *Gczajte cerdqe rdhe dyande ast*. Tehrln.Nilufir, 1362.

Kirang, Abdolali:

- *ran va Hammi do latje azzabdne bdstdne Azarbdyjd*. Tabriz, 1333.

Dr.Kasmlo, Abdurrahman:

- *1 ran k Urdu am*. Beige uluslararan yayinalik, Eylub 1991. v Kj«avi, Ahmad:
- *Azari yd zobdite bdstdne Azarbdyjd*,

- *Zendeg&niyeman*. 1323.
- *Tirixt p&nsad s&leye xuzest&n*, Goteborj, Tthrin, 1330.
- *Qehei Maq&le*, Tahuri. Tehrln. 1333.
- *Tirixt hezsiah s&leye Azarb&xyjan*. Tehrln, Amir kabir, 1340.
- *Tirixt Mofruteye triin*. Tehrln, Arairkabir, 1363.

KAviytn pur. Ahmad:

- *T&rixe rez&iyye*, Tehrln. Asya 1346.

Dr JUyabali, Ismail. Anlan oĴu Cemenden

- *Iran'ai Anadolu'da toman gOlgesi*. Ankara. 1990. *

KiytSadeqj

- *Gttyefhaye Irani*, Majalleye Irln. (5.8-35)

KiyI Nun, Nuraddin:

- *X&terSre Nuraddin kiy&nuri*.

Komisyone melliye yonesko dar trtn. 1342:

- *Ir&nfahr*, 2 dh, capxlneye dlaejĴhe Tehrln.

Koofederasyone dĴnejuyĴne Irini dar Xirej. f

- *P&rti az asndde SAVAK*.

Lambton, Annj.c.s:

- *Three perisan dialects*, London. The Royal Asiatic Society, 1938.

Lemb.Hwold:

- *Cangiz xdn*.

Mahmud ride, Kamil:

- *feiubae dary&ye M&zender&n va pirfanune in*. Tehrln, 1350.

Majidi.MJlezi:

- *Guye^hlye pirlmune Klfln va MahaUlt*. FarhangestĴne zablne (rln.Tehrln, 1354.

Makld, Hoseyn:

- *T&rixe bist s&leye Ir&n*. Tehrln, Najre NĴjer 1363.
- *Zendegdniye SiyOsiye Soll&n Ahmad f&h*.

Mann (Oskar), und Handank, (Karl):

- *Ole mundanen van khunur, mahallat, natanz, nayin, samnan. sivand, und. so-kohrud*, Berlin, veriaj von waiter de

Gnjyter.andco. 1926, Einleitung S.L. op.cit£inletunt.sJJCXXVI.

Manzuri XImenei, Abdulkarim:

- *Aztrbaycan folklorundan numuneler*. 1358.

MarajĴ, Ahmad:

- *Farhange loq&t va estelah&t va zarbolmasalh&ye GiĴaki*. Markaze mardora fenĴsiye Iran, 2535.
- *V&zen&meye guyege giĴaki*, Rafi.1984, Tlat MarguarU:

- *IrAngahr*. Berlin, 1901.

Manhal, Phil;

- *I ran'da devrim vt karjt dev rim*. Z-yayınlan İstanbul, Ekira 1994.

DrMaikur.M.C:

- *Tdrixetie va Farhange Esldm id game (dhdrom)*.
- *Natan be tdrixetie Azarbyjdn va mardom gendsiye da*. Tehrtn, 1349, An jo mane idre nielli.

MC.Evedy Colin.:

- *The penguin Adas of ancient History* (2 dlt) (atlase tSrixkiye JaMn), Tehrtn, 1364, najre msskaz.

Matfiyef.K.P. Bar Manny:

- *Asurlarve modem ptgda Asur Sonum*.

Meliimff, Irene.:

- *Uyudik uyarddar*. Cem kflitOr, 1994, İstanbul.

Memedov (c), Soltanava (H);

- *Iran'tn ve Afganistanin cografiyast*, azerbaijan Oniversitesi Nefriyyib, 19S9. Baku.

Milaniyan, H:

- *Gostarefva tagrriyeye Zabdne flu*, Tehrtn, klviyin pres, 1972.

Prof Minor sky.VT;

- *Tdrixetie Tabriz*. Tehrtn, 1337. Qeviri, Abdolali KAiang.

MirniyS, Seyyed Ali;

- *flat va tavdefe Daregaz va naqmeye mir*. Majhad, CfıpxAneye Xortsin. 1362.

Mot sal v and, Hasan;

- *Zendegindmeyt rtjdi va mafdhire Irdn*. 1. dlt Elhira, Tehrtn, 1369.

Moseley, Christopher and Asher, RJE;

- *Adas of the worlds languages*, Routledge, 1994. ^

Mostovfi, AbdollSh ;

- *Sarhe Zendegdniye man*. 3 dlt. Tehrtn, 1343.

Motahhari, MortedL

- *Afendi bd ulume esUmi, kaidm, erfdn*, Sadrt yayinevi, Kura.

Mflterdmler, End:

- *TOrkiyc-TURk Cumhuriyederi ilifhler modeli*, Anahtar Iritaplar yayinevi. İstanbul 1993.

Nafisi.Said.:

- *Tdrixetie ejtemdi vasiydsiye Irdn*, Bonyid, Tehrtn, 1364.

Dr. Naqavi, Ali Mahararaad;

- *Islam vameUigardyi* (Daftare Nayrc Farhange Esllirai), Tehrtn. 1364.

Nartqi, Hasan:

- *Tdrixetie ejtemdiye Kdgan*. Entefete elrai vafartuuigi, 1365, Tehrtn.

Dr. Naelngnlari, Pirviz

- *Trixie sabdne First, nafre now*, Tehran, 1365.
- Dr. Nazari, Alinsqar.:
- Joqrlfiy Aye Jamiyyate trAn. GitAjenAsi, 1989, trAn.
- Nikitine, Bazil:
- *KBrder*. Deng yayinlan, raayu 1991, Istanbul.(Les lairds. 1956, Paris)
- Nowbnri, AlirezA:
- *Iran erupts* Oranskij I.M.:
  - *Moqaddaney Feqholloqate trim*. (Qeviri Karim KejAvarz) Tehrftn.1358, Peyara.
- Oder, Kerim:
- *Azgrbaycan*.
- Dr. Panflhiyln Tabrizi Mahammad:
- *Farhange Joqrifiyiye mettiye torkine trin Zamin*. 1352,4 cilt.
- PanAhiye Seranani: *Farhange SAmmini*,TehrAn, 1987.
- Dr. PArsAdiat. Manucehrj
- *Rijeh&ye tirixiye extelAfthe I rein va Ariq*.
- Parsons, Sir Antoni:
- *Qurur va suqul*.
- PAyande, Mahmud J
- *MasathA va estelihiie Gil va Deylam*. BonyAde Farhange trAn. TehrAn, 1352
  - *Farhange Gil va Deylam*. Farsfa- Gilekfe, 1987, Amir Kabir yaytnevi.
- Betrojevslid:
- *ESlAm dar IrAn*. feviri Karim Ke^Avarz, TehrAn., 1351.
- Pijeveri.seyid Cafer
- *Yirmibir Azer (Nutqlarve Meqaleler)*, TehrAn, FerzAne.
- Qasimov. Musa:
- *Beynelxalq mttnasibetlerde Azerbaycan meselesi*, Azerbaycan dOvlet nejriyyali, Bala, 1993.
- Qornb, Kamaladdin:
- *Belucestdn y AdeqAre mat rude qam*, sAzeraAne entejArAte keyhAn, 1364,2.baski. TehrAn.
  - RAti.Parviz:
  - *Xedmatgoz&re taxte tAvus*.
- RAin.EsmAijj
- *FarimufxAne va FrAmAsoneri dar trin*. (3 cilt.TehrAn.yazar, 1347)
  - *Heydarxin Amu oqlu*. (1352), TehrAn-jAvidAn.
  - *Yeprem XAn Sandir*. (1352),TehrAn. esulzade,Mfj
  - *Iran TORUeri*, TORk dOnyasi arapirmalan vakfi, Istanbul 1993.

Rezfi, Enflyntollflh,:

- *Irdn va lorkdn dar Ruzgdre Sdsdniyd.*

Ripka, Yu,:

- *Adabiydyte Irdn dar zomdne Saljuqi ydn va Moqoidn Rowhani, Hamid:*
- *Sariaonaddri dar dddgdhe Tdrix. 1361. Kura.*

Rudi Mai thee, Nikld Keddie:

- *Irdn fendsi dar Vrupd va Upon. (Iranian studies in Europe and Japon) EategitUc Beynalraelaliye Alhodl, Tehran. 1371.*

Sadre Hajerai, Mahammad.:

- *Tdrix Jarled va majail ate Irdn.*
- *Tdrix ruzndmehd va majollehdye Azarbayjan.*

SSedi, Qol&mhoseyn:

- *Ahlehad, 1966.*
- *flufi, 1341. Tehrt, Dauejgahe Tehran.*

Safari, Bab*

- *Ardabil dar gozardhe tdrix. Tehran. 1350.*

Saidiyfln. Abdolhasan J

- *Sarumin va mar dome Iran. Elm vazendegi, Tehran.*

Dr. Sajjadiyye, Mahararaadalij '

- *Vdzhdye Irdni dar Zabdne Engelisi.*

I

Sami, Ahmad J

- *Siyohaft sdl, Tehrt. SaMviz, 1365.*

Sanandqi. Mirra SokroliahJ

- *Tohfeye Naseri, Dar tErix va joqrafiyaye Kordestin. Amir kabir, Tehran, 1366.*

Sepehr, Ahmdali,:

- *Irdn dar Jange bozprg. Tehran, Najeadib, 1369.*

Serena, Carla:

- *Carta Serena Seyahatnamesi.*

Sever, Erol:

- *Yezdilik, Istanbul; 1993; Berfin 2-Baski.*
- *Anr tprhi, Istanbul, 1993, Kayaakyayinlan.*

Soltani, Soltanni:

- *Sehezdr locate Fdrsi dar Arabi. Mehr. 4.991-983.*

Sutude. Manucchr.:

- *Farhange Semndni, kflhOr ve sanat bakanh g>, 2536. Tehran;*

Prof. Dr. SQmer, Faruk:

s^y

- *Sqfevi devletinin kmlujit vt tetifmesine Anadolu tOHderinin rolB. AiaiQrk kflitQr, dll ve tarih yOkxk km mu. Allure, 199?*

Sykes, Sir Persy, gen.: *nirue/r*i, 2 tilt. 1330, ltn.*

Şarikarain, Sami }:

- *Farhangt estel&Mtt dvAniye docrine Moqol. (Faihangestlne adabe (rin) 13S7, trio. 'Dr.*

Sariati, All:

- *Tafayyot Alawi, taflyyot safari.*

Sirvani Zeynelabidin.:

- *Bustanaisiydhat, Tehrin ,1313.*

Sot.MJij

- *Bahsi dor bdreye Zabdne AzBrbdyjd.*

Şu?tari.S-MAli:

- *Farhange vdzehdye F&rsi dor zSbane Arabi. 1347-Tehrin.*

Tabitabli:

- *fie dareslmt, rajft, Tehran, 1362.*

TabfcaMi, Seyyed MostafI:

- *KalamehAye Farsi dar Zabln Arabi, lrlnŞahr 3. S247-250.*

Taiirikfc Lfci.MJa&r

- *Şdre LARI, Cejterko.*

Tammaddon, Mahammad;

- *Owzde trdnar Jange AwaJ, yd t&rixl Reza'iyye.Tehrin,esiamiyye, 1350.*

Tarbiyat, Mahammadali:

- *Ddnepnandane Azarbajjan. Ferdowsi yayinevi Tabriz.*

T.C KilltQr Raltanghi - *Bagtmsidi/m ilk ydllert, (bafvuni Idtaplan) Ank.1994.*

Dr. Torlbiyin, Hoscynj

- *MatbuAie Iran (1320-1326). Ettelilt, Tehran, 1366.*

Tului, Mahmud.'

- *Pedar va pesar.*

Dr. Varjflvand, Parvir

- *Sarzamine Qazvin. seise leye emejarfce an jo mane nielli, Tehrin 1349.*

Vezar&e Farhang va Hour

- *Fehreste banah&ye t&rixi va amikene bdstdniye Irdn. Tehrin, 1345.*

World Music Instate.:

- *Music of Azerbaijan. (The musical wodd of Islam, Newyork)*

Weryo, Iz

- *Syriac influence on Islamic Iran.*

Wright, Robin:

- *In the none of God. Simon and Schuster. Newyork, 1989.*

XtyiNuri.:

- *Mirdane Xodsdxte.*

Xotravl, AbdoUll:

- *Farhange Baxtiyiri*, Tehrtn 1989.

Yfeyfcer, Ehsin.:

- *Zabdnhd va Lahjehdye Irdni, Maqoddameye Loqatndmeye Dehxodd.*

Ydsemi.Rafid.:

- *Kurd va peyvastegiye ne'zddi va tdrixeye U.* Tehrtn, Majmae Nape KcUb.

Yaattni.Ahrnad^h

- *ban 'da parlemantari&n sisteminn tdrixeye U.* 1905-1979. (Geschichte des parlamatarismus ira Iran). Berlin, 1991. YufiJ,

Nimfc

- *Majmuye kdmele asdre Nima YufiJ. (Fdrd va Tabari) SegSb*, 1370, Tehrtn.

Zangaae.Genertl.:

- *Xdrerdd az manuriyyalhdye man dar Azarbdyj&n.*

Zaki, Yahyl

- *Tdrixeye Taqyirtu va tahawoldie derctfj va alSnau dowlate Iran.* (Majalleye Honar va Mardom) 1344. Tehrtn.
- *Kowii va zendeginiye U.* (Honarhiye zibfiye keş var.) Tehrtn, 1337.

PERİYODİK YAYINLAR:

- Ana Dili: Alralnya, Postfach 170355,53029 Bonn
- Aayiye markani va Qafqas. Tehrtn. (Iran Islam Cumlairiyeti Di# f*leri bakaabfiaa bajli)
- Avrasyaetodleri. Ankara.
- Avrasya dosyaa. Ankara.
- Ayande, Aijfa. iraj, Tehrtn.
- Aatrbaycan, TODt kOltUr dernegi yayuu, Ankara,
- EtSrlUt, Tehrtn,
- Fasfartneye moUleAtc rtrbd. Tehrtn,
- Fhstnfimeye mortrlite Aayiye marked va *Qtqbx*. Tehrta.
- Hambastegi, paper of international federation of Iranian refugees and immigrants. Sweden.
- Hamfakri, Tehrtn.
- Honar va mardom. ministry of culture and art, Tehrtn.
- taqilah yohmda, Tehrtn.
- Kir. OrgSae markaziye size mine fadiiyine Xalqe Irln.(aksanyyat, PFOI), postfah 260268,50515 Win, Germany.
- Key hint Hade, Tehrtn,
- Nfeneyt Farhang, Tehrtn. —
- Nap* DAnfc, Iran university press, NasrollahpowJavadi, 85 park avenue, Tehrtn.

- Odbir yvrda.Baio.
- Psjkmr NOT, Kura.
- Qurtulof. Canada.
- RAHnemAye kctAb. a journal of the book society of persla p.o.1936, TehrAn.
- RAT, Postfach 10.1095 Wien. Austria.
- Salfcn. TehrIn.
- TehrAn macavvmr, TehrAn.
- Turk AHi nytirmalan ytlji, Belleteo, Atatthk kiltOr, dil ve tarih yOksek kurureu. Ankara.
- Varliq, Dr. C. Heyet. TehrAn.
- Vahid, TehrAn,
- YaqmA, TehrAn.
- Xadafarin. Poland.
- XAndanihA, TehrAn.

ANSIKLOPEDI LER:

- Islam Ansiklopedisi.
- The New Encyclopedia Britanica, 1981.
- Ana Britanica, 1992,1971.
- Great Soviet Encyclopedia, Bol 'shaja Sovetskaja Entsiklopedija, Moscow, 3rd edition 1970-78.
- DOnya Olkeleri, Ana Britanica, 1987.
- Azerbaycan So vet Ensiklopediyasi (ACE).
- Sovyet Halklan Ailasi. 1968.
- Ansiklopedia Universalis.
- DAeratolraaArefe Tajayyo, BonyAde EslAmiye Tiber, TehrAn, 1366,1369.
- Grand Larouse Eocydopedique. 1960.
- Meydan Larousse, 1990.
- BOyflk KOltOr Ansiklopedisi, 1984.
- TOrk ve DOnya OnlQleri, Anadolu yaymalik. 1983.
- Qagdaf KQltQr Ansiklopedisi, May yaytnlan. 1979.
- Farhange Mo in (Mohammad), TehrAn, EntefArRe Arairkabir. 1342-1352.
- BoriiAne QAtc; Borhan, Mohammad HoseynXalafTabrizi.Siai, TehrAn, 1332-1333
- DOnya Halklan Atlaa.

8. INDEKS

(Dilsel, Dinsel, Irksal Gruplar)

Abdal 254	Bahtiyari 30,200,202 BaktriyaniSO Baj
Abdal Bey 51	genii 7,249 Bayinduri92 Bayranveod
Accra 273	159 Bckzayi37
Afgan 242	Belu; 7.8.17.26,30.31.225.239
Afrikali 358	Benderi 7
Afjar5, 10,88,239.273.2*1	Bertwi 237.240
Agahani 58	Beneagi 370
Agaceri 86,202	Bicakp 207
Akaraenif 10,11	Bi(eranlu 51,56
Akhun 85	Brahmin 37
Akkad 76	Bralwi 7,13,256,360
Akkoyuulu 92	Budis37
Alan 81,369	Bulgur 85
Alevi 14,43	Buringani 7
Aliallahi 50,51	Buveyhi, 10,146
Araad75	Cafcri 14,43
Araerei7	Cat (Zut), 7.232.251,253,259
Amur 75	Celayirli 91.305
Ararai 8,14,64,76,216,361	Cerajidi 238
Arap 8.13.17,26.30,31,76.208,216,239,308,332	Cilovlar 291,349
Ari 15,68,97	Cug(culd) 156,252
As(i) 81,369	Coodegi 249
Asur76 ■■■	Cabarleng 188
Asuri 4,8,202,345	Caharoymak 238
Afkani 10.11,79	Cali 7,136
Aftiyani 187,249	Cetkecz8.364.366
Avar 86	Ciageae 7.156,200,239.251,259
Avraraani 7	Cobaa91
Azetbaycanli 107,131,273	Dae 79,81
Azeri. 4.5. 8.9.13.16.17.26.30.31.99.202,273.326,	DagCQvftleri 138
342	Damgaai7
Babil76	Deyaleme 10,146
Bacoiaa 56	
Bahai 14.62	
Bahadu4.92	

Dind 15,39	GOrcd 8,363
Dindar 15,37,38,39	Halat 8,17,324
Din diiii 15.37.3S, 39	Halhall 7.136
Din Karjm 15,37,38,39	Ham* 30.207,354
Dinsiz 4,14	Haneft 5
Dravid 256	Hansari 7,248
Ehlihak 4,14,50,56	Hareonjah 10.89
Elam 72.199.360	Harld 37
EJdenii 89	Haiti 74
Fjnmnwtdf Esmaili 7	Hazar 86
Enardd 7,249	Hazara 237
Enberani7,137	Hcfteng 188
Erdestani 7	Heptalit 85
Errneni 7,263,347	Herzendi 7.136
E^kufumi 371	Hinstiyan 37,59
Eftehanli 7,136	Hindu 63
Fars 5.6.8.9,13.17,26.204.235	Hind 9,261
Ferahani 7 —	Hoeyni7,136
Ferizendi 7,249	Horzuki7
Firuzkuhi 238	Hofnijin 156
Gadi Knlahi 151	Hulakui 91
Gate; 145	Hun 84
Gali(Gulat) 14,37,43	Huri (Biyabancki) 7,249
Gavdari 156.252	Hum 74
Gazerhari 7,249	Ibrani 14
Gazneli 88,205	lihanli Q1
Gebr(i)7,216,249	ilkani91
Gelek 151	Imarai4,14,43
Gelinkaya 136	Incu91
Gtlzay 326	Irani 9.13,78
Gilek7,8,10,16,17,26,31,144	tranli 13,15,69,101,273
X51ac75,156	Iskit 80
Gorai 7,248	Ismaili 14.37,43,57
Gon^ei 7	Kacar 5,10,273
Goran 48,51	Kadusi 75,141,150,156
Gflktfltk85	Kafkas9
Guran 17	Kakai 56
GinniS.7,180	Kakavend 159
juricani 92	Karacali 136
uti73	Karap 251

Kiin Hi lay 91 Karakoyuniu 51,92 Karapapak	Lek5.7,8,17,158,201.356
51,176,309,328 Karliit 324 Kaspi 73 Kasai 73.199	Le*eni51
Ka^kayi 4,5,30.207,252.273,293,296,325	Limei7
Katolik4	Lor 6,8,9,17,26,30,31,188 Lull
Kazak. 309.327	200,230.251,254 Lulubi 73 Luti
Kecel 136,	198,251 Maodei60.335.340
Kej 256	Mania 37
Kekiani 76	Manna 74 Mara# 7,137 Mardoj
Kelirai (Kajani) 7,248 Kengerli 85 Keranei 7	152 Masajel 81 Maserai 7
Kerimhaniyye 46 Keringani 7,136 KeikGkIQ 150	Mazendenai 6,31.151 Med
Kanaanfahi 166	11,78.216,308 Mezdeki 37
Kejei 7 Ke vet 226 Kiptak 89,327 KirtdarSI	MnafaUar 92 Mirzai 58 Mhani74
Kizilba* 5,37.44,48.239,273,281,305,311	Mofol 90 Muncaai369 Muaeui 14;
Kizilbafiyye 93	64,352 , Musullu 250 Naiai 7,249
Kimraer 79	Negroid 71 Nesturi 349 Neteazi
Kiyafu7	7,249 Nezari57 Ofuz 87,315
Koheki (Tefreji) 7	Olikayi 151 Orjori 370
Kowli 192,251	Ottodokj 4 • t
Kumzari 369	Qietia 13,81,369
Kurdegali 256	Oimanli 5,10 "
Kurd! 256	Ozbek 8,329
Kurraana 4,166	Palaai 151
Kufan 82	Pamir© 369
KOrt 4,5,6,8,9,13,16,17,30,31,99,164,201,309,350 Laik37,38	Papun 7
Ur7,17,30,219 .Lasgerdi 7.249 Lasi 232 Lavi 7	Pan(i 371

Parikan 71	Sivendl 7.249
Parsi 216	SofularSI
Pan 79	Sol 7,248
Pajai 7.137	Sorani 4,166
Pajtun (Pujtu) 7,13,242	Sorhei 7.249
Pefcnek 86	Subariao 74
Pehlevi 6,10,11	Suzman) 252
Pars 10,11,80	SOmer 76
Pijlaih 188	Sflnni 5,58
Pojtkuh 188	\$afii 4
Protestan 4	Sahrudi 136
Ramendi7,136	Sahseven 4,30,51,202,207,273
Rad 64,184	Sali 136
Re\$nu 192	Sarah 51,56
Rewadi 188	\$ebek56.
Rezeordi 137	Seddadi 168
Rom 7,156.192,251	Sehrrairzadi7.186.249
Rojani 370	Seyhiyye46
Rus7,271	\$115,14,37
Sabii 37,60.335.340	Somgun 7
Sabir 86	Sugnaoi 370
Sad 87	Tadk7.8.17,235
Safevi 5,10,93	Takestani 7,136
Saka 80,221	Tali* 7,16,26,50,140
Samani 10.204	Tapur75,152
Sami 9,75.216	Tat 26,135
Sapaa 7,137	Tatar 273
Sarli56	Tati 7.135
Sarmai 81,221	Tayraani 238
Sasani 10.11	Teberi6.8,17,26,151
Seal 136	Tecre?i7
Sedehi7,248	Tefreji (Koheki) 249
Selfuklu 88.205	Tenges tanh 200.360
Selevddler 11	Teyrauri 238
Semnani7,182	Timuri 92
Sencabi 176	Tufnal 198
Senperi 7,186,249	TOik5.7.13,273
Serikali 370	TOiki 9.13,84,205,308,327
Sih 62	TOikmen 8,17,26.30.31.315
Sistaai 7,8,16,17,221,239	Urartu 75

Urdu 262

Unnuri (UerkJ) 372 Uygur

90

Vahdeti Vucudi 43.53

Vanijoni 7,248 Vefsi 249

Veheni 371 Velatru7,248

Yagnabi 372

Yahudi 8,14,64.239,352

Yaitndi 7,249 Yazgularai 371

Yengice 7,137

Yezidi 4,14.63 Yiva

88 Yunaal 82

Zavoli7 Zaza

Zefrei 7,248 Zend

10.158 Zend 358

ZerdOti 14,37.61

Zeydi 14,37,43

Zikri 58,231

Kend. ler. ne Zgamile derler. Yazgulam dresi Venc ilçesi tv., deh₅an Ozerk BOlgesi'ndedir. Bu dil diger Pamir dillcrinin lesriae ,ok Lk l, li ' , t agizlara bdlunmektedir. Yazgulamilerin Tacikistan'da says. 2.000 kkidir Yazmlami™ Orşorice ve Urmuricc'nin Kaniguran lehfesine yakindir. K ICC,

~~7-EskmWL~~ Bu dili komifanlann Tacikistan'da say_s, 5.000 kişidir E₅kusumi'Ierra fogunlugu Afgamstan'in Verduc .rmagi sahilinde Eskusumi'de Zebek ve Zenglic kdylerinde ya?ar. Eskusumice'ni ii? leh?esi vardtf: *E₅kufumi* (Tacikistan'da), *Ztbltd* iie *Senglifi* (Afgaoistan'da). Afganistan'da sayilari 1 .500 kişidir.

~~7-YltetL~~ Veheniler Pencap irmagi fevresinde, Catral Camu-Kejmir ve g_nde Sing- lding eyaletinde, Vehen daglarında yaşarlar. Diger adlan Vakın, Hik, Yaki, Galfah olan Vehenilerin fogunlugu Tacikfe ve Şunganice de bilmektedir. Toplam sayılan 10-15XXX) kişi olan Veheniler Tacikistan'da 5-7.000 kişi, Afganistan'da 5-7.000 kişi, Pakistan, *Qin* ve Hindistan'a dagilmişlardır..

Tabio 6.1. £AMIRPİLLERj KONUSANLARIN SAYISI,⁸²⁹

<i>QiL</i>	<i>Tadkhtan</i>	<i>Afoanistan</i>	£u	<i>TaoLun</i>
1- Şungani-Roşani:	23-335 bin	' 18-28 bin	5 bin	46-665 bin
a- <i>Sungari l.</i>	13-20 bin	15-20 bin	-	28-40 bin
b- <i>Rofani l.</i>	7-8 bin	3-8 bin	-	10-16 bin
c- <i>Hovf l.</i>	1-15 bin	— •	-	1-15 bin
d- <i>Benengi l.</i>	2-4 bin	—	-	2-4 bin
c- <i>Serikali l.</i>	-	-	5 bin	5 bin
2- Yazgulami	15-2 bin	-	-	15-2 bin
3- EŞkuŞumi	05 bin	15-2 bin	' -	2-25 bin
4- Veheni	5-7 bin	5-7 bin	• -	10-15 bin
Toplam	30-38 bin	■245-37 bin	5 bin	595-80 bin

8- Paraci: Parafiler Afgamstan'in eski Irani halklanndan olup Puştulardan daha dnce burada yerleşmişlerdir. Sayılan 5.000 kişi olan Parafiler adacıklar haUnde £argar m zey dogusu ile Kabil'in kuzeyinde bir kaf kdyde yerleşmişlerdir. Parafi er,³⁰ 5®* Puştuca,Hinti dillerindenPaşayikonuşan topluluklarla kuşatılmışar ir. ■ artik iki dilli olup Tacikfe de konuşmaktadır. Parafi dilimn yazisi yo ur. deginen ilk eser, Babur'un hatiralandır. Eski faglarda Parafi'femn kon^uldugu alan fok dahageniştı.